

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

NORDSLESVIG

MIN HJEMSTAVN N°10

H HIRSCHSPRUNGS FORLAG

SERIEN „MIN HJEMSTAVN“ NR. 10

NORDSLESVIG

AF

Afdelingsgeolog, dr. phil. HILMAR ØDUM,
dr. phil. JOHANNES IVERSEN, cand. theol. HALFDAN LANGE,
Museumsassistent, cand. mag. ROAR SKOVMAND,
Museumsdirektør, dr. phil. M. MACKEPRANG,
Lektor, mag. art. KNUD KRETZSCHMER og
Biskop, dr. theol. VALDEMAR AMMUNDSEN

Under Redaktion af

H. V. CLAUSEN OG HILMAR ØDUM

H. HIRSCHSPRUNGS FORLAG

KØBENHAVN MCMXXXVII

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
Jordlag og Landskabsformer. Afdelingsgeolog, dr. phil. Hilmar Ødum ...	3
Nordslesvigs Planteverden. dr. phil. Johannes Iversen	19
Dyrelivet, især Fuglene. cand. theol. Halfdan Lange	31
Nordslesvigs Oldtid. Museumsassistent, cand. mag. Roar Skovmand	48
Middelalder og Nyere Tid. Museumsassistent, cand. mag. Roar Skovmand	63
Historiske Mindesmærker i Nordslesvig. Museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang	86
Nordslesvigs Historie indtil 1864. Lektor, mag. art. Knud Kretzschmer ...	108
Nordslesvig 1864—1937. Lektor, mag. art. Knud Kretzschmer	123
Nordslesvigs Indsats i dansk Aandsliv. Biskop, dr. theol. Valdemar Ammundsen	150
Emneregister	178

Kort: Side 56—57.

Copyright 1937

by

H. HIRSCHSPRUNGS

FORLAG

JORDLAG OG LANDSKABSFORMER

FØR ISTIDEN

Nørrejylland sidder paa Sønderjylland som en Blomst paa sin Stilk, — eller det var maaske rigtigere at sige, at hele det gamle Hertugdømme Slesvig ligger som en Dæmning, der forbinder Jylland med det store Fastland i Syd. Var Dæmningen der ikke, vilde der være fri og aaben Forbindelse mellem Østersø og Vesterhav. I Virkeligheden er denne Dæmning af forholdsvis ny Dato i Jordens Historie; det sidste Hul i Dæmningen lukkedes først i Slutningen af Istiden, for maaske 50.000 Aar siden; og selv om Jordens indre Kræfter begyndte at løfte Dæmningen et Par Millioner Aar før Istiden, saa er det ingenting imod de flere Hundrede Millioner Aar, der er gaaet forud i Jordens Historie.

I disse lange Tidsrum forud for Istiden var der for en stor Del Hav, hvor nu Sønderjylland ligger. Havet strakte sig fra Vest ind over Østersøen, Danmark og Nordtyskland, og paa Bunden af dette Hav aflejredes skiftende Lag af Kridt, Kalk, Sand eller Ler, der alt-saa udgør »Fundamentet« for det nuværende Land. Det er mest fra dybe Boringer, man kender noget til dette; ved Jordoverfladen er der ikke meget at se.

Et af de faa Steder, hvor noget af den gamle Undergrund kommer frem, er *Gram Teglværk*. Det Ler, der graves i den store Teglværksgrav, er afsat paa Bunden af *Tertiærtidens* Hav (i den Periode, der hedder Øvre Miocæn). Det er mørkegraat eller omtrent sort, fedt og stenfrit *Glimmerler*; bløder man det op i Vand, minder det netop om mudret Dynd, som man kan finde det i Havet ogsaa i vore Dage. At det virkelig er en Havaflejring, fremgaar endnu tydeligere af, at man i Leret finder en Mængde Rester af Havdyr: Snegle og Mus-

linger af mange forskellige Arter, Sæl- og Hvalknogler, Hajtænder, — ja, der er endda engang fundet Rester af en stor Havskildpadde; desuden kan man finde Drivtømmer med Huller af Pæleorm, og i »Krabbestenene« Rester af store Krabber. Disse flade »Krabbesten« er ikke »rigtige Sten« saadan som Kampestenene i Moræneleret ovenpaa (se nedenfor); de er opstaaet i selve Leret som Udskillelser af Lerjernsten rundt om de i Leret begravede Krabber eller andre Ting. — Glimmerler af denne Slags træffes desuden ved Dover (S. f. Foldingbro), Ravning og Spandet.

Netop i Tertiærtiden havde Landet begyndt at løfte paa sig for Alvor, og Havet maatte til Tider trække sig tilbage. Tertiærtidens Aflejringer skifter derfor mellem Lerdynd som det i Gram, der er aflejret paa dybere Vand, Sand og Grus, der er aflejret tæt ved Stranden, eller ligefrem Sand og Brunkul, der er aflejret i Ferskvandsfloder eller flade, laguneagtige Ferskvandssumpe. Faststaaende i deres oprindelige Stilling kendes disse Lag kun fra Boringer, men i løsbrudt Stand, forstyrret af Isen eller indlejret i Istidslagene, kan de ses et Par Steder. I *Klintinghoved* ved Als Sønderkov ses Glimmersand og Glimmerler (ligeledes med fine Snegle- og Muslingskaller, hvis man er saa heldig at kunne finde dem), og noget lignende ses ved *Lønsemaj* ved Nordborg. I de store Stengrave ved *Kidskelund* N. f. Krusaa finder man mange store Sten, der bestaar af hærudet Glimmersand med Mængder af Snegle og Muslingskaller (alle disse tre Forekomster hører til Nedre Miocæn).

Kridttidens Aflejringer af Kridt og Flint, der ligger endnu dybere, begravet af baade Istids- og Tertiærtidsaflejringer, kan ogsaa findes som løse Sten, indblandet i Istidslagene. Paa Strækningen fra Foldingbro ned imod Skærbæk er der sine Steder saa meget Skrivekridt i Moræneleret, at man graver det til Mergling i store Grave. Kridtstenene er her saa store, at man kan finde Skaller eller Aftryk af Forsteninger i dem.

ISTIDENS JORDLAG OG FORSKELLEN PAA ØST OG VEST

De gamle Aflejringer har Betydning som »Fundament« eller »Rygrad« i Landet; men det Sønderjylland, vi ser for vore Øjne, er i alt væsentligt *Istidens* Værk. Det er skabt af Indlandsisen selv eller af de kolossale Masser af Smeltevand, der strømmede ud fra den.

De Jordlag, der er dannet direkte af Isen, er lette at kende paa, at de mangler enhver Antydning af Lagdeling. Først iblandt dem kommer *Moræneleret*, den gode Lerjord. Overalt hvor vi kan komme

Smeltevandssand dækket af stenet Moræneler.

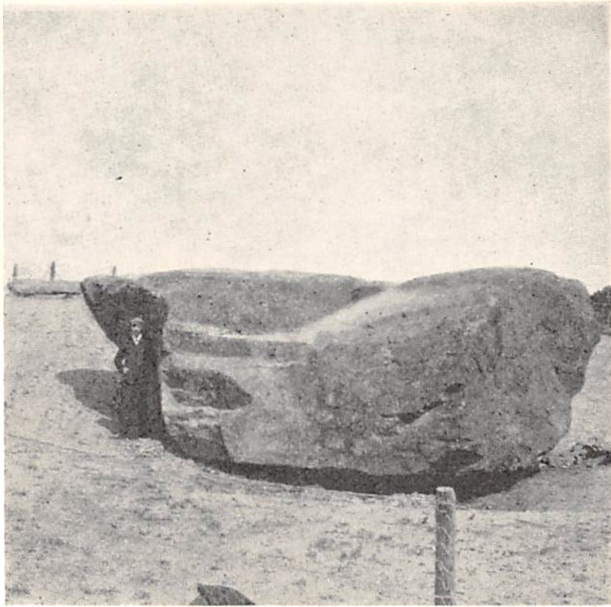
D. G. U.

til at se et Snit igennem Moræneleret (i en Lergrav, Drængroft eller Udgravning af anden Art) ser vi, at det er federe eller magrere Ler fuldt af regelløst indblandet Sand, Grus, smaa og store Sten. Indblandingen af Grus og Sten kan gaa saa vidt, at det hele bliver til Morænegrus. Selve Grundmaterialet er det sønderbrudte eller helt fintmalede »Grundfjeld« af Gnejs og Granit fra Norge og Sverige. Vi kan kende det i alle Kampestenene, af hvilke den største er Barstenen paa Dybbøl (25,5 m i Omkreds).

I Modsætning hertil staar *Smeltevandsaflejringerne*, der altid er tydeligt lagdelte. Vandet, der skyllede Ler, Sand og Grus ud fra Isen, har haft meget forskellig »Transportevne« paa Grund af sin forskellige Hastighed, og derfor er alt det medførte Jord blevet *sorteret*: groft Ral og Grus er blevet aflejret for sig, finere Sand for sig og det allerfineste Lerslam for sig. Vi ser disse fint lagdelte Sand- og Gruslag i enhver Grusgrav, og det fineste Smeltevandsler, Teglværksleret, skal vi høre mere om i det følgende.

Lad os nu se lidt nærmere paa det Land, Isen har bygget op. *Landskabsformerne* kan sikkert fortælle os noget mere om Isens Arbejde.

Selv den, der kun kender meget lidt til Sønderjyllands Landskabsformer, ved, at der er stor Forskel paa Øst og Vest. Østlandet er bølget og frugtbart, Vestlandet er fladt og mere magert; men hvor ligger Grænsen mellem disse to Landskabstyper? Ser vi i store Træk paa Landet, saa gaar den paa det allernærmeste langs med Banelinjen fra Vamdrup over Vojens til Rødekro, og herfra svinger den

Barstenen paa Dybbøl.

D. G. U.

lidt mod Øst over Kliplev til Padborg. Er der nogen geologisk Forklaring paa denne Grænse?

Ja, Forklaringen ligger i, at det, vi plejer at kalde »Istiden«, i Virkeligheden ikke er een, men 3 eller 4 Istider, adskilt ved »Mellemistider« eller som de ogsaa kaldes: »Interglacialtider« (inter = mellem; Glacialtid = Istid), hvor Isen var borte og Klimaet mindst lige saa varmt som nu. Det sønderjydske Landskab er ikke blevet til paa een Gang; Isen har arbejdet i flere Tempi: de ældre Nedisninger dækkede hele Landet, den sidste Is naaede derimod ikke længere end til den lige omtalte Grænselinje. — Lad os dog straks bemærke, at længst mod Nord har den sidste Is været længere ude mod Vest; den naaede en kort Overgang helt ud over Rødding og Gram, men det var kun meget kortvarigt og har ikke efterladt sig stærke Spor

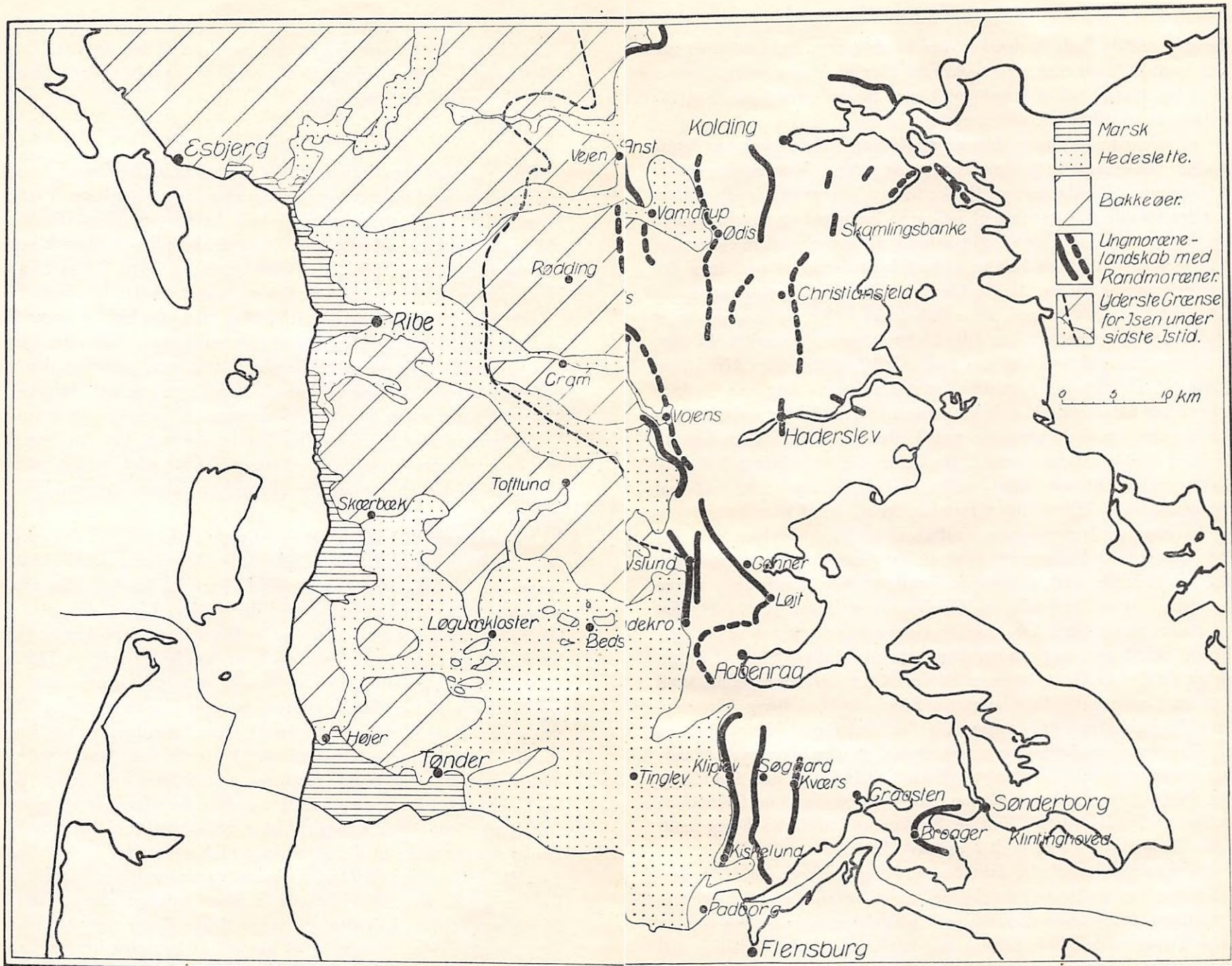

i Landskabet. Den meste Tid naaede Isen kun til den nævnte *Hovedopholdslinje*, — og vi vil nu se lidt nærmere paa, hvad Isen efterlod sig i det østlige Sønderjylland.

ØSTLANDET

Efterhaanden som Isen smeltede bort fra denne Del af Landet, efterlod den først og fremmest en *Bundmoræne* af fedt og frugtbart Moræneler, d. v. s. alt det stenede Ler, der som en Slags »Saal« var indblandet i Isens underste Lag. Dette friske og — geologisk set — meget unge Morænelandskab er snart temmelig jævnt, f. Eks. i Egnen N. f. Haderslev, snart mere uroligt og bølget. Østlandet »bugter sig i Bakke, Dal« uden Ophør. Høje Bakker med vidt Udsyn ligger Side om Side med dybe Lavninger og skarpt nedskaarne Dale eller Fjorde og Sunde med stejle Bredder. Se paa Kortet, hvor indviklet den østlige Kystlinje er i Modsætning til Kystlinjen mellem Esbjerg og Højer: derude er det den flade Vesteregn, der sænker sig jævnt ud mod Havet, paa Østkysten løfter Landet sig brat, lige fra Stranden op i høje, skarpe Klinter; store Partier af Østlandet minder mest af alt om et pludseligt stivnet Hav af vældige Bølger: Løjtland, Sunderved og Als.

Vi siger nok, at Landskabet er bølget og uroligt, men det betyder ikke, at der ingen som helst Orden eller Regel er i det. Mod Slutningen af Istiden, mens Isen smeltede bort fra Landet, eller rettere udtrykt: mens Isen kæmpede imod det mildere Klima, der satte ind, skete det, at Isen »stod sig« eller endda i smaa Stød kunde rykke lidt frem igen. Saa kunde det hændes, at Randen af Isen en Tid lang (Aarhundreder maaske) kom til at staa stille paa samme Sted. Alt det Materiale af Ler, Sand og Grus, der stadig førtes frem med Isen, smeltede ud og blev losset af langs selve Isranden, og det kunde endda ske, at Isen under et af sine korte Fremstød skubbete det hele op i kæmpestore Volde foran sig, omtrent som en Sneplov skubber Sneen op. Paa saadanne Steder ordner de ellers saa uregelmæssige Banker sig til mere regelmæssige Bakkepartier; de enkelte Bakker er langstrakte, og de ordner sig til Kæder eller Volde, Bakke efter Bakke i samme Retning. Vi kalder saadanne lange, voldformede Bakker for *Randmoræner*, hvis de er meget tydelige, eller vi taler om *Randmorænestrøg*, hvis den ene lange Bakke ligger tæt bag den anden paa en saadan Maade, at vi kan se, at Isranden her har staaet stille gennem lang Tid. — De Bakkestrøg, der er opstaaet paa denne Maade, tæt ved Isranden, er i Reglen ogsaa langt mere grusede og

Oversigtskort over Landskabsformerne i Nordslæne, Møn og Romø er overvejende Flyvesand.

stenede end de flade Lerbanker, der er afsat som Bundmoræner under Isen. Er Bakkerne meget stenede, eller er Markerne indrammet af et tæt Net af svære Stendiger, kan vi næsten med Sikkerhed gaa ud fra, at vi er i et Randmorænestrøg.

Vi nævnedes før Ordet »*Hovedopholdslinje*«, og netop langs denne Linje, hvor Iskanten rimeligvis har staaet stille i Aartusinder, finder vi udprægede Randmoræner: Bakkerne ved Vojens St., de lange Bakker fra Hovslund (Stensbjerg) ned mod Rødekro, og endelig Linjen fra Ensted over Klipleve til Kidskelund. Hovedopholdslinjen er dog ikke den eneste Opholdslinje; vi kan følge Isranden paa dens Tilbagerykning Skridt for Skridt. Gaar vi ud fra den lige nævnte Linje Ensted-Klipleve-Kidskelund som Opholdslinje Nr. I, saa har vi et andet Randmorænestrøg fra Sdr. Hostrup over Bjergeskov Bakker, Vest om Søgaard Sø, Vest om Holbøl til Stagehøj som Nr. II, og Linje Nr. III gaar lige igennem Kværs-Tørsbøl. — Længere nordpaa har vi paa tilsvarende Maade en østligere Opholdslinje i meget markeret Form fra Bakkedragene ved Vedsted (Pothøj) mod S.Ø. til Genner (tæt Vest for Genner By ligger der to udprægede Randmorænevolde Side om Side), videre til Løjt By, og herfra i et brat Sving mod S.V. indtil Linjen fortaber sig ud imod Rise.

Endelig har Isen gjort en Kraftanstrengelse, inden den helt forlod Sønderjylland: den har skudt et Par Gletschertunger frem, der har efterladt de mest storslaaede Randmoræner, vi kender i denne Landsdel: Skamlingsbanke og Dybbøl Bjerg. Staar vi paa *Dybbøl* eller Broager og tager Fantasien til Hjælp, kan vi næsten se det hele for os: hele Vemmingbund har været opfyldt af den vældige Istunge, og alt det Ler og Grus, Istungen hævlede løs fra Vemmingbund, skød den op i en mægtig Bue langs sin Rand: Dybbøl Bjerg-Avnbjerg-Smøl-Broager-Dynt. En Lavning som Vemmingbund kaldes ligefrem et »*Tungebækken*« (efter Istungen), og paa ganske tilsvarende Maade har *Skamlingsbanke* sit Tungebækken i Mosvig og den Sænkning, der herfra løber videre op mod Skamlingsbanke. Saa forstaa vi bedre, at Sønderjyllands højeste Banke (113 m) ikke ligger midt inde i Landet, men kun godt 1 km fra Havet!

Nu maa man imidlertid ikke tro, at Afsmeltingen altid gik saaledes for sig, at Isranden rykkede jævnt og regelmæssigt tilbage; tværtimod. Isen kunde smelte ganske uregelmæssigt væk, saa der laa store Masser af »død« Is tilbage, som havde mistet Forbindelsen med den østligere liggende, »levende Is«. Tit laa disse døde Isklumper begravet i Morænen, og naar de saa smeltede væk, efterlod de sig

Skamlingsbankens Randmoræne set fra Vest.

D. G. U.

uregelmæssige Lavninger og Dale. Paa den Maade blev Østlandets dybe Søer eller mosefyldte Huller til. Et Bevis paa, at der har eksisteret død Is, har vi i de Issøer, der paa et vist Tidspunkt eksisterede i og omkring Nybøl Nor og ved Iller.

Egernsund-Issøen blev til paa den Maade, at der ikke blot laa store Masser af »død Is« i og omkring Nybøl Nor, men ogsaa i hele Flensborg Fjord. Isen forhindrede derved Smeltevandets Bortstrømning saaledes, at der i Nybøl Nor-Lavningen dæmmedes en Sø op til en Højde af 25 m over den nuværende Havflade. Den fik sit Tiløb af Smeltevand fra den omgivende Is, dels ved Nybøl, dels Øst for Rendbjerg Teglværk. Begge disse Steder er der blevet aflejret fint Sand i Søen, men alle andre Steder i Søen aflejrede Smeltevandet sit Indhold af Lerslam, og alt dette Lerslam blev til de udstrakte Lag af fint, fedt, stenfrit Ler, der nu leverer Materiale til de talrige Teglværker rundt om hele Noret.

Ser vi paa Leret i en af Teglværksgravene, viser det sig at være smukt lagdelt, — et Bevis for, at det er afsat i Vand; men ikke nok med det. Vi ser en svag Skiften i Farve, lysere og mørkere, med skarpe Grænser mellem Lagene med nogle cm eller en dm Afstand. Det minder om Aarringene i et Træ, og disse Lag er i Virkeligheden

ogsaa noget lignende. Hvert Lag eller »Varv«, som det hedder med et svensk Navn, er afsat i Løbet af et Aar, og tæller man Lagene op i hele Issøen, kan man se, at den kun har eksisteret et halvt Hundrede Aar! Efter det halve Aarhundredes Forløb var den omgivende Is smeltet saa meget bort, at Issøen fik Afløb til Flensborg Fjord.

En lignende Historie har *Iller-Issøen* haft. Den laa i en Højde af 28 m over Havet og strakte sig i en Bue fra Broager Vig og Iller nordpaa ind mellem Broager og Mølmark og derfra mod Syd til Gammelgab. Her kan vi tilmed se, at Søen paa et vist Tidspunkt pludseligt fik Afløb mod Øst: Vandet er med voldsom Kraft strømmet ud ved Dynt, hvorved det har skaaret den skarpe Kløft i Landskabet S. f. Dynt Mølle.

Ser vi paa hele Østlandet med det urolige Landskab, saa er der en Ting, der falder os i Øjnene som noget, der ikke findes ude Vest paa: det er de *lange og dybe Dale*. Tager vi dem i Rækkefølge nordfra, har vi: Kolding Fjord og Aadal, Dalene ved Sdr. Stenderup, Hejlsminde, Haderslev Fjord og Dammen, Slipsø ved Hoptrup, Genner Bugt, Aabenraa Fjord, Flensborg Fjord og Krusaa.

Vi kalder Dale af denne Art »*Tunneldale*«, og det siger os, hvorledes de er blevet til: de er opstaaet som Tunneler dybt nede i det flere Hundrede Meter tykke Isdække, dengang dette laa over hele Østlandet. Smeltevandet fra Isen løb i disse Tunneler, under højt Tryk ligesom Vandet i en Bys Vandværk. Snart løb Vandet et Stykke oppe i Isen, og snart gravede det sig ned i Bundmorænen under Isen; det forklarer, hvorfor Bunden i disse Tunneldale altid er saa ujævn. Ja det kunde endog ske, at Vandet i en Istunnel slet ikke gravede sig ned, men tværtimod aflejrede Sand eller Grus paa Bunden; naar Isen senere smeltede væk, blev Tunnelens Sandaflejring liggende som en lang, smal, slingrende Sandbakke, en saakaldt *Aas*. En Aas af denne Slags strækker sig omtrent 7 km fra Landevejen lidt S. f. Genner, mod S.V. gennem Lerskov Plantage omtrent til Rødekro.

HEDESLETTERNE

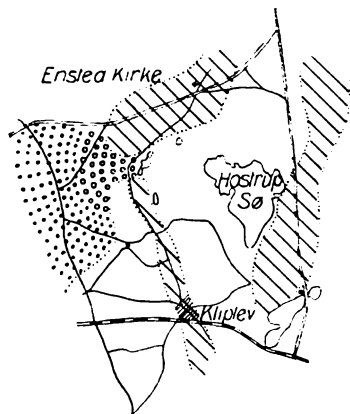
Normalt er Reglen den, at alt det Sand og Grus, som Smeltevandet førte med sig, først blev aflejret, naar Vandet slap ud fra Isen. Naar vi tænker os, at Isranden igennem mange Aartusinder har staaet langs den før omtalte Hovedopholdslinje Vamdrup—Vojens—Rødekro—Kliplev—Padborg, hvorfra Smeltevandselvene Aar ud og Aar ind er strømmet ud mod Vest, saa forstaar vi, at der maa være spyet

uhyre Sand- og Grusmasser ud fra Isen. — Det er der ogsaa. Smeltevandselvene er i disse uhyre Tidsrum strømmet fra Isranden ud over Vestlandet, ud mod Vesterhavet, og alle Lavninger i Landskabet er blevet fyldt op med Sand og Grus. Elvene har ustandselig forandret deres Leje, spredt sig vifteformigt ud over Landet, naar de fyldte deres egen Flodseng op med Sand, saa de maatte gaa over deres Bredder, og alt Sandet er derfor efterhaanden blevet spredt ud i store, flade Sletter. Det er *Hedesletterne* eller *Hedefladerne*, som vi kalder dem, selv om der snart ikke er mere Lynghede paa dem.

De strækker sig altsaa fra Isranden i Øst og milevidt ud til Havet i Vest; naturligvis ligger de højest inde ved »Højderyggen«, mens de ud mod Vest sænker sig langsomt til under Havfladen. Ofte kan vi ligefrem paapege de Steder, hvor Smeltevandet er strømmet ud fra *Gletscherportene*; her har Vandet straks tabt alt det groveste Materiale, der nu ligger som vældige Lag af storstenet Grus (Skærvefabrikker!); i Reglen svarer der en Tunneldal eller et lignende Tilløb under Isen til en Gletscherport: Padborg (Krusaadalen); Vest for Hostrup Sø (Hostrup Sø); Rødekro (Aabenraa Fjord—Mølleaadalen); Over Jerstal (Slipsø—Østermølle—Vedbøl Sø); Vojens (Haderslev Fjord—Haderslev Dam—Tørning Mølle); Jels (Jels Søerne).

Jordbunden paa Hedesletterne bestaar af magert Sand, — hvis Jorden da ikke er blevet til surt Kær paa Grund af de daarlige Afvandringsforhold. Hvor Hedefladerne støder op til Bakkeland ser vi tit bratte Skrænter: Smeltevandselven har skaaret sig ind i Bakkens Side! Smukke Skrænter af denne Art ser vi ved Hellevad, Bovlund, Højrup Kirke, Gram og Foldingbro.

Tinglev-Sletten er langt den største af de sønderjydske Hedesletter. Den strækker sig fra Israndslinjen Hovslund—Rødekro—Kliplev—Krusaa ud mod Vest. De magre Sandmarker og de fugtige Kær

Landskabsformerne omkring Hostrup Sø.

Hostrup Sø danner *Tungebækken* for en Istunge, hvis *Randmoræne* (skraveret) strækker sig fra Ensted Kirke Vest om Søen ned over Kliplev. Hvor Vejen fra Ensted Kirke til Kliplev naar længst vestpaa, har Istungen haft sin *Gletscherport*, hvorfra Smeltevandet er strømmet ud. Lige i Gletscherporten har Vandet aflejret en Ryg af storstenet Grus (Ringe), og videre mod Vest breder Sandet sig vifteformet ud som en *Hedeslette* (Prikker).

breder sig ensformigt Mil efter Mil. De mange Bække samler sig til smaa Aaer, og de smaa Aaer samler sig tilsidst til de to store Aaer, der som Efterkommere af Istidselvne søger ud til Havet: Vidaa og Brede Aa, flankeret af det lave Bakkeland Nord for Møgeltønder og Højer eller de mere imponerende Vognshøj ved Løgumkloster og Gassehøje ved Skærbæk.

Ogsaa Aaerne længere nordpaa er Efterkommere af Istidens Smeltevandselve, og de ledsages hver af sin Hedeslette, der ligger som en bredere eller smallere, flad Dalbund imellem Bakkerne: Gelsaa-Sletten, der begynder inde ved Over Jerstal; Gramaa-Sletten, der begynder ved Vojens-Jels, og Kongeaa-Sletten, der har sit Udspring helt inde ved Ødis, Skanderup og Anst. Hvor deres Dale indsnævres, og hvor Strømmen altsaa har været stærkest, ledsages disse Hedesletter af stejle Bakkeskrænter, men ud mod Vest løber disse tre Sletter sammen og forener sig til den store Ribe Hedeslette.

BAKKEØERNE

Men nu det Bakkeland, der adskiller Hedesletterne? — Ja, vi nævnedes tidligere, at der ikke har været een, men flere Istider, og det Bakkeland, vi møder i Midt- og Vestslesvig, er netop Morænelandet fra den *næstsidste Istid*. Smeltevandselvene, der byggede Hedesletterne op, har gjort deres bedste for at begrave dette gamle Land i Sand; men det har alligevel været for stor en Mundfuld. Det gamle Land rager op over Sand-Sletterne som Øer af et Hav, og de kaldes netop *Bakkeøer*.

Bakkeøerne kan være saa store, at vi næsten ikke kan se, de er »Øer«: Rødding Bakkeø imellem Kongeaa og Gramaa; Nustrup Bakkeø imellem Gramaa og Gelsaa; Toftlund Bakkeø imellem Gelsaa og Tinglev Hedesletterne; disse tre Bakkeøer er egentlig »Halvøer«, der hænger sammen med Østlandet inde ved Hovedisranden, og af dem naar Toftlund Bakkeøen helt ud til Ribe—Rejsby—Skærbæk. Bakkeøerne omkring Byerne Brede, Hjørpsted, Abild og Jejsing er heller ikke helt smaa; men vender vi os til Hjartbro Skov eller de smaa Bakker, der ligger paa Sletten mellem Bovlund og Bedsted, er det tydeligt at se, at det er Øer, der rejser sig over Sandhavet.

Lad os nu se lidt nærmere paa disse Bakkeøer. Det falder os da straks i Øjnene, at ganske vist er det Bakkeland, endda med ret høje Banker som Rangtang SØ. f. Rødding (81 m), Stenskov Bjerg ved Agerskov (83 m), Faarmandshøj ved Spandet (58 m) og de tidligere

nævnte Gassehøje (51 m) og Vognshøj (62 m). Men selv om Landskabet er nok saa storslaet og Udsynet vidt, saa er det alligevel meget roligere og jævner i sine Drag end f. Eks. Skamlingsbanken, Knivsbjerg eller Dybbøl ovre mod Øst. De skarpe Modsætninger mellem høje Bakketoppe og mosefyldte Huller findes ikke; Søer findes ikke; Vandløbene glider roligt i brede, jævne Dale uden skarpe Kløfter, og Tunneldale mangler helt og holdent!

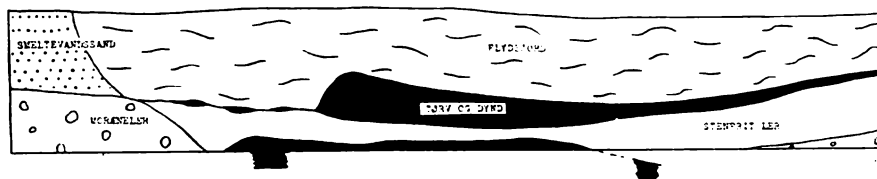
Hvordan skal nu det forstaas? — Forklaringen giver sig, naar vi tænker paa *Aldersforskellen* imellem de to Typer af Morænelandskab: det østlige er ungt, frisk aflejret af Isen; det vestlige er gammelt; det har henligget en hel Istid og en hel Interglacialtid længere end Østlandet. Vind og Vejr har haft frit Spil, og ganske særligt har Frost og Smeltevand (fra Sneen) haft frit Spil under den sidste Istids højarktiske Klima. Under saadanne arktiske Forhold, hvor den vanddrukne Jordskorpe ustandseligt udsættes for vekslende Frost og Tø, bliver den øverste Jordbund (som tilmed kun er sparsomt dækket af Plantevækst) til *Flydejord*: en grødagtig, vandfyldt Masse, der langsomt flyder fra Bakker og Skrænter ned i alle Lavninger. Huller og Dale fyldes op, og alle Ujævnheder glattes ud. Jordbunden, som vi nu ser den, er ikke længere det friske, fede Ler, men en udvasket og forvitret Blanding af Ler, Sand og Grus, ofte til adskillige Meters Dybde.

Vi forstaar da bedre, hvorfor ikke blot Hedesletterne (som jo bestaar af rent Sand), men ogsaa Bakkeøernes Jord er magrere og daarligere end Østlandets frugtbare Lerjord. — Tilsammen kaldes Hedesletterne og Bakkeøerne i Slesvig *Gesten*, ikke alene i Modsætning til det frodigere Østland, men ogsaa i Modsætning til den lavtliggende, fede Marsk.

INTERGLACIALE AFLEJRINGER

Nu har de to Istider jo som sagt været adskilt ved en Interglacialtid med varmt Klima; har det ikke efterladt sig Spor i nogen Aflejring? Jo, det har det, og vi kan faa det at se flere Steder. Gaar vi til *Emmerlev Klev*, 4,5 km N. f. Højer, finder vi i den 5—6 m høje Klint et Snit gennem en Tørvemose, der er dækket af et Par Meter Ler og Sand. Oprindelig — d. v. s. efter Afslutningen af den næstsidste Istid — var her et mere bølget Landskab, og i en Lavning dannedes en Sø, hvori der i Løbet af Interglacialtiden aflejredes Tørv og Dynd. Tørvedannelsen afsluttedes, da Klimaet blev koldt igen under den sidste Istid, selv om Isen selv altsaa ikke naaede saa

Interglacial Mose i Emmerlev Klev (efter Opmaaling af Sigurd Hansen).

langt ud mod Vest som til denne Egn. Men under det arktiske Klima dannedes Flydejord, og Bakkerne rundt om Søen skred langsomt ud og dækkede Tørven, — netop med det sandede Ler, vi nu ser! Flere Steder kan vi se, at Dyndet og Leret er »krøllet sammen« under Jordflydningen. — I Tørven er fundet mange Planterester, Blade, Frø og Grene, bl. a. af Rødgran; det viser udtrykkeligt, at det er en interglacial Aflejring. I Moserne fra Efteristiden finder vi aldrig Gran, fordi Granen ikke er eller har været vildtvoksende her i Landet siden sidste Istid. Alt, hvad der nu gror af Gran, er plantet. — Er man heldig, kan man i Mosen i Emmerlev Klev finde Gran-grene, der er gnavet af Bæveren.

Moser af denne Art findes flere Steder i Sønderjylland, men de er vanskelige at finde, netop fordi de altid er dækket af Flydejord eller — hvis de ligger længere østpaa — af Isaflejringer. I Strandklinten 750 m SV. f. *Kollund* Badehotel findes saaledes et godt 1 m tykt Lag Mosedynd, dækket af ca. 20 m Smeltevandssand; muligvis stammer denne Aflejring fra en endnu ældre Interglacialtid.

Imidlertid findes der ogsaa interglaciale Aflejringer, der er opstaaet i Havet, — et Hav, der midt under sidste Interglacialtid strakte sig langt ind i Land baade fra Øst og Vest, ja endog sendte flere aabne Sunde tværs igennem Landet, saa der var fri Passage fra Vesterhavet ind i Østersøen. Man kalder dette Hav *Eem-Havet* (et hollandsk Navn). Paa Bunden af det aflejredes Sand og Ler, men disse Aflejringer er naturligvis ogsaa siden blevet dækket enten af Flydejord eller Hedesletternes Sand (vestpaa), eller af den sidste Istids Moræneler (østpaa).

Eem-Havets Aflejringer ses allerbedst i *Stensigmosen Klint* ved Broager. De bestaar af vekslende graat Ler (Cyprina-Ler) og Sand med Masser af Snegle- og Muslingeskaller, deriblandt en hel Række Arter, der ikke længere lever i vore Farvande, men kun i varmere Strøg, ved Portugals Kyster og i Middelhavet; Klimaet maa altsaa i denne Interglacialtid have været endnu varmere, end det er i Nu-

tiden. En stor Musling (*Tapes senescens*) er endda helt uddød, lever slet ikke i Nutiden. — Den Is, der dækkede Eem-Aflejringerne med sit Moræneler, bragte iøvrigt ogsaa Forstyrrelse i Lagene. De oprindelig vandret liggende Lag blev løsbrudt og rejst op i skraa Stilling, — et talende Vidnesbyrd om Naturens Kræfter!

Cyprina-Leret har været udbredt langs det meste af Sønderjyllands Kyst, og vi finder derfor mange Steder langs Østkysten større eller mindre Flager af dette skalførende Ler indlejret i Moræneleret i Klinterne.

EFTER ISTIDEN

Vi har nu — i store Træk — set, hvorledes det sønderjydske Landskab er opstaaet: Bakkeøerne i næstsidste Istid, Hedesletterne og Østlandet i sidste Istid, og vi har ogsaa set, hvorledes Isen under sin sidste Bortsmelten kunde give Anledning til Aflejring af Smeltevandssand og -ler i Issøer og andre Lavninger. Til Slut vil vi kaste et kort Blik paa de vigtigste af de Forandringer i Landskabet, der er sket efter Istiden.

Da Isen smeltede bort, laa Landet øde hen, var i hvert Fald kun klædt med en fattig »Tundra«vegetation af Polarlyng, Græs, Star og lave Birke- og Pilekrat. *Vinden* havde meget lettere Spil end nu, saa mange Steder opstod der *Klit* inde i Land. *Vinden* har altid kunnet rejse det letbevægelige Flyvesand, i Særdeleshed paa de golde og sandede Hedesletter (Frøslev Polde, Stensbæk Plantage N. f. Arnum; ved Vr. Vedsted, Ø. f. Brøns, NV. f. Toftlund, V. og NV. f. Løgumkloster og ved Sølsted), og paa mange Steder gaar Klitternes Opstaaen sikkert helt tilbage til Istiden. Byerne Sød og Ubjerg ligger paa ældgamle Flyvesandsbjerge, der rager op igennem Marsken. — Nu til Dags er Klitdannelsen naturligvis særlig levende ved Vesterhavet, hvor den golde Sandstrand til Stadighed leverer frisk Materiale af Sand; Rømø bestaar (med Undtagelse af lidt Marsklæg langs Østsiden) udelukkende af Strandsand og Flyvesand.

Tørven i Moser og Kær er ogsaa opstaaet efter Istiden, overalt hvor Jorden har været saa sur og fugtig, at Planteaffaldet ikke har kunnet raadne væk, men er blevet ophobet fra Aar til Aar som Tørv. Det bliver imidlertid omtalt nærmere S. 19, saa her vil vi slutte med at omtale den vigtigste af alle Efteristidens Aflejringer: *Marsken*.

Hvad den fede Marskjord har betydet for Menneskene langs hele Kysten fra Jylland til Nordfrankrig, ved enhver; men hvordan er Marsken opstaaet?

Lad os gaa ud til det fladbundede Vadehav og se paa den Flodbølge, der to Gange i Døgnet ruller ind mod Kysten. Vandet er alt andet end frisk og klart; det er mudret af opslæmmet Ler, som Strømmen har skyllet op fra Havbunden længere ude. Det naar lige netop op til Højvandslinjen; og naar Vandet standser her, staar stille i nogen Tid og derpaa langsomt synker, — saa er ogsaa en hel Del af det fine Lerslam sunket til Bunds, hvor det holdes fast af Planter og Smaadyr. Lag afsætter sig paa Lag, papirtyndt, men det bliver alligevel til noget i Tidens Løb. Hvis nu Landet sænkede sig langsomt, i Trit med Afsætningen af dette Klæg, saa kunde det jo blive til et tykt Lag; og *det er netop det, der er sket!* Landet ligger ikke fast. Det har sænket og hævet sig igen flere Gange, og herved er Marskklæggen dels blevet aflejret i tykke Lag, dels hævet op over Havet igen, saa Menneskene har kunnet gøre sig til gode med de fede Græsgange.

At *Menneskene* har hjulpet til, er en anden Historie; de har bygget Diger til Beskyttelse mod Havet og derved støttet den naturlige Landvinding, naar Landet hævede sig. Men naar Landet sænkede sig, skete det alligevel ofte, at ikke engang de lange og svære Diger kunde modstaa Stormflodernes Angreb. De sidste Aartusinder er een lang Beretning — i Jordlag, Ruiner og overleverede Beretninger — om Kampen mellem Land og Hav, en Kamp, hvori Mennesket søgte at gribe ind i fortvivlet Nødværge. Trods alle Inddigninger er et af Hovedresultaterne alligevel blevet, at Vestkysten, der før var sammenhængende Land langt ud, er blevet opløst i en Række af Øer.

Litteratur: *A. Jessen*: Kortbladet Haderslev. Danm. Geol. Undersøgelse. I Række Nr. 17. — Danmarks Geologiske Undersøgelse: Geologisk Skolekort over Sønderjylland. Forklaring ved *A. Jessen*. — *V. Nordmann*: De geologiske Forhold langs Kongeaa-Dalen. »Fra Ribe Amt.« 1935. — *V. Madsen*: De geologiske Forhold. Det 8. danske Hjemstavnstævne ved Flensborg Fjord. — *Knud Jessen*: Landets Tilblivelse. Sønderjyllands Historie (ved la Cour, K. Fabricius, H. Hjelholt og H. Lund). — *V. Nordmann*: Vestslesvigs Geologi. Tønder-Bogen. Det 3. danske Hjemstavnkursus, Tønder. — *V. Nordmann*: Arkæologisk-geologiske Undersøgelser ved Misthusum i Skærbæk Sogn. Aarb. for Nord. Oldkyndighed og Historie. 1935.

NORDSLESVIGS PLANTEVERDEN

PLANTERNES INDVANDRINGSHISTORIE

Den Planteverden, som vi i Dag finder i Nordslesvig, er ikke den samme som for Aartusinder siden, og naar andre Aartusinder er gaaet, vil den atter være forandret. Den nuværende Tilstand er kun et enkelt Led i den storslaaede Vegetationsudvikling, der tog sin Begyndelse, da Indlandsisen for ca. 20.000 Aar siden smeltede bort fra Sønderjylland, og som efter alle Solemærker at dømme engang vil faa sin Afslutning i en ny Istids Kulde. I denne store Sammenhæng maa Sønderjyllands nuværende Vegetation ses, mange Træk i dets Billede faar da en Forklaring, og vi skal derfor begynde vor Skildring med en Oversigt over den sønderjydske Planteverdens Historie.

Denne Fremstilling bygger ikke paa løse Teorier, men paa sikre Iagttagelser. Videnskaben har i de senere Aar faaet utrolig fine Metoder til Udgranskning af Fortidens Vegetation. Man opdagede, at der i alle Moseaflejringer fandtes *Blomsterstøv*, dette fine gule Pulver, som alle Planter danner, naar de blomstrer. Man kan se, hvor det hvirvler op i Luften, naar Rugen »drær«, eller naar Hasselens Rakler bevæges i Vinden. Blomsterstøv bestaar i Virkeligheden af Millioner usynlige smaa, smukt formede Støvkorn, der er forskellige for hver Planteart og kan bestemmes i Mikroskopet. De aflejres i Tørvejord, og da de er uforgængelige, opbevares de i Mosernes Aflejringer. En Tørveprøve af Størrelse med et Knappenaalshoved kan indeholde i Tusindvis af dem, og man kan da i Mikroskopet bestemme den Andel, som de forskellige Træsarter, Lyngen eller Græsset har i den samlede Mængde, idet man undersøger de forskellige Lag i Mosen fra de ældste forneden til de yngste foroven.

Paa Grundlag af saadanne Undersøgelser foretaget i Sønderjyllands Mose- og Søaflejringer er man nu ogsaa i Stand til Skridt for Skridt at følge de Forandringer, der er foregaaet i den sønderjydske Planteverdens Sammensætning fra Tidernes Morgen og frem til denne Dag.

Da Slesvigs første Beboere, Rensdyrjægere med Eskimovaner, for ca. 12.000 Aar siden betraadte Sønderjyllands Jord, fandt de en steppelignende Tundravegetation af Græsser, Urter, fodhøje Dværgbirke og Pile, som tjente til Føde for Flokke af Rensdyr, for Vildheste og Sneharer. Skoven manglede; kun paa særlig gunstige Steder med Sol, Fugtighed og Læ mod den kolde og tørre Østenvind trive-

des smaa Krat af Birk, Asp og Fyr. De maatte kæmpe haardt mod det barske Klima, en enkelt Gang var de ved at erobre hele Landet, saa maatte de atter vige for en Kuldebølge.

Men til sidst sejrede Varmen, Birke- og Fyrrekrattene blev til en sammenhængende Storskov, hvor Landets Beboere gik paa Jagt efter Elsdyr, Urokser, Kronstyr og meget andet Vildt. De kunde dog ogsaa faa vegetabilisk Føde, thi snart indvandrede Hasselen og dannede en sammenhængende Underskov.

Men Plantevæksten skifter atter. Kort efter Hasselen indvandrer Elm, Eg, Lind og Æl og trænger efterhaanden Fyrren tilbage. *Den første Periode* i Sønderjyllands Vegetations Historie, som kendetegnes ved den stigende Temperatur og det som Følge deraf hastigt vekslende Vegetationsbillede er til Ende. Den saakaldte Varmetid tager sin Begyndelse.

Paa denne Tid, d. v. s. for 6—7000 Aar siden, naaede Sønderjyllands Plantevækst sin rigeste Udvikling. Hele Landet fra Østersø og til Vesterhav var dækket af en sammenhængende Urskov af Eg, Lind, Elm, Æl, Ask, Fyr og andre Skovtræer. Flere Træarter, som i vor Tid kun findes plantede, var den Gang overmaade hyppige. Kun ét Træ manglede: Bøgen, som nu er saa karakteristisk for vort Land, kom sidst af alle. Denne *anden store Periode* i Sønderjyllands Vegetationshistorie strækker sig gennem flere Aartusinder og kendetegnes ved sin Ensartethed og Stabilitet. Først henimod Slutningen indtræder Forandringer, som varsler om den kommende Nedgangstid. Skoven bliver fattigere, Lind og Elm bliver sparsomme. Samtidig indvandrer et nyt Folk til Landet og medbringer Agerdyrkning. Skovrydningen tager sin Begyndelse, Byg, Hvede og Hirse dyrkes paa smaa Agre, omgærdede af Diger, Træploven kommer i Brug. Paa forladte Agre paa Gesten breder Lyngen sig.

Saa kommer, som Kronen paa Værket, *Klimaforværringen* for rigelig 2000 Aar siden, og den *tredie* og hidtil sidste Periode i den store Udvikling er begyndt. Den sætter ind med en mærkelig Pludselighed omtrent paa det Tidspunkt, da Menneskene hos os begynder at anvende Jern i Stedet for Bronze. Sommeren, der har været saa behagelig varm og tør, bliver nu kølig og fugtig. Dette Klima elsker Bøgen og Lyngen, begge breder sig hastigt, Lyngen paa den sandede Gest, Bøgen i de frodige østlige Skove. Yderst mod Vest sænker Landet sig noget, og en helt ny Landskabsform og Vegetation opstaar: den træløse Marsk med sine store Græsgange. Ogsaa Menneskets Indflydelse paa Plantevæksten bliver stadig større, Skoven

trænges mere og mere tilbage, Marker og Enge, Lyngheder og Moser breder sig. Først i de allersidste Aar faar Skoven i Mennesket en Forbundsfælle. Naaetræsplantager anlægges paa Heden.

Og hermed er vi i hastigt Tempo naaet frem til Nutiden, og vi behøver ikke længere at bygge paa mikroskopiske Undersøgelser af Moselagene, men kan gaa ud i Naturen og bruge vore Øjne. Det, der da straks falder i Øjnene, er den store Forskel mellem Østkystens, Midterlandets og Vestkystens Planteverden. Jeg gad vidst, om man noget andet Steds i Europa udenfor Bjerglande finder en større Vekslen i Vegetationen paa saa kort en Strækning som fra Als til Rømø. For at forstaa den maa vi kaste et Blik paa Slesvigs geologiske Opbygning: 1) Den *østlige* Del af Sønderjylland er et frugtbart Bakkeland, som opstod under den sidste Istid og derfor kun i ringere Grad er udvasket; 2) Midterlandet — *Gesten* — dannes dels af de i Tidens Løb stærkt affladede og udvaskede Bakkeøer fra en tidligere Istid, dels af Hedesletternes gølge Sand, der er udskyllet af de store Floder, der kom fra Gletscherranden mod Øst; 3) Vestkystens *Marsk* og *Klit* er derimod helt unge Dannelser. Marsken bestaar af fedt Klæg, Klitten af forholdsvis lidet udvasket og derfor endnu noget kalkholdigt Sand. Til den store jordbundsmæssige Forskel mellem disse tre Omraader kommer endnu den klimatiske, især har det stor Betydning, at Vesterhavets Vinde frit kan fare hen over det flade Vest til stor Skade for al Trævækst.

Vi vil nu behandle hver af disse Omraaders Plantevækst for sig og begynde med *Østkystens*.

ØSTLANDET

Paa denne Del af Slesvig passer Lembckes Karakteristik: »Du skønne Land med Dal og Bakker fagre, med grønne Enge og med gyldne Agre, med Kløfterne, hvor Bækken sig gennem Krattet snor, og langs med Vejen Hækken, hvor Fugleskaren bor«.

Med det sidste Billede nævner Digteren noget meget karakteristisk: de levende Hegn, der følger alle Veje og omgærder alle Marker. De skal hovedsagelig stamme fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede; man opkastede Jordvolde og beplantede dem med Buske, først og fremmest Hassel. Denne bliver med visse Mellemrum stevnet, hvorved Buskværket bliver meget tæt. I de levende Hegn vokser en broget Mangfoldighed af lave Skovtræer, mange Slags Buske og et Mylder af Urter. Der er noget at finde paa alle Aarstider. Alle-

rede i Februar er Pilens sølvhvide Gæslinger fremme. De første Foraarsblomster plukker man paa de levende Hegns varme Sydskrænter: Storblostmret Kodriver (»Gærderagge«), Guldstjerne, Vorterod, Anemone og mange andre. I Begyndelsen af Maj er Slaaen dækket af Blomstersne. I Juni bugner Hegnene af vilde Roser og Kaprifolier. Samtidig blomstrer Brombær, som forekommer i en utrolig Mængde Former, der har voldt Botanikerne stort Bryderi. Man har opstillet mange forskellige Arter af Brombær, hvoraf enkelte kun skal findes i Slesvig. Dette skal man nu ikke tage for højtideligt, Specialisterne selv kan næppe hitte ud af dem. Man kan godt lade sig nøje med den Erfaring, at nogle Slags Brombær har store og velmagende Frugter, medens andre — og det er Krydsninger — kun sætter elendige Frugter. Brombærtiden begynder i August, saa følger Hasselnødderne, og i hele Efteraaret og den tidlige Vinter kan man glæde sig over Hegnenes mange Slags røde, blaa, sorte og grønne Frugter.

Et stort Antal af de levende Hegns Buske og Urter er sikkert Efterkommere af Egeskovens Planteverden, der ikke kan trives i Bøgens mørke Skygge, men i Hegnene har fundet et Tilflugtssted. Egeskoven selv er derimod næsten helt fortrængt af Bøgeskoven, kun faa Rester er tilbage. Den mest oprindelige og typiske, jeg kender, er *Ulkebøl Skov* paa Als, som allerede for 75 Aar siden skildredes af den danske Botaniker Vaupel. Det er Jordbundens Fugtighed i Forbindelse med en mindre systematisk Skovdrift i denne Bondeskov, der har bevaret den som Egeskov. Størstedelen af Skoven er ret forhugget, men enkelte skaanede Partier giver sikkert et rigtig godt Billede af, hvorledes den gamle Urskov paa Sønderjyllands Lermuld har set ud: Bredkronede, tykke men lavstammede Ege, der staar i stor Afstand med en tæt Underskov af Hassel, Kaprifolium, Tjørn, Tørst, Kvalkved og andre Buske, som vi kender fra de levende Hegn; ogsaa Brombær og Hindbær er talrige. Det er Egens ringe Evne til at skygge, som muliggør denne tætte Underskov, der giver Skoven et karakteristisk, uigennemtrængeligt Præg. Om Foraaret er der et smukt Blomsterflor af hvide Anemoner.

Intet andet Sted i Danmark eller Tyskland naar Bøgen og Asken en smukkere Udvikling end ved Sønderjyllands Østkyst. Der findes Skovpartier paa Als og Sundeved, som sagkyndige berømmer som uforlignelige, saaledes skriver den gamle Forstmand Hauch om *Skelle Kobbelskov*: »Træerne har stor Højde, ranke Stammer, og Jordbunden er dækket af den ypperligste Muld. Det gør et betagende Indtryk at se denne Bøgeskov, den viser os Bøgen i dens skønneste

Skikkelse, jeg mener for mit Vedkommende ikke at have set noget tilsvarende i vort Land.«

Den store Forskel mellem Egeskoven og Bøgeskoven ligger i den sidstes Mangel paa Underskov. Naar poetiske Naturer sammenligner Skoven med en gotisk Domkirke og taler om Skovens Haller, saa maa det være en Bøgeskov disse Digttere tænker paa, thi her, men ogsaa kun her er Billedet rammende. I Egeskoven kan man lege Røvere og Soldater, hver Busk kan skjule en Fjende; i Bøgeskoven er der kun to Vegetationslag, Skovbundsarterne og Bøgens Kroner; man har frit Udsyn mellem Stammerne. Bøgen er en Tyran, ingen uden Kristtjørnen, der er almindelig i Sønderjylland, taaler dens Skygge. Ogsaa Urtefloraen maa indstille sig herpaa; kun de Arter, der kan fuldende hele deres Udvikling i Foraaret, da Bøgens Kroner endnu ikke lukker af for Lyset, kan trives i tæt Bøgeskov. Man kan skelne mellem to Typer af Bøgeskov. Muldbundstypen og Morbundstypen. Muldbundstypen er den gode Bøgeskov, og det er den, der er karakteristisk for det østlige Sønderjylland. Den kan kendes paa sin Urteflora, især hvide Anemoner og Skovmærker. Ikke sjældent findes hele Græsmarker af Flitteraks i Skovbunden, men saa kan man være sikker paa, at Blæsten har lovlig fri Adgang til at blæse ind mellem Stammerne.

Den rigeste og mest brogede Flora af Foraarsblomster findes i de smaa Bønderskove, som især dannes af Ask. Her myldrer det i Begyndelsen af Maj med hvide og gule Anemoner, røde Lærkesporer, blaa Lungeurter, Guldstjerner, purpurfarvede Gøgeurter, Kodriver o. m. a.

GESTEN

Østkystens Plantevækst kendetegnes, som vi har set, ved sin ualmindelige Frodighed. Hvor forskelligt ser der ud paa Gesten! Fatige og golde Lyngheder og Moser breder sig over store Strækninger. Skovene er faa, smaa og lave. Fra et botanisk Synspunkt har Egnen ikke desto mindre stor Interesse. Ikke mindst gælder dette Egekrattene, som findes spredt over Sønderjyllands Gest.

Der er noget vist vemodigt over disse Egekrat, som er de sidste Rester af den stolte Storskov, der engang dækkede hele Sønderjyllands Gest. Det er sandt, at Klimaforandringen har sin store Andel i Skovens Forfald og Lyngens Sejr. Men ogsaa Menneskene har Medskyld; hensynsløs Rydning, vel særlig i Middelalderen, gav Skoven Dødsstødet. I Dag kan Tabet ikke mere genoprettes ved bare at

Danmarks Naturfredningsforening (Chr. Lund fot.)

Den gamle Ribevej gennem Spandet Krat.

plante; thi den skadelige Blæst farer nu uhindret hen over de flade Sletter, og Lyngen har i Mellemtiden ved sin Aldannelse forringet Jorden.

Man finder alle Overgange mellem smuk og ret frodig Egekrat-skov og den rene Hede. Som Eksempel paa en af de bedre Egeskove skal *Gestrup Lund* ved Agerskov omtales. Egene er flere Gange mandshøje, unge og gamle Træer vokser mellem hverandre. Under-skoven dannes af Tørst, Tjørn, Kvalkved, Brombær og andre Buske. Skoven er meget afvekslende, mørke Partier skifter med lyse, og Bundvegetationen veksler i Samklang hermed. Hvor Egene staar tætte og holder Lyset tilbage, finder vi en rigtig Anemone-Skovbund; hvor derimod gamle Eges Død har fremkaldt et Hul i Kronernes Løvtag, fremelsker Solens Lys straks en tæt Græsvækst, hvori brogede Eng- og Skovblomster staar Side om Side. Netop saaledes maa vi forestille os Gestens Fortidsurskove, lysaabne og afvekslende, helt forskellige fra Nutidens ensformige, mørke og ofte triste Naale-træsplantager. Egekrattene huser da ogsaa sjældne Planter, som sikkert kan betragtes som en Slags Rester fra Varmetiden, f. Eks. Kantet Løg i *Frøslev Purrer*, Tysk Visse og Lyng-Vikke i *Lovrup Krat*, Linden i *Draved Skov*.

Bøgen er mærkelig sjælden paa Gesten, man kan ligefrem tale om en Vestgrænse for Bøgens Udbredelse. Moseundersøgelserne viser, at den i tidligere Tid har vokset helt ude ved Vestkysten. Men Bøgen graver sin egen Grav; i Modsætning til Egen danner den let

den sure Morbund, der er meget ringere end Mulden. Paa saadan Bund kan Bøgeskoven ikke forynge sig ad naturlig Vej ved at saa nye Bøgetræer. Medens Egekrattene sædvanlig har Muldbund, er Bunden i Gestens faa Bøgeskove Mor. Man kan kende det paa Bundvegetationen: paa Bøgemuld vokser Anemoner og Skovmærker, medens Majblomst, Syvstjerne, Blaabær og først og fremmest det bløde Græs Bølget Bunke er karakteristiske Morbundsplanter. Hvilken Forskel er der paa disse Skoves krogede Træer og Østkystens ranke Bøgestammer.

Som det allerede blev fremhævet, tyder de nyeste Undersøgelser afgjort paa, at den sammenhængende *Lynghede* først er opstaaet i geologisk meget sen Tid. Dermed være ikke sagt, at dette Plantesamfund slet ikke eksisterede i Fortiden. Utvivlsomt har der altid været Lysninger i Skoven, hvor Lyngen har holdt til. Men den gamle Forestilling, at de jyske og nordvesttyske Heder gaar helt tilbage til den kolde Tundratid, er sikkert urigtig.

Ligesom Bøgen er Lyngen meget slem til at danne Mor, men derved skader den ikke sig selv, saaledes som Bøgen gør det. Tværtimod, Konkurrenterne udelukkes. Den typiske Lynghede paa Geesten er derfor meget fattig paa Plantearter. Hedelyngens vigtigste Følgeplanter er Revling, Lav og Mos. Til disse slutter sig paa den høje og tørre Bund Melbær, Tyttebær og de gule Visser, medens Klokkelynge og nogle Græsser og Halvgræsser er betegnende for den fugtige Hede og for Hedemosen. Men selv om Heden kun huser ganske faa Slags Blomster, saa virker disse jo desto stærkere ved deres overvældende Mængde, naar den brune Hede i August som ved et Trylleslag bliver til det »Blomstertæppe, hvor Blomster myldrer milevidt«, som H. C. Andersen berømmer.

KLITTERNE

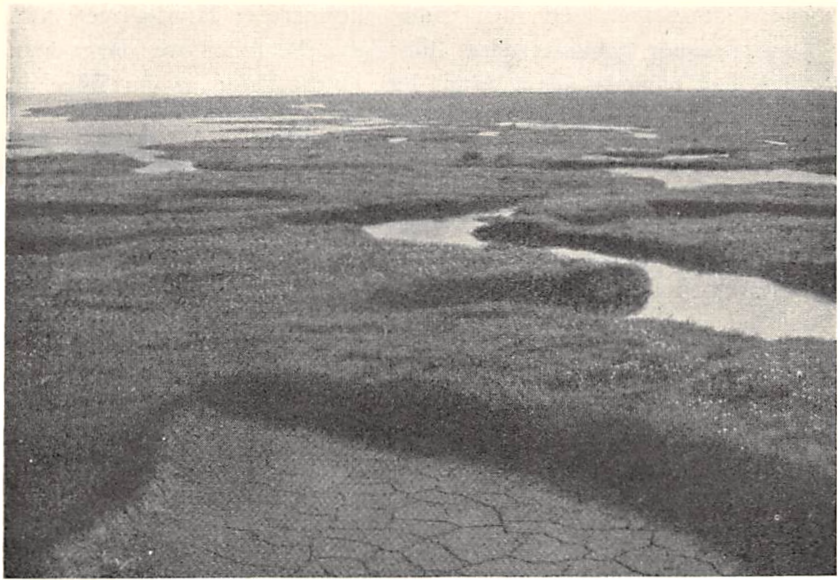
Klitheden — og nu har vi forladt Midterlandet og er paa en af Øerne i Vadehavet — er rigere paa Plantearter end Gestens Hede. Gule og blaa Blomster vokser op i Lyngen paa den tørre Hede, Mosebøllens blaa Bær og de rød-hvide Tranebær modnes i den fugtige Klokkelynghede. Den større Mangfoldighed er betinget af den bedre Jordbund. Sandet er kastet op af Havet i en forholdsvis nær Fortid og indeholder derfor mere Kalk og andre Næringsstoffer end Gestens udvaskede Sand. Der findes heller ingen Al. Planterne kan sende deres Rødder dybere ned.

Hede findes kun paa gamle Klitter, hvor Sandet forlængst er fæstnet af Planterne. De første Pionerer paa den unge *nydannede Klit* er de høje Klitgræsser, Strandkvik, Marehalm og Hjelme. Strandkvik vokser helt ude paa den flade, sandede Havstok, den kan taale det salte Grundvand. Hjelme er den vigtigste af alle Klitplanter; den gør stor Nytte ved at holde paa Sandet med sine dybtgaaende, vidtforgrene Rødder. Den elsker fygende Sand; jo oftere den bliver begravet i Sandflugt, desto bedre trives den. Efterhaanden som Hjelman har fæstnet Sandet, kommer nye Planter til; gulblomstrede Snerrer og Høgeurter, Strandærter med rosenrøde, Vikker med blaa Blomsterklaser. Disse stærke Farver fremhæves smukt af det blændende hvide Sand.

Naar Mosser og Laver indvandrer, bliver den hvide Klit *graa*, Sandet er bundet, det bevæges ikke mere i Blæsten. Den vigtigste Plante i den graa Klit er det lille Græs Sandskæg, en af vort Lands nøjsomste og tørreste Planter. Paa Klitternes Sydhælder breder Timian sine røde duftende Puder ud; ogsaa forskellige smaa enaarige Vaarplanter, der allerede visner i Maj, holder navnlig til her. Revlingen slaar sig derimod ned paa Nordhælder og danner Begyndelsen til Klitheden, som vi allerede har omtalt.

Klittens Planter lever under haarde Kaar, og alle er derfor paa særlig Vis udrustede til at kunne klare de store Krav, der stilles til dem. Bladene er faste og sejge, saa de kan holde Stand selv i den haardeste Blæst uden at knække. En Haarfilt eller et Vokslag paa Bladene beskytter hos mange Klitplanter Overhuden mod Sandslibning. Særlig stor er Tørkefaren paa Klitten, de øverste Sandlag tørrer helt ud om Sommeren. En enkelt Klitplante — Bidende Stenurt — har den mærkelige Evne helt at kunne lukke af for Fordampningen, naar Vejret bliver tørt; alle andre maa klare sig paa anden Vis. De fleste af dem udmærker sig ved et ualmindelig stort Rodsystem. Rødderne kan gaa flere Meter dybt ned, og i denne Dybde er der altid Vand nok at hente. Endelig findes en lille Gruppe af enaarige Foraarsplanter, som helt undgaar Vanskelighederne derved, at de er i Stand til at modne deres Frugter, inden Sommerens Tørke sætter ind. Alle Klittens Planter er saaledes paa den ene eller anden Maade tilpassede til deres udsatte Voksested.

Marsken paa Manø.

E. Warming.

MARSKEN

Den anden af den sønderjydske Vestkysts naturlige Vegetationstyper er *Marsken*. Dette i flere Henseender meget ejendommelige Plantesamfund dækker som et lavt grønt Tæppe de store Flader ud til Vadehavet, der snart ligger tørre, snart overskylles af det salte Vand. Smukkest er Marskens Planteliv udviklet paa *Rømø* og *Manø*s Vestkyst. Der er her den jævne Overgang mellem Hav og Land. Yderst findes et Bælte af Kveller, besynderlige smaa Planter, grenede som Graner og saftige som Kaktus, men ikke større end en Finger, myldrer frem i Millionvis som Sæden paa Markerne om Foraaret. To Gange daglig oversvømmes dette Bælte af Havvand, der medfører en Masse fint Lerslam, saakaldt »Slik« eller »Klæg«, som holdes tilbage af den tætte Kvellervegetation, naar Vandet ved Ebbetid atter falder. Kvelleren er værdiløs som Foderplante, men den fremmer Slikaflejringen og højner og fæstner derved Bunden. Snart kan ogsaa andre Planter trives. Den første og betydningsfuldeste af disse er Annelgræsset, der danner et tæt lavt Tæppe, som ganske vist ikke kan slaas, men som staar højt i Kurs hos Faarene, der med Forkærlighed græsser her. I dette Annel-Bælte hører ogsaa Strand-asters hjemme, der om Sommeren kan danne store lilla Blomster-

bede. Lidt sparsommere men endnu skønnere er Hindebæger, hvis Blomsterstande beholder deres lilla Farve Vinteren over, naar man stiller dem i Vaser uden Vand. Paa højere Bund er det Engelskgræssets rosenrøde Blomsterhoveder, der glæder Øjet mest.

Alle udprægede Marskplanter er særlig tilpassede til Jordbundens stærke Saltindhold. Nogle Planter, f. Eks. Hindebæger, Engelskgræs og Sandkryb, har særlige Kirtler, hvormed de kan udskille og derved fjerne det skadelige Salt. Kveller, Strandasters, Strandvejbred og de fleste andre Marskplanter har paaældende tykke og saftige Blade; man har kunnet vise, at ogsaa denne Egenskab er et Værn mod den farlige Saltudskillelse i Plantens Indre.

De fleste andre Planter mangler denne Evne til at taale Saltet, og den almindelige Plantevækst kan derfor først trives, naar Marsken er beskyttet mod Saltvandsoversvømmelser ved Digeanlæg. Indenfor Digerne forsvinder til Gengæld de ægte Marskplanter; vi finder her Græsgange af lignende Art som inde i Landet. Paa Grund af Marsklæggets rige Næringsindhold er de særlig frodige, hvilket ses paa de store Mængder af Stude og andet Kvæg, der fedes paa Marsken.

NOGLE SØNDERJYDSKE PLANTER

Vi har ved denne Gennemgang af de sønderjydske Plantesamfund ved Østkysten, paa Gesten og paa Vestkystens Klitter og Marsk holdt os til det væsentlige og virkeligt typiske, det øvrige har vi maatte springe over. Til Slut skal vi omtale nogle enkelte sønderjydske Plantearter, hvis Udbredelse paa een eller anden Maade er særlig karakteristisk. Planterne er meget følsomme overfor Jordbund og Klima, og deres Udbredelse i et Land kaster ofte et overraskende Lys over de forskellige Egenes Naturforhold. I en Egn med et koldere Klima er der forholdsvis mange Planter med nordlig Udbredelse, medens omvendt Forekomsten af mange sydlige Arter peger hen paa forholdsvis gunstige Temperaturforhold. Hvad vidner da Sønderjyllands Flora om?

Først maa det fremhæves, at Sønderjyllands Planteverden ikke har noget iøjnefaldende Særpræg; den slutter sig nær baade til Holstens Flora mod Syd og til Nørrejyllands mod Nord. Ganske vist, Slesvigs Beliggenhed som Forbindelsesled mellem Norden og Mellemuropa er ikke uden Indvirkning paa dens Flora. Der findes saaledes nogle varmeelskende Planter, hvis Udbredelsesomraade fra

Tyskland strækker sig op til Nordslesvig, medens de mangler i det øvrige Norden.

Den morsomste af disse Forposter fra Syd er sikkert Hanplanten af Kребseklo, hvis nordligste Findested er *Sandbjerg Sø* paa Sundeved. Kребseklo er en ejendommelig Vandplante; dens store, tornede Bladrosetter flyder frit i Vandet. I Danmark findes den ret almindeligt og ofte i stor Mængde i stille Vige af Søer og Tørvegrave. Disse flydende Bevoksninger er et ejendommeligt Syn, især om Højsommeren, naar Planten blomstrer. Da dukker de store, kridhvide Blomster i Hundredvis op af det mørke Mosevand og stiller længselsfuldt deres Pragt til Skue. Men Ak og Ve, de venter forgæves, Aar efter Aar visner Blomsterne hen uden at modne Frugter, thi Hanplanter, der jo er nødvendige for at Befrugtning kan ske, mangler i hele Norden. Kun i den lille idylliske Sø ved Sandbjerg Slot paa Sundeved lever Hanplanter. I den beskyttede, af gule og hvide Aakander næsten opfyldte nordlige Ende af Søen vokser de i stor Mængde. Nu skulde man da tro, at der her var gode Muligheder for Bestøvning og Frugtsætning. Men Naturen er lunefuld, i Sandbjerg Sø fattes igen *Hunplanten*. Jeg var der en stille, varm Sommerdag. Hanblomster af Kребseklo, der er større og smukkere end *Hunplantens* Blomster, stak i Hundredvis op af Vandet og udsendte en aadselsagtig Lugt, der bedre svarede til det mørke Mudder, hvorfra de hentede deres Næring, end til Kronbladenes rene hvide Farve. Duften havde imidlertid hidkaldt en Mængde smaa Biller og Fluer, som fløj fra Blomst til Blomst, ladet med Blomsterstøv. Hele den sindrige Indretning, som Naturen har opfundet for at lette Bestøvningen, klappede. Kun een Ting manglede — *Hunplanter*.

Den store Forskel i de to Køns Udbredelse i Naturen er en botanisk Gaade. Medens *Hunplanten* i Lapland naar ud over Poirarcirklen, har *Hanplanten* sin Nordgrænse i Sønderjylland, men er til Gengæld mange Steder i Tyskland hyppigere end *Hunplanten*. *Hanplanten* synes altsaa at være meget mere kuldskeer end *Hunplanten*. Naar Planten overhovedet klarer sig alligevel, skyldes det, at den er i Stand til at formere sig vegetativt, d. v. s. uden Frugter. Kребseklo danner ligesom Jordbærplanten Udløbere, der frigøres og bliver til selvstændige Planter.

Hanplanten af Kребseklo er et Eksempel paa de Planter med mellemeuropæisk, altsaa sydlig Udbredelse, hvis Nordgrænse ligger i Sønderjylland. Til den samme lille Gruppe hører *Kratplanten*

»Kantet Løg«, hvis nordligste Voksested er Frøslev Purrer, og Bruskbæger, der trænger frem til Ribe; ogsaa disse Planter elsker en varm Sommer.

Men Sønderjylland kan ogsaa opvise nogle Plantearter, som vel forekommer i det øvrige Danmark, men ikke i Tyskland syd for Ejderen. Hertil hører nogle uanseelige Smaaplanser, der kun findes ved Vestkysten; endvidere den smukke Strandplante Lav Hindebæger paa Aarø. Disse Planter er dog Rarieteter, som kun Botanikeren har Fornøjelse af. Derimod kender hver eneste Sønderjyde fra det østlige frodige Strøg den Storblomstrede Kodriver («Primel«, «Gærderagge«). I det tidlige Foraar myldrer den frem i alle Hegn og Krat, og Børnene plukker de store, honningduftende gule Blomster og stiller dem i en Skaal. Den er det østlige Nordslesvigs Karakterplante, intet Steds er den saa hyppig som her; Syd for Flensborg tager den af i Hyppighed, i Holsten bliver den sjælden, og i det øvrige Tyskland mangler den næsten helt.

Man skulde tro, at alle disse jyske Planter, som forsvinder, naar man kommer til Tyskland, var nordiske Arter, der foretrækker at have det køligt. Men dette er ikke Tilfældet. De har alle sammen en vestlig Udbredelse, og hører hjemme i England og Frankrig, ja, nogle af dem er almindelige ved Middelhavet. Grunden til at de befinder sig bedre hos os end i Tyskland, maa søges i, at Slesvig besidder et udpræget Kystklima med en mild Vinter, som bedre svarer til de vesteuropæiske Forhold.

Man kan ikke lade være med i denne Forbindelse at minde om det mærkelige Naaletræ *Araucaria imbricata*, som man i det østlige Sønderjylland, især paa Als hyppigt ser i Bøndernes Haver, og som vækker Turisternes Forundring, hvad enten de kommer fra Nord eller Syd. Abekattræet, som Alsingeren kalder det, stammer fra Chile i Sydamerika og er meget ømtaalelig overfor Frost. I Tyskland kan det kun rent undtagelsesvis klare sig paa Friland, ogsaa i Danmark trives det paa de fleste Steder daarligt. Sin smukkeste Udvikling naar det paa Als, hvor det bliver et stateligt, frugt bærende Træ, der kun i haarde Vintre er udsat for at lide Skade. Dette Frydtræ vidner da paa samme Maade som de førnævnte vesteuropæiske Planter i Slesvigs vilde Flora om dette Lands milde Vintre.

Meteorologernes Vidnesbyrd stemmer godt overens hermed. Middelttemperaturen for Januar Maaned er i Sønderjylland overalt over 0°, medens den i næsten hele Tyskland og ogsaa paa de fleste Steder i Danmark er under Frysepunktet. Særlig mild er Vinteren ved Sles-

vigs Øst- og Vestkyst, alle de omtalte Arter findes da ogsaa kun i disse to Strøg, i Midterlandet mangler de.

Sønderjyllands Planteverden er ikke særlig rig paa sjældne Planter, Samleren finder mere andre Steder, men paa ualmindelig anskuelig Maade viser den os Plantelivets Afhængighed af Jordbunden og Klimaet.

Litteratur: *E. Warming*: Dansk Plantevækst (I Strandvegetation, II Klitterne, III Skovene). *Balslev* og *Simonsen*: Danske Plantesamfund. *L. A. Hauch*: Danmarks Trævækst.

DYRELIVET, ISÆR FUGLENE

Fuglene er egentlig Menneskers levende Venner alle Vegne, hvor de færdes. Det er kun Menneskers egen Fejl, naar Fugle altid vil flygte, og naar de store Fugleskarer kun yngler paa øde Øer, i utilgængelige Sumpe eller opholder sig paa det aabne Hav. Men helt ind mellem Husene følger dog mange af Fuglene os, og det er maaske nogle af de venligste og klogeste, der har sluttet sig nøje til Mennesker.

VED HUSE OG I HAVER

Stæren finder selv paa at blive vores Husven, selv om man ikke sætter en Stærekasse op. Den kan selv finde et Redehul under en Tagsten. *Alliken* kagler glad, naar den har fundet en passende Skorsten i Byen. Med oppurrede, sølvgraa Nakkefjer retter den sine vandblaa Øjne paa enhver Person og drager den Slutning, at den gerne maa fylde det sorte Hul med Pinde og Ko-Uld for senere at udruge 7 blaa Æg dernede. *Svalen* kommer helt ind i Forstuen til de Husejere, der gerne vil have Lykken boende hos sig. Og udenpaa Husene bygger ofte en hel Flok af en anden Slags Svaler. Det er *Bysvalerne*, som har hvid Hage, hvid Plet over Halen og korte Hale-spidsler.

Mursvalen bygger i Ruiner og Kirketaarne, i Højer dog under Tagskægget paa helt lave Huse. Den er sort som Sod, større end en Svale. Dens Skrig er skingrende, men dens Form er meget smuk op imod den aabne Himmel. Det er jo ogsaa en Glæde at træffe *Vipstjerten* (hvid Vipstjert) paa Husene. Men den *behøver* slet ikke Mennesker. Den bygger lige saa gerne ved Søbredder eller i en Ler-skrænt.

Natuglen er baade Skovfugl og Husfugl. Den er et af de nyttigste og mærkeligste Dyr, og den kan nok fortjene, at man gaar lidt

stille, naar man har opdaget den. Smaafuglene med Solsorten i Spidsen har nemlig faaet den onde Vane at skælde den ud og haane den.

Saadan er altsaa *Spurvvene*. Men de har dog ogsaa mange gode Sider. Hver Morgen og hver Aften næsten hele Aaret samles de til Morgensang og Aftensang i en Vedbend eller Vildvin. Og saa indbyder de *Skovspurvvene* til at være med. Man kan kende dem, fordi de er saa nydelige og brune paa Hovedet, har en hvid Ring om Halsen og to hvide Striber paa Vingen.

Storken kommer til sin gamle Rede lige fra Sydafrika, helst 1. April. Den er dog Husets aller fornemste Gæst, og fra Dag til Dag maa man følge med dens Hjemliv. De to Mager skiftes til at ruge, ialt 30 Dage. De gylper Maden op, naar de kommer hjem og vil fodre de smaa og afløse hinanden. De er jo aldrig ømskindede, nej, desværre kaster de deres syge Unger ud af Reden. Men naar Ungerne først er vokset op til Høners Størrelse, saa ser man de sorte Svingfjer spire frem, og deres korte, sorte Næb bevæges bagover og forover, mens de knebrer paa en blød, næsten lydløs Maade. Men de skal være 8 Uger førend de kan flyve. De vender hjem til Reden lige indtil den sidste Nat førend de rejser til Syden. Dernæst kan Forældrene have deres Ophold paa deres hvidkalkede Rede endnu nogle Nætter, og ofte drager Hannen bort endogsaa nogle Dage senere end sin Hun. Saa maa vor Tanke følge dem paa Vej.

I de samme dejlige Maaneder om Sommeren træffer man *Gøgemoderen* (*Gærdesangeren*) i Haven. Den er graa og beskeden, synger smukt inde fra Hækkens Grene. Kommer Folk hen imod dens Rede i Busken, bliver den ængstelig og advarer med smaa smækkende Lyde: »tæk, tæk, tæk — —«, som om man klippede Hæk med en stor Havesaks.

Gulbugen er saa dygtig med alle sine Sangtoner hele den lange Sommerdag, at man har kaldt den *Bastard-Nattergal*. Og den forstaar ogsaa Nattergalens Kunst at gentage sine Toner. Ja, naar den synger, kan vi glæde os over sand Sommer.

I Haver med store Træer bor den *graa Fluesnapper*: Den synger ikke, men har fine Pip, næsten som en Fuglekonge. Fra sin Udkigspost glider den hvert Øjeblik ud i Luften for at fange flyvende Insekter.

Om Vinteren kommer *Gærdesmutteren* til vor Kvasbunke i Haven. Den sætter sig glad paa de raadne Grene, bukker hurtigt et Par Gange, og lader hele sin brune Krop og Stumpehalen forsvinde hovedkulds ned i Bunken. Den snerrer ivrigt, hvis vi kommer for

Fugle i Flugt. 1. Vandrefalk. 2. Musevaage. 3. Taarnfalk. 4. Ringdue. 5. Hjejle. 6. Havmaage. 7. Terne. 8. Stor Kobbersneppe, efter Ojebliksfotografi, standsende i Flugten. 9. Spurvehøg. 10. Forstuesvale. 11. Ryle. 12. Vibe. 13. Natugle. 14. Stær. 15. Havorn. 16. Stork. 17. Stokand. 18. Gjøg. 19. Krage. 20. Skade. 21. Agerhone. 22. Hejre. 23. Alk.
Efter Tegning af Vilh. Fischer.

nær. Men i Februar (eller Januar) begynder den at sidde ovenpaa Bunken i Solskinsvejr og synge straalende friskt og hurtigt, ganske som ude i Skoven, naar vi træffer den ved Redepladsen.

Rødhalsen bliver ogsaa vores Vintergæst fra Skoven. Den bukker ogsaa smukt for os; men den ser mildt med sine store Øjne og vækker mange Minder hos os. Dens Sang lyder vemodigt, lidt afbrudt, som om den stammede.

Til Foderpladsen kommer Spurve og Bogfinker, og en smuk »grøn Spurv«, som har gule Striber i Vingerne og i Halen. Det er *Grønirirken*. Man kan ogsaa kalde den *Svenske* (efter Stemmen, naar den synger), men ikke »Gulspurv«, fordi *det* er en anden Fugl, der bærer de gule Farver paa Hovedet og Brystet.

PAA MARKEN

Alle Børn paa Landet har saa meget godt, som Byens Børn mangler. Næsten det halve Aar kan de høre *Lærken*, fra Begyndelsen af Februar til Slutningen af Juli. Og der er mange Dage, da de klokke-rene og jublende Toner høres hele Dagen saa længe det er lyst. Ensformigt bliver det aldrig, fordi *Lærken* snart stiger, snart daler. Naar det lysner mod Solopgang, og naar det mørkner mod Aften, saa sidder *Lærkehannerne* gerne paa Markens Tuer og synger, mens hver danner en Top af afrundede Fjer paa Hovedet. Men da synger de dæmpet og tøvende, for at det skal passe med den stille Tid. Hvis det er Solskin eller ruskende Blæst og drivende Skyer, saa synger *Lærken* stærkt, hurtigt og ivrigt. Ofte blander flere *Lærker* deres

vuggende Sange ind imellem hinanden, idet hver synger 3 Minutter, ofte kortere, men ogsaa til Tider meget længere. Er der en Lærke, der daler, saa er der maaske to, der stiger, og kun faa Timer i den lange Foraarsdag er der Tavshed i Luften udenfor Døren. Kun inde i Skoven er der ingen Lærkesang. Helt ind over Landsbyen og Stationsbyen kommer Lærkesangen drivende.

Men den Lærke, der ses paa Byens Gader og Veje og ved Stationspladserne, er jo ikke Lærken (Sanglærken). Det er *Toplærken*. Den er saa graa som Landevejens Støv, og i Halekanterne er der ikke den smukke, hvide Farve som hos Lærken. Toplærken bliver hos os om Vinteren. Den er slet ikke bange for Mennesker, Hunde og Køretøjer. Men det er ligesom den har faaet et tungsindigt Humør ved at lære Mennesker lidt for godt at kende. Derfor synger den vemodigt og langsomt. Den flyver tavs op under Skyerne og begynder deroppe at synge og at flagre rundt i store Kredse. Derfor er den ikke kendt eller elsket som Sanger. Og medlidende ser man paa den, naar den graapjaltet og tarvelig søger sin Føde i Hjulsportene. Det gaar den som mange Digttere, der ikke vinder Anerkendelse i levende Live, men maa slaa sig igennem i Armod.

Stæren er en rigtig Markfugl. Ja, den synger midt ude i Græsset eller paa Jordknoldene, naar den har rokket sig fremad som en emsig og dygtig lille Mand, men nu standser for at synge for Kammeraterne. Da strækker den Næbet opad, lader Halsfjerene bevæge sig stærkt, mens den gurgler og knebrer. Saa lyder det bløde Stærefløjt, der minder os om de allerførste Foraarsdage, dengang Stæren sad paa Husgavlen og fortalte os, at Vintergækkerne var udsprunget og alting lysnede ude i Naturen.

Naar vi gaar ude paa Markstien og ser de lyseblaa Sommerfugle flagre i Græsset eller en Perlemorsfugl paa en Blomst, saa mærker vi rigtig Sommerens Skønhed og Ynde. Den lette Sommerfugl har udviklet sig af en grøn Larve paa Græsset, og saaledes kan det skønne ikke adskilles fra det grimme i Naturen. Vi maa bevare alle levende Væsner, beskytte dem saa længe vi kan. Sommetider gør de jo dog alt for megen Skade. *Bynkefuglen* her ved Stien lever netop af smaa, grønne Larver. Den sidder og spejder efter dem fra en Tidsel eller Bynke eller lignende Ukrudtsplante. Den vipper lidt med sin stumpe Hale og siger hurtigt to korte Lyde: »hyt tze«. Det er de to Lyde, som Plojemanden bruger, naar han drejer ved Agrens ene Ende. Derfor hedder den ogsaa »Plovkørfugl«.

Den er mindre end *Tornirisken*, heller ikke saa køn. Tornirisken

har stærkere rød Farve paa Brystet og en brun Kastaniefarve paa Ryggen og kløftet Hale, og den er mere urolig. Den bygger ikke paa Marken, men kommer ofte derud for at hente Frø og Insekter samt Uld og Straa til sin Rede, naar den bygger i en Busk, i en Have eller et Hegn. Men man kommer til at holde saa meget af Tornirirken, naar man ser, hvor kønt den altid følger med sin graalige, beskedne Kone, og naar man hører den kvadre, næsten som en Kanariefugl.

Hvis Tornirirken synger, saa er der maaske ikke langt til en *Gulspurv*, som synger. Den bærer Guldfarver paa Hovedet og Brystet; og fine smaa Guldtoner synger den med sit korte Næb. Det er let at gengive dens Sang: »1-2-3-4-5-6-6-syyv«. Den holder sig til disse første Tal, men vi vil glæde os, dersom den en Dag synger »1-2-3-4-5-6-6-6-syyv-ni«.

Den har en Slægtning ved Landevejen. Den har ingen smuk Slutning paa sin korte Strofe: »sik-sik-sik-sik-ter riiiiiii«, »dik-dik-dik-dik-dérits sit«. *Bomlærken* er altid en god Ven at opdage paa Telefontraadene eller Smaabuskene ved Landevejen; tarveligt graa og plettet, nærmest som en tyk Lærke. Men den er trofast og jævn, og den er her ogsaa om Vinteren, naar der er øde paa Landevejen, og saa husker vi det gamle Ordsprog: »Kragen er den bedste Fugl, naar ingen andre findes.«

Et Par *Agerhøns* er det meget kønt at se. De rejser deres Krop temmelig lodret op og løber rask af Sted, førend de beslutter at flyve paa deres snurrende Vinger. Om Aftenen skal vi høre dem kalde paa hinanden: »girrik«.

Maager ser man meget lettere paa Marken. Vi kan snart lære at skelne *Hættemaager* fra *Stormmaager*. Naar de kommer ude fra Havet i den tidlige Morgenstund, og naar Vejret er smukt midt paa Dagen, saa flyver de omkring hinanden, højere og højere op. De lægger sig paa deres udbredte Vinger og driver uden en Bevægelse ud og ind imellem hinanden. Og de nyder det evige Liv deroppe i Himmelen i deres højtidelige Stilhed.

Mange Egne i Sønderjylland har deres særlige Skønhed, fordi Markerne er indrammet af levende Hegn. Her er vi i det skønne Land med Kløfterne, hvor Bækken sig gennem Krattet snor, og langs med Vejen Hækken, hvor Sangerskaren bor. Hvor ofte har man ikke set *Gulspurven* sidde i Hækkene eller smutte langs Grøften, og hørt *Bogfinken*, der hæver sit brunrøde Bryst og udslynger fra sit lille Næb en smeldende Sang, kort og indholdsrig: »ti ti ti ty tyt ty ty tyt ty vitje-vediu«. »Si si si du du du har skiv' Bien«.

Løvsangeren er en ganske lille, gul og grøngraa Sanger, der mærkeligt nok synger omtrent som en Bogfinke. En kort Sang, der er stærkest i Midten. Men *Løvsangeren* har lutter bløde Toner, og Slutningen er meget indsmigrende, fordi den bliver svagere og svagere.

Den har en lidt mere frejdig Slægtning i Hegnene, men aldrig inde i Højskoven. *Tornsangeren* er graa med brune Vinger og lang Hale. Den kan synge en lille, rask Sang: »Vil I, vil I bare se!« Jeg har engang hørt en Tornsanger synge denne lille Sang 648 Gange i en Time en meget tidlig Morgen i Maj 1933. Og det skete nogle Gange, at den flagrede op i Luften og sang sin glade Opfordring nogle Meter over sin Busk.

De dygtigere Fuglevenner i Sønderjylland kan finde den allerfineste Sanger i Hegnene, *Kærsangeren* (Kristiansfeld, Tørning Mølle, Ketting Nor og flere Steder). Den synger med mange Fløjtetoner og nogle snerrende, bestemte »Ord« ind imellem og desuden mange fremmede Fuglestemmer, som den forstaar at efterligne.

Mon nogle af Læserne ikke har hørt *Skaden* synge? Ja, den er en forfængelig Fugl, der mest laver Sjøv ved at skratte og raabe og slaa med Halen og bygge sig et stort Slot af Kviste højt oppe i en Poppel. Men en sjælden Gang kommer der Ro over den. Saa sidder den og smaapiber, smaakvidrer og smaaskratter til Glæde for sin Mage og for dem, der gerne vil vide meget godt og kønt om *Skaden*.

VED STRAND OG I ENG

Nogle Steder fører Vejen mellem de levende Hegn ned til en Sø eller dog til en stor Eng. Der er vel ingen Steder, hvor vi saa gerne gaar, hvis vi rigtig holder af Naturen, som ned i Engen: Der er højt Græs med lette Duske af Græsfrø. Og Smørblomster og Trævlekroner sidder saa let paa Stænglerne, som om de voksede paa Græsset. *Viben* kommer os straks i Møde, som om den blot vilde vise sine smukke Farver og mærkelige Flyvekunster. Ved at se godt efter faar man opdaget dens spidse, sorte Top, dens røde Fødder, den brune Farve under Halen og det grønne Skær over Ryggen. Ligesaa de dybe Volter og de brummende Sving, som den egentlig udfører for sin Mage.

Rødbenen er ogsaa i Engen. Man kan prøve at finde den ved Søerne omkring Augustenborg eller i Engene ved Brorsons Barnedomshjem i Randrup og mange andre Steder. Naar den skal flyve for sin elskede, bevæger den sig rundt i store Bølgelinier og fløjter

1. Stork. 2. Hejre. 3. Sivsanger. 4. Moseterne. 5. Hættemaage. 6. Rorspurv. 7. Rørsanger.
8. Stor Lappedykker. 9. Bynkefugl. 10. Blishøne. 11. Stokand. 12. Vibe. 13. Gul Vipstjert.
14. Krikand.

en skøn og vedholdende Sang lige indtil den sætter sig med højt løftede, hvidglimtende Vinger paa Græsset og dernæst bukker og nikker. Kommer den i Angst for sin Rede, flyver den over Folks Hoveder med haarde Fløjtelyde: »tyv, tyv, tyv —«. Dens Farver er graaspættede som Lærkens, men lysere graa.

Horsegøgen er om muligt endnu mærkeligere, naar den synger for Hunnen. Hvis vi jager den brune, sribede Fugl med det lange Næb op fra Sumpen, skriger den et hæst: »kætch« og flyver i Zigzag højt op i Skyerne. Saa begynder dens Spil. Den styrter et langt Stykke nedad, saa at dens Halefjer sitrer i Luften. Og dens Mage hører en brummende Tone: »huhuhuhuhu«. Den svarer nede i Græsset med en Lyd fra Struben: »tikyp«.

Naar man kommer helt hen til Søen, er de første Fugle *Lappedykkeren* og *Blishønen*. Ofte blandes der nogle aflange, korthalsede imellem, *Graaænderne*. En lang Tid af Aaret holder disse sammen i Par: en hvidgraa Han med mørke Striber og en brunlig Hun, begge med blaat Vingespejl.

En *Lappedykker* lyser paa lang Afstand med den silkehvide Hals og Bug. Den er slank i Formen og glider med Lethed ned under Vandet og søger Føde (eller svømmer væk fra os) i et halvt Minut. Men den viser ogsaa gerne sin brune Krave, der kan løftes som en Sol omkring Hovedet. En *Blishøne* kan ogsaa lyse, fordi den har hvidt Næb og hvid Pandeplet. Ellers er den sortagtig, rund og kort. Den er hverken en Mester i at dykke som *Lappedykkeren* eller i at flyve som *Anden* eller i at holde Fred som *Hejren*, der staar ensomt i det lave Vand. Men den *øver sig* deri og er altid morsom at iagttage.

Om Vinteren ankommer de nordiske *Ænder*: *Troldanden* med Nakketop og mørke Farver, *Hvinanden* med hvid Kindplet og næsten hvid Krop, *stor Skallesluger* med laksefarvet Skær paa Bugen.

Ved Søbredden eller paa Hængesæk kan *Hættemaagerne* yngle i Samfund paa mange Hundrede, og med skrattende Varseltoner og lette Flyvebevægelser kommer de os i Møde paa lang Afstand, ikke alene ved de store Søer, Rudbøl Sø, Haderslev Dam og Ketting Nor, men ogsaa ved Moserne, Kongsmose og Røllum o. a. Men andre har travlt med at flyve over Sivene og snappe Myg i Mængder, ligesom de indfinder sig til Jagt, naar Billerne sværmer eller Stankelbenene udklækkes paa Markerne.

De dejligste Fuglesange hører vi, naar *Sivsangeren* stemmer op. Den vil gerne efterligne sine Naboer, og dens afvekslende Sang bliver endnu smukkere, naar den flyver lidt op i Luften, mens den synger. *Rørsangeren* er mere stilfærdig, men den er smuk at høre, naar den nynner inde i Rørtykkningen. *Rørspurven* kan kendes paa det sorte Hoved og hvid Halsring. Den gentager sin korte Kvidren fra en Rørtop eller Pilebusk.

Paa begge Sider af vort Land ligger Havet. Det er Moder for mange Fugle, og for utallige andre Dyr. Kun faa har set de store Sværme af *Knortegæs* eller *Pibeænder*, *Strandskader* eller *Kobbersnepper*, som kan færdes paa de lavvandede Havflader.

Men alle maa kende *Strandskaden*, naar den løber ved sin Redeplads ved Kysten. Særlig mange er der ved Arnkilsøre og paa Rømø. Denne Vadefugl har Skadens Farver, men Storkens Næb og Ben og Natuglens skærende Stemme: »klip«. Æggene lægges mellem Sten, og de er ofte i Fare, fordi Bølgerne kan overskylle dem, Mennesker kan samle dem ind eller træde uforvarende paa dem, og Krager eller Hunde kan æde dem. Derfor forsvarer den Reden ved at flyve skrigende omkring. Men vi, som er dens Venner, benytter kun dette som Lejlighed til at beundre dens sorte og hvide Tegninger og dens staalhaarde, lige Næb. — En Vadefugl omtrent af samme Størrelse,

sort og hvid som Storken, men med tyndt opadbuget Næb, *Klyden*, findes kun paa Rømø.

Præstekraven er lige saa ængstelig. Men den er mindre, klynker mere: »dy-yt«, og løber med sin sandgraa Rygfarve næsten usynlig over Sandet. Navnet har den efter sin sorte og hvide Halskrave.

Rylen holder mest af fugtige Enge og Kyster, naar den har Rede. Den er ikke større end Lærken, og plettet ligesom Lærken, men har jo længere Ben og Næb, fordi den er en Vadefugl, som borer Orme op af Slammet. Om Efteraaret samles Rylerne i tætte Sværme, næsten som Stærene, men kun ved Havet. Vi kan overraskes af at se disse Sværme helt ind i Vintertiden, naar *Snespurvene* er kommet fra Ishavet. Disse piller Ukrudtsfrø i Strandgræsset og synes, at der altid er meget lunt i Danmark. De kendes paa den store, hvide Plet paa Vingens inderste Halvdel, naar de flyver; men unge *Snespurve* kan nok ligne Lærker en Del.

Vinteren kan heller ikke jage vore Maager bort. Mægtigt raaber *Havmaagen* (*Sølvmaagen*) ud over Bølgerne: »gjav, gjav, gjav«, og den slaar tungt ned med sine lange Vinger. Den er større og tungere end *Stormmaagen* og *Hættemaagen*, som vi bedst kan lære at kende inde paa Markerne. Men den kan ikke maale sig med *Svartbagen*. Den er vores største Maage, og har sorte Vinger. Krabber, Orme, Affald, døde Dyr samt levende Fisk er Maagernes Føde. Om Sommeren kan vi besøge mærkelige Kolonier af Havmaager paa Vesterhavsoerne, men pas paa! De slaar med susende Vinger ned over Hovedet paa os.

Paa samme Maade forsvarer *Ternerne* deres Reder. Men det er altid en Glæde at betragte dem. De styrer paa deres bøjelige, ædle Vinger hurtigt hen over Vandet, drejer ved Hjælp af den kløftede Hale til Siden og holder stadig Udkig, mens det røde Næb er rettet nedad. Saa kæntrer de forover og gaar med foldede Vinger hovedkulds i Vandet efter en Hundestejle. Disse hvide Fugle ruger i større Antal ved Rudbøl Sø og paa afsides Kyster paa Als, men ogsaa i Haderslev Dam og mange andre Steder.

Havkysterne er meget forskellige, og derfor skifter Fuglelivet ogsaa. Ved Brinkerne smutter *Digesvalerne* i deres graa Dragt frem og tilbage. Ved Stenstrand træffer vi *Digesmutten* og *Vipstjerten*, i August ogsaa *Mudderkliren*. Paa Sandfladerne yngler *Dvergternen* og *Hvidbrystet Præstekrave*. I Klitterne yngler *Ederfuglen*. Paa Strandenge mest *Rødben*, *Ryle*, *Vibe*, *Gul Vipstjert* og *Engpiber*. Men de fleste Steder har man et Par *Gravænder* i statelig, hvid Dragt og farvede Tegninger at beundre.

PAA HEDEN

Vi skal give os Tid og prøve at være nøjsomme, naar vi skal en god Tur ud paa Heden. Vi skal nok faa fine Blomster at se derude, og vi skal nok lære dem rigtig at kende, fordi de fleste Slags staa derude i Millionvis. Og dog er de forskellige allesammen. Lyngbuskene er snart store, snart smaa, nogle er unge, nogle gamle, nogle er grønne, nogle er sortagtige. Rensdyrlav staa i fine Puder, som bestaar af smaa lysegraa Træer, som de mindste Dukker kan spadsere under: Men vi kvaser ved hvert Trin Snese af disse nøjsomme og tørre, dvergsmaa Træer.

Der er langt imellem Fuglene paa Heden. Men det kan godt være, at der lyder en hæs Fløjtetone bagved en lav Bakke, som vi netop gaar op over. Og da ser vi en Flok graa, mellemstore Fugle flyve deres Vej. De har lange graa Vinger, graa Hals og Hoved. Nede ved Halen er de hvide. Benene hænger bagud, og muligvis faar vi et Glimt at Næbet at se. Det er uhyre mærkeligt, fordi det er saa langt som hele Fuglens Hals, som en lang Blyant, og buet fint nedad i samme Bue som en. Sten beskriver, naar den kastes lige fremad. Nu fløjter de igen: »poi, poi, poi« med ren Klang; og vi kan kende, at det er *Regnsøver*. Det er ikke de smaa *Regnsøver*, som vrinsker i Stedet for at fløjte. De kaldes *Storsøver*, en Slags *Vadefugle*, større end *Viberne*. Og de ser ikke ud til at have deres Rede paa Heden, siden de flyver bort i en lille Flok. Men hvis der er en Bonde med paa Turen, saa vil han nok forklare, at de er kommet trækkende nordfra for at opsøge Bærrerne paa Heden. De æder saa mange *Revlinger* (»*Sortebær*«), saa de kaldes »*Revlingemænd*«.

Nogen Tid efter kommer de næste Fugle. Nej, kun een Fugl, en langsom, endnu større Fugl, som svæver paa sine brede Vinger. Det er *Enghøgen*, som er paa Jagt. Det gaar ganske langsomt, og den kan ikke indhente de hurtige Dyr, men maa nøjes med at overraske dem, baade Mus, der sidder og gnaver Græs, og Fugleunger, som trykker sig i Reden, og Græshopper, Ørentviste, Sommerfugle og deres Larver. Den kommer langsomt nærmere og bliver smukkere og smukkere. Den er næsten helt askegraa uden Pletter. Hovedet sidder rigtig som et Rovfuglehoved nede mellem Skuldrene, dens Hale er lang og lige. Men Vingerne er dog det kønneste. De er brede og lysegraa, sortspidsede og med en sort Længdestribe, opadrettede, fordi Fuglen ligesom vil synke ned i Luften og glide mageligt af Sted i en Hængeløje. Nu bøjer den af. Den vil dog væk fra os. Vi ser den flakse

rundt paa de bøjelige Vinger; og den flyver stille væk, mens vi stirrer længe efter den, da vi næsten ikke kan faa Øjnene fra denne Rovfugl. Den skal sikkert hen til Hedemosen, fordi Lyng og Pors derude vokser højere, og kan skjule Reden bedre, naar den anlægges paa Jorden. Enghøgen kan bedst opsøges i Kongsmosen ved Løgumkloster, i Kragelund Mose og i Lindet Mose og Stensbæk Plantage.

Og hvis vi kommer til Hedemosen, vil vi gerne se den sjældne, lille Vadefugl *Tinksmeden*. Den ligner en lille Rødben og larmer med aabent Næb for at jage os væk. Der kan flyve en *Digesmutte* (*Stenpikker*) og et Par Tornirisker, og maaske en *Graaand* (*Vildand*), som vogter sine Ællinger. Men der vil sikkert nok findes en *Gul Vipstjert*. Først ser vi bare den gule Farve, fordi den vender Brystet imod os og sidder og venter paa sin lave Pilebusk. Saa flyver den rundt om os med sin lange Hale som et stift Slæb bagefter sig. Saa klager den sig med smaa Pib, og dens Mage kommer frem med svagere gule Farver paa sin Kjole og klager sig ligesaadan. Men ved Sommerens Slutning er alle Ungerne ved at fange Fluer paa en lang Række halvtørrede Klyne, og det er meget morsomt at se dem skynde sig bort fra de fremmede Mennesker. De har jo alle en lang Hale, der pynter godt og gør dem til gode *Vipstjertes*, men de er dog lidt stumpede endnu. De flyver kun skiftevis forbi hinanden om paa den fjerneste Side af Flokken, for at blive sammen hos de gamle og ikke bruge Flyvekunsten for meget.

Der er maaske Mennesker, som er bange for at gaa i Heden, fordi dèr er *Hugormenes* Hjemstavn. Der er ingen rigtig Grund til denne Frygt, fordi Hugormene ikke er meget talrige, og fordi de kun bider eller »hugger« naar de er i Fare selv, altsaa naar man træder paa dem eller kommer dem meget nær. Man skal have Øjnene med sig. Saa vil man maaske faa denne vor eneste Giftslange at se. Den slynger sig fast og glidende omkring sig selv. Det er som en tyk Kobbertraad, der vrider sig selv i kraftige Stillinger. Den spiller med sin kløftede Tunge ud af sin lukkede Mund. Fra Skaberens Haand har den et vidunderligt Herredømme over sit Legeme og en meget smuk Prydelse. Der er ligesom malet nedad den lange Ryg en sort Zigzagstriben paa den brune Krop. Skulde vi straffe denne Dyreart med Døden, fordi den af og til bider et Menneske, saa skulde man være meget utaalsom og egenkærlig.

Saa skulde man maaske ogsaa straffe *Gøgen* med Døden, fordi den lægger sine Æg i Smaafuglenes Reder. Nej, baade Hugormen

og Gøgen hører hjemme paa Heden, og det er i Virkeligheden en stor Glæde at møde de mærkelige to Dyr derude. Om Vinteren gemmer Hugormen sig i et Hul, men Gøgen er fløjet ned til det midterste Afrika. Saa ser man *Kragerne* flyve kraftigt over Lyngen. *Bjerg-iriskerne* kan sidde i Smaasværme paa Jorden og pille Ukrudtsfrø.

Men fra Gøgedagen i Vaar, 6. Maj, til Høhøstens Tid, Midten af Juli, høres Gøgens Kukken som dybe, mærkelige Toner i det fjerne. Og netop paa Heden kan vi faa Gøgen at se. Hvor der er Trævækst, vil den let skjule sin slanke Krop, og den vil sidde helt bortgemt mellem Løvet, mens den krør sig og strækker Hovedet frem og tilbage fra Skuldrene ved hvert eneste af de stærke Kuk. Og Halen løftes bred og smuk i Vejret, Vingerne hænger lidt nedad, den bliver ved, bliver ved. Paa Heden sidder den gerne i en Lyngtop og kukker, oftest fra den aller første Lysning, 2 Timer før Solopgang. Men hvis der gaar en Telefontraad tværs over Heden, saa vil den dog helst sidde højt og frit deroppe.

Nogle tror slet ikke, at man kan faa *Gøgens* Hun at se. Den er ogsaa en stille og skjult Fugl. Den skammer sig dog ikke ved, at den aldrig selv ruger eller bygger Rede. Det er nu dens Opgave i Verden at udnytte Sangfuglens Dygtighed. Men den har meget travlt med at finde Fuglereder. Den skal netop have en Fuglerede, der bliver lagt Æg i. Thi naar Gøgens Hun føler at den skal lægge et Æg, saa arbejder den ivrigt paa at finde en nybygget Fuglerede, ofte et meget sværere Arbejde end at bygge en Rede selv. Derfor er den saa stille. Og i Hemmelighed maa den lægge sit Æg mellem de fremmede Æg, og den maa uden Frygt for Børnenes Fremtid overlade til de smaa spinkle Sangere at udruge Ægget og opfostre den store Unge.

Alle Vegne i Sønderjylland træffer man den mærkelige Gøg i den bedste Tid af Sommeren. Man kan ogsaa se de udføjne Unger blive fodret i Juli-August ved at Sangfuglene flyver hen paa deres Ryg og putter Maden ovenfra lige ned i deres kæmpestore Gab. Det er næsten altid *Engpiberen*, som maa være Plejemoder.

I GRANPLANTAGER

Efter en lang Tur paa Heden vil man ofte naa til en Plantage. Eller en anden Gang, Sommer eller Vinter, gaar vi stille rundt i Plantagen. Vi skal baade ind under de tætte Graner for at mase os frem mellem de tørre, ru Grangrene og hoppe fra den ene Vold af Mos til den anden, opsøge Uglegylp og se Paddehatte, undersøge en

Rævegrav med friske, runde smaa Fodspor ned i Sandet og en temmelig ubehagelig Lugt af Rovdyr dernede i »Røret«. Og vi skal se de dejlige Spindelvæv og finde en skeletteret Krage. Saa skal vi ogsaa se rigtig nøje paa nogle af Fuglene i Plantagen. Blot en lille *Fuglekonge* er stor nok til at sætte Liv i Grantræerne. Den pipper som en Mus derinde, og pludselig hopper den frem paa en bøjelig Grangren. Den smækker med de stumpede Vinger som en Nat-sommerfugl, vi engang saa i Vinduet derhjemme. Mens den danser fremad, putter den sit Næb ind i alle Hjørner, vender ogsaa sit grønne Hoved paa Siden, kikker opad med et Øje og — — opdager en Edderkopperede. Den flager sig hurtigt lige op under den højreliggende Gren, og den hænger som en Snurre i Luften og piller noget frem paa Grenens Underside, næsten lige saa behændigt som en Kolibri, der suger Honning af en amerikansk Blomst.

Lidt efter smutter Fuglekongen igen paa sine Fødder ud ad Grenen, og vi ser, at den er en lille Konge. Den bærer en Krone paa Issen, en rød Stribe med gule Striber paa begge Sider og sorte Striber til at indramme den. Fuglekongen lever saa trygt og flittigt i Granerne hele Aaret rundt.

Den har faaet en Fjende i de sidste Aar. *Egern* har bredt sig i Sønderjylland særlig siden 1930 (Lindet Skov, Brøns Plantage og andre Steder); i Østkystens Løvskov har det dog været meget længe, maaske »altid«. Det er et Dyr, som kan være til stor Glæde, fordi det saa elegant og hurtigt springer i Træerne og endda kan løbe som en rødbrun Rotte over den nøgne Jord. Det vil meget gerne æde Fugleæg, og det er dygtigt til at opspore Fuglekongens Rede. Paa en vis Maade er det skadeligt, naar det indvandrer til nye Egne. Det vilde være godt for vort Land og hele Naturen, hvis der aldrig blev flyttet med Dyrene og Fuglene. Kun naar de alle frit kan brede sig og bosætte sig, hvor de vil, har vi den rigtige danske Natur bevaret. Fasaner, Egern og vilde Kaniner kan være meget smukke i Landskabet, men de har ingen Berettigelse udenfor deres Hjemstavn. Og de vil ofte gøre stor Skade, paa forskellig Maade, som man ikke forud kan beregne.

Topmejsen og *Sortmejsen* skal vi ogsaa træffe i de dystre Grantræer. De boede slet ikke i Danmark i vore Bedsteforældres Tid. Naaleskovene kom til Danmark med Dalgas og Hedeselskabet. Og da disse »Skove« først var her, saa indvandrede de frivilligt, *Sortmejsen* 1880—90 og *Topmejsen* 1890—1900. Dengang kom ogsaa Eng-høgen og Korsnæben og andre glædelige Fugle.

Sortmejsen skal man opsøge med Øret. Den lille, venlige Fugl pipper en Smule skarpere end Fuglekongen, og i smukt Vejr synger den: »si ty«, »si fih«. Dette lyder næsten lige saa kønt som *Musvittens* Sang: »Giv Tid«, men mindre haardt. *Sortmejsen* har ikke nogen sort Streg langs ad Bugen som *Musvitten*, men derimod en stor hvid Plet i Nakken.

De Børn, som bor i Nærheden af en lille Naaleskov, skulde prøve at lave smaa Mejssekasser og sætte dem op til *Sortmejsen*. De kan ligne *Stærekasser*, blot smaa, og med et Indgangshul paa knap 3 cm. Hvis Kasserne hænger lavt (i Brysthøjde) kan maaske *Topmejserne* bruge dem. Og de er endnu smukkere. De entrer omkring med smaa Kolbøtter uden at støde paa med den graaspettede Tophue, og de telefonerer til hinanden: »sis-gyrrrr, sis-gyrrrr«.

De store Fugle kan man næsten bedst opdage ved at gaa inde under Grantræerne og se efter paa Jorden. Vi kan finde *Ugleglyp*, fordi *Skovhornuglen* sluger *Musene* i to Dele med Hud og Haar. Men dens Mave ælter alle de ubrugelige Haar og Knogler sammen til en aflang Klump, og den bliver kastet op. Og *Spurvehøgen* plukker førend Maaltidet sin Fugl og lægger Fjerene i en Samling paa Stubben eller Jordknolden, og saa æder den Kødet i fine smaa Mundfulde.

Hvis man finder enkelte Fjer af en blaagraa Farve, indtil en Haands Længde, er det formodentlig *Ringduens* Fjer (den samme som *Skovduen*). Man skal se meget nøje efter i Grangrenene for at opdage de tykke Ringduer, mens de sidder. De har hvidgule Øjne, og det er meget mærkeligt at komme til at se ind i dem. Paa Brystet er den askegraa Due svagt rosenrød, og naar man har hørt den kurre blødt og hult i den tidligste Morgenstund, saa tænker man, at dens varme Bryst maaske er blevet smittet af *Solopgangens* Farver. Det er let nok at faa Ringduerne til at buldre op, naar man trasker støjende gennem den tavse Plantage. Saa begynder de at slaa Klap med Vingerne i Flugten. Man kan kende dem paa den hvide Længdestribe paa hver Vinge og de hvide Skraastriber paa Halsen (»Ringgen«).

Men dersom flere af Træerne er stærkt hvidkalkede, og der ligger Fiskerester og store, graablaa Fjer paa Mosset, saa skal vi se efter, om *Hejrerne* har bygget Rede i den mørke Skov. De er næsten saa store som *Storke*. Men de vil kun bygge i Træerne og i hele »Hejrebyer«, d. v. s. i Kolonier med 5 til 20—30 Reder.

I SKOVEN

Skoven er altid et helt Rige at komme ind i. En Del af Skoven er lav, en anden høj, der er Bøgetræer, men ogsaa Ege og Aske, og i Draved Skov ved Løgumkloster er der 23 forskellige Træer og Buske. Lige saa forskellig er Fugleverdenen i Skovene. Der skulde dog gerne svæve en *Musvaage* over Træerne, undertiden er der en Flok, som leger med hinanden i store Cirkler, endnu mere stille end de svævende Maager; omtrent som Storkene i August Maaned. Musvaagen er brunlig, men dens Underside kan lyse som Perlemor, naar den spiler Vingerne og den korte Hale ud imod Lufttrykket. Dens Skrig er klagende, lidt mjavende, ogsaa naar man kommer til dens Rede. Den ligger højt i en kraftig Bøg eller Gran, og nogle enkelte Drenges har haft den Lykke at kravle op og se ned i den store Rede, kun 3 Æg (med brune Pletter) eller et Par hvide Dununger; og Redens Bund var prydet med friske Bøgeblade og med smaa Stykker Muse-skind eller Fjer fra Maaltiderne. Alene i Skovene ved Aabenraa fandt to Fuglevenner i 1929 11 ynglende Musvaagepar.

Hvis *Duehøgen* bor i Skoven, er den sværere at opdage, men saa meget des mere maa man værne om den ædle, stolte Rovfugl og ønske, at de omboende Bønder maa holde deres Fjerkræ godt indelukkede, for at der ikke skal blive Krig imellem Duehøgen og Beboerne.

Spurvehøgen bor mest i Plantagerne. Den er en ilter, lille Fuglejæger, og den kommer sommetider i Hønsegaardene, men kun for at gribe Spurve med sine lange Klør.

Droslen kan man tit se løbe paa Skovvejene. Omtrent fra Jævndøgn til efter St. Hans ser man den sidde syngende i en Grantop. Den er rolig og sikker i sin Sag. Den raaber: »kom ud, kom ud, kom ud« og mange andre uforstaaelige Ord, som den gentager og indprenter os, lige til den skriger af Iver. Den har vist lige saa mange Toner som sorte Pletter paa sit lyse Bryst. *Solsorten* synger langsommere, mere fløjtende og med blød, vemodig Betoning. Den er ogsaa større og mere erfaren i Modgang end Droslen, fordi den bliver her om Vinteren.

Rødhalsen synger ogsaa vemodigt i Skovene. Den kommer ind til Husene om Vinteren og viser os sit røde Bryst, og vi kender nok dens elastiske Bevægelser. *Munken* har sort Kalot og graa Kinder. Dens klare Fløjtetoner lyder stærkt under Løvtaget. *Havesangeren* med helt graalig Dragt og en fløjtende, kvidrende, uafbrudt Sang og flere andre maa vi kende. *Skovpiberen* ligner en slank Lærke.

Maaske har den lært af Lærken at stige syngende op i Luften; dog har den en fint klagende Sang.

I de østligste Dele af Landet synger *Nattergalen*, helst i fugtig Kratskov. Baade Dag og Nat lyder dens dybe Kluk, dens højtliggende Fløjt og raslende Snerren. Man kan gaa helt hen og se, hvor den synger, saa hele dens brungraa Legeme dirrer, som om det skulde sprænges. Og har man hørt længe paa den, vil man gerne blive ved at lytte helt alene til den. Og man vil gerne indbyde Gæster til at komme og høre *Nattergalen*.

I Skoven finder vi *Mejserne* baade Sommer og Vinter, men i den milde Tid er de Sangfugle. *Musvitten* er den skarpeste: »giv Tid, giv Tid« eller »slid din Tid«. *Blaamejsen* er den yndefuldeste, dens Sang er som Bjældeklang. *Graamejsen* er den tørreste: »djep, djep, djep«. *Halemejsen* er den forsigtigste: »dz dz tii, dz dz tii«. *Topmejsen* den kunstigste: »sis gyrrrr«, *Sortmejsen* den kønneste: »vitsé, vit sé«.

Men efter Udseendet er *Musvitten* den største og har de flotteste Farver: gult, grønt, hvidt og saa det sorte om Hovedet og i en tyk Streg ned ad Bugen. *Blaamejsen* den yndigste med svenske Farver og hvide Kinder. *Graamejsen* den beskedneste med sort Kalot, sort Hageplet, hvide Kinder og graa Ryg. *Halemejsen* den blødeste, selv om dens Hale er saa lang og stærk som Stilken til en hvid Tulipan. Men den findes i Sønderjylland næsten kun ved Aabenraa. *Sortmejsen* er den vanskeligste med den hvide Nakkeplet og hvidgraa Mave, ellers som en lille og afkortet *Musvit*. *Topmejsen* den mest indtagende med en spids Top og pæne graa, hvide og sorte Farver.

Spetmejsen fløjter og klukker fra alle Skovens store Trær og tykke Grene. Den kan man betragte meget længe, naar den klatrer som en Spette med faste Sæt og arbejder med sit Mejselnæb. *Træløberen* er dens bløde, graalige Fætter, som glider mere besindigt op ad Træstammen, næsten som en Mus, der kravler. Naar *Spetmejsen* bliver dristig og klatrer med Hovedet nedad, saa tør dog *Træløberen* ikke efterligne den.

Spetten er Tømrer, en rigtig Arbejdsmand, paa Solsortens Størrelse. Men den er altid i Festklædning. Den er sort og hvid i store Pletter. Pletter hed i gamle Dage Flækker, derfor fik den Navnet: »*Flækspette*, senere »*Flagspette*«. Den har ogsaa røde Flækker paa Nakken og under Halen, men den kan dog være ganske svær at opdage, naar den klamrer sig til en tyk Gren og arbejder for at hakke saa dybe Huller, at den kan naa de smaa Maddiker, der ofte

gnaver sig frem inden i gamle Grene. Den har en mærkelig Evne til at holde sig fast. Den bruger baade Kløerne og Halespidsen, og den kan sidde paa Undersiden af en skraa Gren og mejsle et dybt Hul til Rede, saa stort som det indvendige Rum i en Stærekasse.

Skovskaden er helt anderledes i sin Pragt. Naar den rødgraa Fugl hopper paa de bøjelige Egegrene, har den ofte sine Vinger liggende løst til Kroppen, saa at man kan se det dejlige blaa Vingespejl. Det er ikke violblaat som Graaandens Vingespejl, men det er riflet med blaa, hvide og sorte Striber i skiftende Følge. Den er en klog Fugl, som kan samle Forraad af Agern til Vinteren. Den kan næsten forskrække os med sit hæse Skrig: »rætch«.

Det sker i gode Oldenaar, at Bøgeskoven er helt fuld af Smaa-fugle. Det er en Slags Bogfinker fra Norge og Sverige, som hedder *Kvækere*, fordi de lokker omtrent saadan. De lever hos os om Vinteren ligesom den rosarøde *Dompap* og den graaspættede *Sjagger* (= *Kramsfugl*) og den hvidgraa *Stor Tornskade*. Men denne er i de seneste Aar begyndt at yngle i Sønderjylland og lidt op i Nørrejylland.

Der er nogle Fugle, der forhen kun har bygget Rede i Tyskland, men siden 1870 er kommet til Danmark ved at de først bosatte sig i Sønderjylland. Det er *Toplærken*, *Husrødstjerten* og *Drosselrørsangeren*. I de seneste Aar kommer der andre Fugle og finder først deres Hjem i Sønderjylland, senere maaske i Nørrejylland og paa Øerne: *Gransangeren*, *Bjergvipstjerten*, *Stor Tornskade*, *Dompap*, *Storspove* og *Sorthalset Bynkefugl*.

Og saa er der hernede i det dyrebare Land nogle sjældne Fugle, som næsten ikke forekommer ynglende i Danmarks øvrige Land: *Ravnen*, den gamle Vikingefugl, *Rørdrummen*, som »brøler« i Rørskovene (Ketting Nor og Rudbøl Kog), *Hulduen*, som ligner en Ringdue (almindelig Skovdue), men er mindre og ikke har hvide Tegninger. *Sortkragen*, der i Vesteuropa erstatter Graakragen, *Pirolen*, som skjuler sig med fornemme Fløjtetoner og gyldne Farver i Højskoven, *Moseuglen*, der hjælper Marskbønderne af med Musene, *Sorthalset Kobbersnepe* ved Højer, Tønder og Søderup Aa og *Ederfuglen*, som bygger mange Dunreder paa Rømø.

Litteratur: O. Helms: »Danske Fugle ved Stranden«, »Danske Fugle i Skov, Mark og Mose« og »Danske Fugle ved Hus og i Have«. *Manniche* og *Heilmann*: Danmarks Fugleliv. *Finn Salomonsen*: Bidrag til Kundskaben om Sønderjyllands Fugle. Dansk ornithol. Forenings Tidsskrift 1930.

NORDSLESVIGS OLDTID

1. DE FØRSTE MENNESKER

Da Indlandsisen for maaske en Snes Tusind Aar siden havde trukket sig tilbage fra Jyllands Østkyst og de danske Øer til Skaane, raadede der i hele Danmark endnu et arktisk Klima. Dværgbirk, Polarpil og Rypelyng var den fremherskende Plantevækst; Rensdyret strejfede om paa den danske Tundra.

Allerede den Gang var der sikkert Mennesker i Danmark. De var kommet herop sydfra; gennem Sønderjylland var de indvandret til Nørrejylland omkr. 12—10000 f. Kr. Deres Vaaben, de første, simple Økser, var lavet af Rensdyrtak. Ved *Fovrup* nær Aabenraa er fundet en saadan Økse af Rensdyrtak; de faa Økser af dette Materiale, der kendes fra danske og nordtyske Fund, er de ældste kendte Økser i Europa.

Fra de nærmest følgende Aartusinder, da Klimaet herhjemme stadig blev mildere, er der kun faa Fund i Sønderjylland. Man har ikke fundet »Køkkenmøddinger« ved dets Kyster, sikkert fordi Sønderjylland har sænket sig et Stykke siden den ældre Stenalder. Hist og her fremdrages en enkelt Harpun, tabt af en Jæger, og der opsamles Flintredskaber af samme grove Art som dem, vi kender fra de nørrejyske Køkkenmøddinger.

De Mennesker, der har levet i Sønderjylland indtil omkr. 3000 f. Kr., har været »Samlere« og *Fangere*, der har slaaet sig ned dér, hvor der til enhver Tid var bedst Fangst.

2. DET ÆLDSTE LANDBRUG

Endnu i det 3. Aartusind f. Kr. laa Størstedelen af Nordslesvig ubeboet hen. Østkystens Bakkeland dækkedes af store, tætte Egeskove; ogsaa Gestlandet Vest derfor har vistnok været skovbevokset helt ud til Kysten; Kysten laa ved Gestranden; Marsken var endnu ikke til.

I Østslesvigs Skove havde Mennesket nu begyndt at gøre lyst. Med Ild og Økse havde man ryddet saa meget Skovland, at der var blevet en Plet, hvor man kunde blive boende, »Bonde« i Ordets ældgamle Betydning.

Fra omkring Aar 2000 f. Kr. stammer den yngre Stenalderes Boplads ved *Bundsø* paa Als. Søen er nu en Eng, — i Oldtiden var det en Vig, der stod i Forbindelse med Alssund. Inderst i Vigen laa en

Holm; paa den er der foruden Stenbrolægninger fundet Dynger af Lerkarskaar, Flint og Dyrekogler; i disse Lag fandtes ogsaa forkullede Korn af *Hvede* og *Byg*.

De Folk, der levede ved Bundsø, var da ikke længere blot Jægere og Fiskere; de havde udefra lært Kunsten at dyrke Korn. Korndyrkningen og Husdyrbruget, som begge indførtes til Danmark i den yngre Stenalder, i det 3. Aartusind, er vel de største Kulturfremskridt i vort Folks Historie.

Det ældste Agerbrug var meget primitivt; man havde kun simple Redskaber til Jordens Dyrkning, og man drev Rovdrift med Jorden i stor Stil. Behøvede man ny Jord, fordi den gamle var udpint, brændte man Skoven af (Svedjebrug); ved Siden af Agerbrug og Kvægavl bevarede Jagt og Fiskeri deres Betydning. Men der var sket et mægtigt Fremskridt, og dermed fulgte fra nu af en *fast Bosættelse* i Landet.

Udover Bopladsen fra Bundsø kendes kun lidt til Sønderjyllands Bopladser fra denne Tid; kun af Gravene kan vi faa noget af vide om Bosættelsens Art og de beboede Omraaders, »Bygdernes«, Udstrækning.

Omkring 2500 f. Kr. var det herhjemme blevet Skik at jorde de døde i mægtige Stengrave, *Dysser*; de afløstes efter nogle Hundrede Aars Forløb af de endnu mægtigere *Jættestuer*.

Dysserne er i Sønderjylland altid firkantede Gravkamre, dannet af fire oprejste Kampesten, hvoraf de tre bærer en svær Dæksten; den fjerde Sten, mod Øst, er en lavere Tærskelsten. Hvor Kamrets Bæresten har været dækket af en lav kredsrund Jordhøj, omsat med Randsten, kaldes Dyssen en *Runddysse*; hvor to eller flere Kamre paa Rad er omgivet af en aflang Højning med Randsten, kalder man Dyssen en *Langdysse*.

Jættestuen er et stort, aflangt Stenkammer, hvis Sidesten bærer flere svære Overliggerer; Kammeret ligger helt dækket under en vældig Jordhøj, fra hvis Fod en snæver, stensat Gang fører ind til Kammeret i Højens Midte.

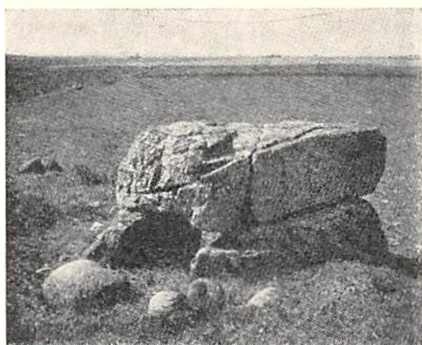
Disse Stengrave er ikke bygget til Enkeltmand alene; der findes næsten altid flere Skeletter i de rummelige Grave. De døde har faaet deres slebne Økser, deres Ravsmykker og Lerkar med sig som Gravgoods, fordi man troede, at de i Graven fortsatte deres jordiske Bondetilværelse.

Det Folk, der byggede saa faste Mindesmærker til sine døde, har selv været fastboende. Ikke blot de forkullede Korn fra Bundsø-

Bopladsen, men ogsaa Aftryk af Hvedekorn i de Lerkar, de døde har faaet med sig i Dysserne, bekræfter, at store Dele af Sønderjylland i den yngre Stenalder, i det 3. Aartusind f. Kr., var befolket af *Bønder*.

3. DYSSER OG JÆTTESTUER

Dysserne og Jættestuerne har sikkert ligget i Nærheden af de levendes Bopladser. I store Træk kan da et Kort over Stengravene vise, hvor Menneskene har boet (se f. Eks. Arkæologisk Kort over Sundeved—Als, udg. af Geodætisk Institut og Nationalmuseet 1936). Det viser sig da, at de store Stengrave især findes i Nærheden af Kysterne; de findes helt ude paa Vesterhavsoerne Sild, Føhr og Amrum; de mangler i Vest- og Midtslesvigs Gestegne; men langs Sønderjyllands Østkyst fra Kolding Fjord i Nord (»Tinghøj« i Dalby Sogn) til Dänischwold i Syd

Dysekammer: »Stenkisten« ved Klipleve.

ligger de i tætte Grupper, tættest i Skovene, hvor de bedst har været værnede mod Ødelæggelse, medens altfor mange Dysser udenfor Skovene er blevet sløffet i de sidste Menneskealdrer; den Dag i Dag hænder det, at Dysser, som ikke er fredlyst, bliver hugget til Landevejsskærver.

I Als Nørreskov, ud mod Lillebælt, ligger en Mængde Stengrave, men den smukkeste Samling af Dysser paa Als findes dog i den lille Strandskov *Blommeskobbøl* Øst for Asserballe. Her ligger for Enden af Vejen, der følger Skovbrynet i Nord, to store Langdysser Side om Side. Dyssernes lave Jordhøje er omsat med talrige Randsten, i hver af Jordhøjene findes to Kamre. Tæt Syd herfor ligger to Runddysser (Arkæologisk Kort over Sundeved—Als Nr. 150).

Her ligger Stengravene helt nær ved Kysten; andre Steder ligger de meget længere inde i Landet; langs Aaløb og ved Søer, som i *Vedsted* Sogn Vest for Haderslev, hvor Nordslesvigs største kendte Stenalderbygd findes. I dette Sogn findes endnu 14 Stengrave, deriblandt nogle af de største i Danmark. Gaar man fra den dybtliggende Vedsted Sø forbi Præstegaarden (paa hvis Mark nær Landevejen de 6 anselige »Vedsted Høje« ligger) ad Stien op til Holms-

hus, kommer man først forbi en Langdysse, hvor Stien støder til Vejen fra N.Ø., derefter ved det første Hus paa venstre Haand forbi en stor Jættestue (stærkt ændret ved Restaurering). Vest for denne Jættestue ligger — to og to parvis — fire Langdysser; de tre er velbevarede og fredlyste, — en af disse er den største Langdysse i hele Sønderjylland. Den er omkr. 115 m lang og har haft ikke mindre end 5 Gravkamre; den kranses endnu af omkring 80 Randsten.

Det er ikke blot ved de danske Kyster, at man i Stenalderen har bygget store Stengrave; Dysserne kan følges langs Europas Kyster til Nordafrika og Palæstina. Vi har modtaget dem udefra, ligesom vi modtog Kornet og Husdyrene, og naar Dysser og Jættestuer findes i saa rig Mangfoldighed herhjemme, skyldes det, at man i Norden har fastholdt disse Gravformer længe efter at man i Udlandet havde forladt dem.

4. ENKELTGRAVENE

Inden Udgangen af det 3. Aartusind var ogsaa Sønderjyllands Gestejne Vest for Østkystens Bakkeland blevet befolket. Vi finder ikke her de store Stengrave; i disse Egne er de døde gravlagt i *Kæmpehøje*. Medens Dysser og Jættestuer var store nok til at kunne rumme flere Lig, rummer Højene oprindelig kun Enmandsgrave eller *Enkeltgrave*. Den døde er blevet gravlagt i en simpel Trækiste; den er i vore Dage næsten altid bortraadnet og selve Skeletdelene er formuldede, men tilbage er Gravgodset: i Mandsgraven en Stridsøkse ved den dødes Skulder, en Arbejdsøkse i Tilgift, et Par hvælvede Ravskiver nedenfor Bæltets Plads; i Kvindegravene Halskæder af Ravperler.

Gravkiste: »Myrpolde« ved Skærrev.

Det er ikke blot Gravskikken, der adskiller Enkeltgravene fra de store Stengrave. Det er først og fremmest Gravgodset; det er vidt forskellige Typer af Oldsager, der findes i de to Slags Grave, saa forskellige, at ingen betænker sig paa at tale om to forskellige »Kulturer«, og der er maaske Grund til at tale om to forskellige Folk.

Snart trængte Enkeltgravsskikkene, der vistnok kom fra Mellemeuropa, sejrrigt igennem ogsaa indenfor de store Stengraves Om-

raade. Omkring Aar 2000 f. Kr. holdt man op at bygge Dysser og Jættestuer; en Tid lang byggede man endnu store Gravkamre, *Gravkister*, aflange Grave med tre eller flere Sten i hver Langside, med to eller flere Dæksten tværs over Graven og med Indgang fra Enden. Den anseligste af Sønderjyllands Gravkister er det fritstaaende Gravkammer *Myrpolde* i Løjt Sogn paa en Bakke ved Skærrev ned mod Aabenraa Fjord; den Høj, som oprindelig skjulte Kammeret, er nu forsvundet.

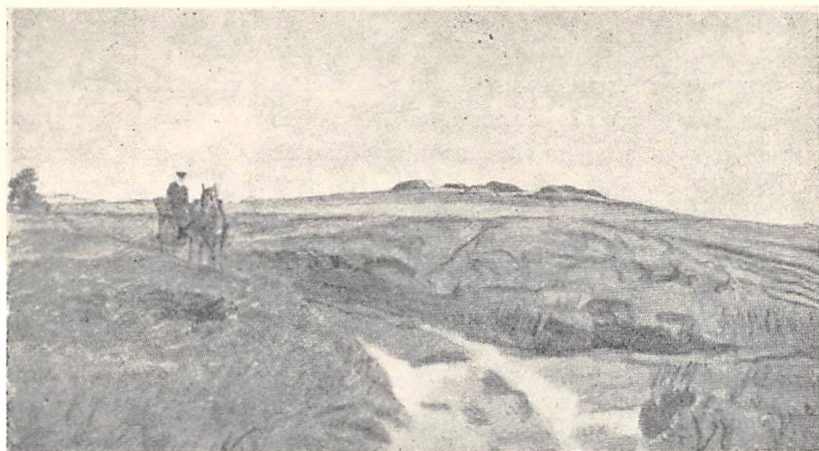
Henimod Stenalderens Slutningstid blev Gravkisterne mindre; de kom stadig mere til at ligne Enkeltgravene, og Gravgodset blev over hele Sønderjylland ensartet; det blev Skik ved den døde Side at nedlægge en eller to fint tilhugne Flintdolke. Disse Flintdolke er sikkert de ypperste Frembringelser af de gamle Nordboers Flinthaandværk. De er ejendommelige for Norden; i de sydligere Egne havde man nu lært Kunsten at støbe Vaaben i *Metal*.

5. BRONZEALDEREN

Dette Metal var *Kobberet*; fra Slutningen af Stenalderen er der herhjemme, ogsaa i Sønderjylland, fundet enkelte smaa Kobberøkser, indført til Norden fra Mellemeuropa. Det blev snart almindeligt at tilsætte Kobberet en Smule Tin, — Blandingen kaldes *Bronze*. I de yngste Stenaldergrave kan man finde Redskaber af Flint og Redskaber af Bronze sammen; i en Grav fra *Nordborg* paa Als laa en Bronzespydspids og et lille Sværd af Bronze sammen med en Flintdolk. Fra omkring 1500 f. Kr. var Bronzen trængt igennem herhjemme som det fornemste Materiale til Vaaben, Redskaber og Smykker; af den lavedes Kostbarhederne, som de døde fik med sig i Gravene, medens man endnu længe vedblev at anvende Flinten til mange af Dagliglivets Redskaber.

I den ældre Bronzealder (1500—800 f. Kr.) begravdes de døde stadig i *Kæmpehøjene*. Mange af Sønderjyllands Kæmpehøje er rigtignok blevet rejst allerede i Stenalderen og rummer »Enkeltgrave«, men de fleste og største af dem, der er undersøgt, kan henføres til den ældre Bronzealder.

Medens der kendes nogle faa Hundrede store Stengrave: Dysser, Jættestuer og Gravkister i hele Nordslesvig, tælles Kæmpehøjene i Tusindvis. I enkelte Sogne er der over hundrede Høje (i *Vedsted* Sogn ved Haderslev henved et Par Hundrede, i *Nustrup* over 150, i *Bevføft* omkring 125, i *Øster Løgum* omkring 220); og de gør sig

»Gassehøje« ved Skærbæk. Tegning af Sven Schou.

anderledes gældende i Landskabet end de store Stengrave. I Mod-sætning til Stengravene breder de sig over det meste af Nordslesvig, undtagen i Marsken og i de lavtliggende Kærstrækninger langs Danmarks Sydgrænse.

De fleste af Kæmpehøjene er *Rundhøje*; enkelte er *Langhøje*, der minder om Langdysserne, men er uden Gravkamre og uden Randsten. Den mest imponerende af Sønderjyllands Langhøje er *Hanebjerg* (45 m lang) paa en Banke tæt Øst for den gamle Oksevej nær Hovslund Station.

Det er ikke saa meget ved deres Mængde, at Højene gør sig saa stærkt gældende i det nordslesvigske Landskab. Det er nok saa meget ved deres udsøgte Beliggenhed. Vidt omkring ses *Tamdruphøj* i Øsby Sogn ved Haderslev (vistnok Sønderjyllands største Rundhøj), *Pothøj* i Vedsted Sogn, *Faarmandshøj* ved Spandet, *Gassehøje* ved Skærbæk og *Vognshøj* i Løgumbjerge. »Ingen Arkitekt har nogensinde overgaaet den yngre Stenalder og ældre Bronzealder Højbyggere i virkningsfuld Udnyttelse af Terrænets Linjer. En simpel Rundhøj, der hæver sig 4 à 5 m, bliver ved sin Beliggenhed i Landskabet det samlende Midtpunkt for en hel Egn, herskende over Terrænets Bølger, som om Bakker og Dale var skabt med det ene Formaal at give Gravhøjen Grundvold og Styrke« (Gudm. Hatt).

Fra saadanne Kæmpehøje stammer den ældre Bronzealder Gravfund. De mærkeligste blandt dem er *Egekistefundene*. De døde gravlagde man undertiden i svære Egebulkister, hvis Indhold af Garve-

syre har virket bevarende paa de dødes Legemer og Klæder, især naar Kisten i Højen var indpakket i Mosejord eller Blaaler.

Flere Steder i Sønderjylland har man fundet Egekister med Rester af Mandsdragter; ved *Jels* fandt man for et Par Aar siden i en stor Høj en Egekiste, der nu staar opstillet i Haderslev Museum; i Kisten laa af Klæderne kun en Hue og et Par Sandaler; men fra flere norrøjske Fund ved vi med Sikkerhed, hvordan Manden gik klædt i Bronzealderen: Foruden Hue og Fodtøj har han haft Kjortel og Kappe, men ingen Benklæder.

Skrydstrupkvinden under Konservering
i Nationalmuseet.

Kvindedragten kendes fra ialt tre danske Fund; deraf er det nyeste fra *Skrydstrup* i Sønderjylland. Den døde var en ung Kvinde i Tyverne; af hendes Ansigt var endnu Kindernes og Hagens Hud, Øjenlaag og Øjenvipper bevaret. Paa Overkroppen havde hun baaret en kort, kunstfærdigt vævet Trøje; Skørtet, der naaede hende til Fødderne, havde med sine lange, tunge Folder været holdt oppe af et vævet Bælte. Det ejendommeligste ved Skrydstrupkvinden var

hendes usædvanligt fornemme og indviklede Frisure: med Pandebind, Haarnet, forloren Haarvalk og i hvert Øre en stor Guldring af tynd Spiraltraad. — Dragterne fra Egekistefundene herhjemme er i det hele enestaaende; de er de ældste bevarede Dragter i Europa.

Ved Siden af Dragterne fortæller det øvrige Gravgoods, at de døde har været rige. I Mandsgravene finder man Sværd, Dolk, Vaabenøkse og Bøjlenaal (den ældste Sikkerhedsnaal), i Kvindegravene Dolk og Smykker, deriblandt den store Bælteplade, der dækkede Maven. Det er Bronzealderens Overklasse, vi lærer at kende fra Grave som Skrydstrupgraven. Det var Tidens Høvdingeslægter, der havde Raad til at gaa klædt i de kunstfærdigt vævede Klæder, til

at prange med de skinnende Bronzevaaben og Smykker og til at bygge de store Kæmpehøje. Hvorfra havde de denne Rigdom? De har vel ejet Jord og Kvæg og Trælle i Mængde, men Metallerne fra Udlandet er betalt med Rav, der i store Mængder skylledes op paa Stranden ved Vesterhavet. Dette Rav var hele Oldtiden igennem stærkt efterspurgt i Mellem- og Sydeuropa.

Ravet fra Vesterhavskysten er sikkert over Havet blevet ført til Udlandet. Paa de faa Steder, hvor den barske jyske Vesterhavskyst lod sig besejle, opstod der Havnepladser; tætte Højgrupper viser, at der allerede i Bronzealderens Dage har levet mange Mennesker ved disse Havnepladser. Den vigtigste af Vestkystens Havne har ligget omtrent hvor i vore Dage dens Hovedhavn ligger, i Hjerting Bugt, omkring Esbjerg. Ogsaa ved Sønderjyllands Vestkyst, der i Bronzealderen laa ved Gestranden, findes flere Steder større Højgrupper, især ved Brøns og ved *Hjerpsted*. Her, hvor Gesten strækker sig helt ud til Havet ved Emmerlev Klev, ser man langvejsfra anselige Høje langs Kystlinjen.

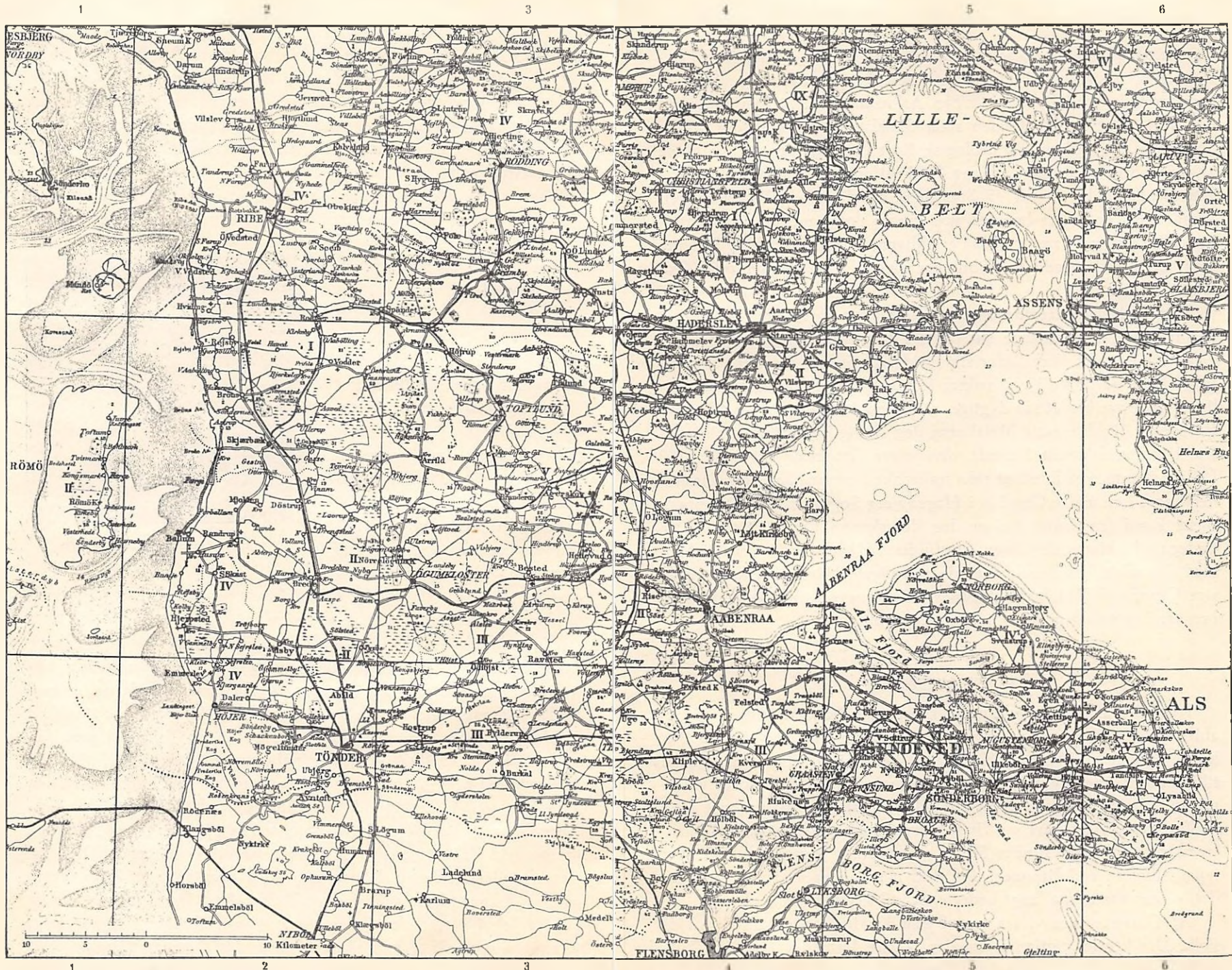
Havnebygderne ved Hjerting og ved Brøns har ad Veje staaet i Forbindelse med det indre af Nordslesvig. Hjulsporene er forsvundne, men de tætte Højgrupper, der betegner Bygderne, er indbyrdes forbundet med tynde Striber af Høje. Højene ligger i dobbelt Række, de følger Terrænets Linjer, som kun en Vej vilde gøre det, og de forfølger et Maal: fra Hjertingbugten til Foldingbro, hvor der var Vadested over Kongeaen; derfra over Fole og Gram ned til den store Højbygd i Nustrup, Skrydstrup og Vedsted Sogne. Højrækkerne betegner her Veje; det vil sige, at Højene er lagt ved Alfarvej, ligesom paa Bakketoppene, for at tage sig ud. — En anden Vej har gaaet fra Gestranden ved Seem nær Ribe over Spandet, hvor Vejen fra Brøns kom til, og videre over Toftlund til Hovslund; en tredje Vej fra Jels i Nord over Sommersted sydpaa til Uge; den har fulgt nøjagtig samme Rute som senere den middelalderlige Hærvej.

Fra Sønderjyllands Bronzealder stammer endelig de mærkelige

Sten med skaalformede Fordybninger.
Als Norreskov.

Sten med indgnedne skaalformede Fordybninger. Saadanne *Skaalsten* er ikke sjældne; i Dyssekamrenes Overliggere ses undertiden skaalformede Fordybninger (f. Eks. Arkæologisk Kort over Sundeved —Als Nr. 58); men i Reglen staar Skaalstenene alene, som *Hellig Sten* i Als Nørreskov (Arkæologisk Kort Nr. 33); den østlige Flade af denne Sten er dækket af over 60 skaalformede Fordybninger. Paa Als alene kendes omkr. 45 Sten med skaalformede Fordybninger. Hvad disse Tegn har betydet, ved ingen; nogle mener, at de efterligner Ildboring i Træ og altsaa er Ildtegn, — andre at de er Soltegn, fordi de skaalformede Fordybninger næsten altid vender mod Øst, mod Solopgang.

Den ældre Bronzealder staar selv omgivet af en egen Solglans i vor Historie. Den naaede sin højeste Udfoldelse paa rent nordisk Grund, men dens Forbilleder stammede fra Syden. Gennem Sønderjylland var de første Kobberøkser ført til Norden, og da vore hjemlige Smede var blevet saa dygtige, at de selv kunde støbe og udhamre Bronze og Guld, maatte Metallerne dog stadig importeres hertil sydfra. Fra den følgende Periode, *den yngre Bronzealder* (c. 800—500 f. Kr.) stammer et Fund af seks italienske Bronzeskaale, der fandtes nedgravet i en ældre Gravhøj i *Hagenbjerg* Sogn paa Als. Det prægtigste Fund fra denne Tid er dog det skønne Par Guldskaale fra *Ladegaard* i Hammelev Sogn (de findes i Haderslev Museum). Men med den ældre Bronzealder er de prægtigste Mindesmærkers og de rige Gravfunds Tid forbi; det blev i den yngre Bronzealder Skik at brænde Ligene og gemme Asken i en Urne.

6. JERNALDEREN

I enkelte af disse sønderjyske Urnegrave fra den yngre Bronzealder findes Bronzesager og Jern sammen; omkring 500 f. Kr. havde Brugen af *Jern* som Nyttetal bredt sig fra Sortehavsegnene til Norden; allerede i Aarhundrederne inden Kristi Fødsel havde man i Jylland lært Kunsten at udvinde Jern af Myremalm, næst efter Indførelsen af Kornavl og Husdyrbrug maaske det største Kulturfremskridt, der har fundet Sted i vor Oldtid. Jernet var ikke blot langt billigere end Bronzen, der altid maatte importeres fra Udlandet, — det var ogsaa langt bedre egnet til Nyttetal.

Af Gravene faar vi fra nu af kun karrig Besked om den Tids Folk. Der kendes rigtignok fra den ældste Jernalder (»keltisk Tid« o. 500—omkr. Kr. F.) hele store Gravpladser med Urnegrave. En hel

»Oldtidskirkegaard« ses endnu ved *Birkelev* i Vodder Sogn; her ligger 31 fredlyste Jordtuer ved Foden af et Par ældre og større Kæmpehøje. En endnu større Tuegravplads er udgravet ved *Uldal* i Skrydstrup Sogn. Men disse Grave var alle meget fattige; som oftest indeholdt de kun en Jernnaal, som den døde havde haft med sig paa Ligbaalet.

Saalænge Skikken at brænde Ligene holdt sig, vedblev Gravene at være fattige. Først fra den »romerske Jernalder« (omkr. Kr. F.—300 e. Kr.) findes i Sønderjylland enkelte rigere Skeletgrave, hvor ved Siden af Vaaben og Smykker et helt Service er hensat til den dodes Underhold i Gravboligen. —

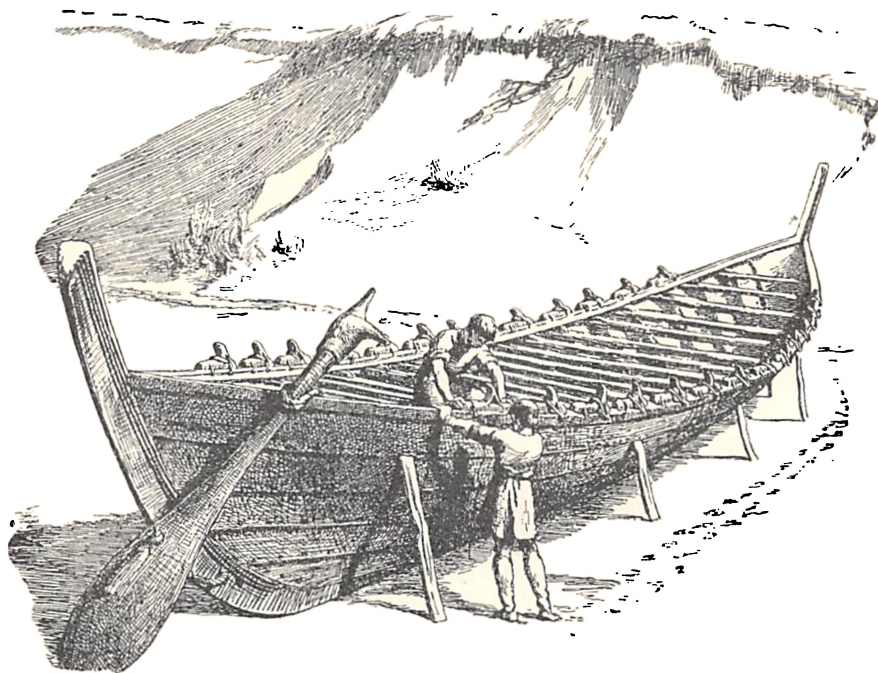

Hjortspringbaaden. Rekonstruktion ved G. Rosenberg.

Et rigere Indblik i Tidens Liv giver en Række store *Mosefund* fra Sønderjyllands Jernalder.

Det ældste af dem er Fundet fra den lille *Hjortspring Mose* paa Als (o. 400 f. Kr.). Her (Arkæologisk Kort over Sundeved—Als Nr. 30) fandtes Rester af en stor Baad, det ældste virkelige Fartøj man kender fra hele Nordeuropa; ved Fartøjet fandtes Spyd i Mængde, enkelte Sværd, nogle Skjolde af Træ og lidt Husgeraad og Værktøj. Hjortspringfundets Sager har engang været nedlagt som et Offer; Fartøjet og Vaabnene har i lang Tid henligget paa en aaben Moseflade; efterhaanden er Mosen groet til omkring Tingene og har gemt dem til vore Dage. Rimeligvis er det en overvunden Fjendes Fartøj og Vaaben, man har skænket til Guderne. Det mærkeligste ved Fundet er Fartøjet, der nu er genopstillet i Nationalmuseet i København. Det er en smal, fladbundet Baad, henved 10 m lang, bygget af fem brede og tynde Lindeplanker, — een Bundplanke og to Planker i hver Side. Bordene er syet sammen med Snore; der har endnu været Mangel paa Jern; Ribberne bestaar af spinkle Hasselgrene; Baaden mangler Aaretolde, — den er blevet roet med smaa løse Aarer som en Kano. Alsbaaden har været et let og svagt Fartøj, daarligt egnet til Fart over større Vande end Alssund og med større Last end en Snes Krigere. I sin Art er den beslægtet med de Billeder af Skibe, vi kender fra Bronzealderens Helleristninger og Rageknive (se Rageknive med Skibsbilleder i Haderslev Museum).

Et anderledes stort og kraftigt Fartøj var den mægtige Egebaad, som kort før Krigen 1864 fremdroges af *Nydam Mose* i Sundeved (Arkæologisk Kort over Sundeved—Als Nr. 95) og som nu findes i Museet i Kiel. I Mosen fandtes ialt tre Baade, men kun denne ene er bevaret. Ved disse Baade opsamledes Vaaben i Mængde: over 100 Jernsværd, over 500 Spydspidser, foruden Knive, Skjolde, Buer og

Nydambaaden.

Pile i Mængde. Fundet er nedlagt paa Mosen engang i 4. Aarh. e. Kr. — ligesom Hjortspringfundet som et Kampoffer. Nydambaaden er en meget stor Robaad, omtrent 23 m lang, med 15 Par Aarer, men fladbundet, uden Køl. Ligesom Hjortspringbaaden er den saavidt muligt gjort af hele Materialer; det har gjort den solid og tung. Det store Fremskridt ved Nydambaaden var, at dens Planker laa med Kanterne ud over hinanden, den var »klinkbygget«. Heller ikke Nydambaaden har dog været egnet til Fart over store Have. Fra Nydambaaden er der endnu en lang Udvikling til Vikingetidens elegante og sødygtige Langskibe.

Noget ældre end Nydamfundet er det store Mosefund fra *Torsbjerg* i Angel (fra Begyndelsen af 300erne), med Krigerudstyr af

fyrstelig Pragt i romersk Stil. — Det yngste af de store sønderjyske Mosefund stammer atter fra *Nydam Mose*; det bestaar af kostbare Sværdbeslag, nedlagt i Mosen omkring Aar 550, ikke langt fra det ældre Fund.

7. KRIG OG FRED

Alle de store Mosefund fra Sønderjylland i Aartusindet c. 400 f. Kr.—c. 550 e. Kr. fortæller om Kamp og Uro. De store Fund fra *Nydam* og *Torsbjerg* stammer fra hele besejrede Hære. Ingen sam-

Guldhornene.

tidig Historiker har berettet om disse Kampe; vi véd kun, at Sønderjyllands Befolkning dengang var delt i Stammer; en af disse Stammer var *Anglerne*; fra Halvøen *Angel* udvandrede de Angler, der sammen med deres Naboer i Syd, *Sachserne*, og deres Naboer i Nord, *Jyderne*, i 400erne erobrede *Britannien*, der herefter kom til at hedde *Anglernes Land*: *England*. Endnu i Aarhundreder derefter mindedes *Anglerne* derovre de angelske *Fyrster Vermund* og *Uffe* og deres Kampe med fjendtlige *Nabostammer*.

De store Mosefund er sikkert Minder om saadanne Kampe mellem fjendtlige Stammer. Til disse Stammekampes Tid maa man sikkert ogsaa henføre det Dige, *Ollemersdiget* (af »Oldemorsdiget«, det ældgamle Dige), som der findes tydelige Rester af mellem *Bredmose* og *Vester-Bækeng* en lille halv Mil Øst for *Tinglev*; her hvor Overgangen over *Lavningserne* ved *Uge Bæk* var lettest, spærredes Vejen fra Nord til Syd af en skarp, snorlige Grav, der endnu ses tydeligt paa en Strækning af o. 150 m. Ved *Digets Ender* har man i *Kanten*

af Mosen fundet svære Egestolper, der har fortsat Vejspærringen et Stykke ud i Mosen.

Den udenlandske Paavirkning, som kunde spores i Bronzealderens Fund, gør sig ogsaa gældende i Mosefundene. Torsbjergfundets Sager præges af en stærk Indflydelse fra Romerrigets Kultur. De senere Fund, fra omkring 500 e. Kr., har et stadig mere barbarisk, »germansk« Præg. Derfor kaldes Perioden fra o. 500—800 e. Kr. »germansk Jernalder«. Fra Tærskelen til denne Periode (5. Aarh.) stammer det mærkeligste Oldtidsfund fra Sønderjylland og hele Danmark: de to *Guldhorn fra Gallehus* ved Møgeltønder. Selve Hornene er gaaet tabt, men gamle Tegninger viser, at de har været oversaaet med mærkelige Figurer af Dyr og Mennesker, som endnu ingen rigtig har kunnet forklare Meningen med; nogle af Figurerne er laant fra klassisk Kultur, f. Eks. »Kentaurene« (Hestemennesker), andre hører hjemme i germansk Kultur. Det eneste sikre, der vides om Hornene, er sagt i Runeindskriften paa det ene Horn. Den er affattet paa Urnordisk: »Jeg Lægæst, Holtes Søn, gjorde Hornet«.

Samtidig med at Sønderjyllands Befolkning øgedes og dets Folkestammer ved Krig med Naboer og ved Udvandring over Havet søgte at skaffe sig en Plads i Solen, skred Opdyrkningen af Landet stadig fremad. Denne Opdyrkning var en Kamp af en anden Art: her var Fjenden de tætte Skovstrækninger, og Vaabnet var Jernøksen og Plovskæret.

Om Landets ældste Opdyrkning var Gravhøjene og Fundene de eneste Vidnesbyrd: i store Træk angiver Højgrupperne Udstrækningen af Sønderjyllands dyrkede Omraader i det andet Aartusinde f. Kr. Foruden enkelte Omraader i Kystegnene, især langs Sønderjyllands Vestkyst med dens vigtige Havnepladser, omfattede denne Opdyrkning vidtstrakte Omraader inde i Landet, i Gestegnene, paa Sandbakkerne, hvor Jorden var lettere at dyrke med simple Agerbrugsredskaber end i Østkystens lerede Bakkeegne. Fra meget gammel Tid — hvor gammel, véd vi ikke — samlede Bebyggelsen sig i *Landsbyer*; af Landsbyernes Navne kan Sprogforskerne se, hvor gamle de er. De 200 Landsbyer, der ender paa *-torp* (Stenderup, Tyrstrup o. s. v.) er anlagt henimod Slutningen af Oldtiden; de samler sig tættest i det mægtige gamle Skovomraade, der strakte sig fra Kolding Fjord til Genner Bugt; de viser, at Rydningen af Østkystens Skove var det næste store Fremskridt i Opdyrkningen af Sønderjylland.

Fra Oldtidens Slutning, omkr. 850, stammer to af Nordens ældste Byer: Hedeby og Ribe. De opstod her ved Sønderjyllands Grænser, fordi Sønderjylland var den Del af Norden, der laa Nordeuropas vigtigste Handelscentrum nærmest. Fra Rhinegnene og Holland kom Friserne sejlene op til Ejderen og Trenen og bragte over Land deres Varer til Østkysten, hvor *Hedeby* ved Slien opstod.

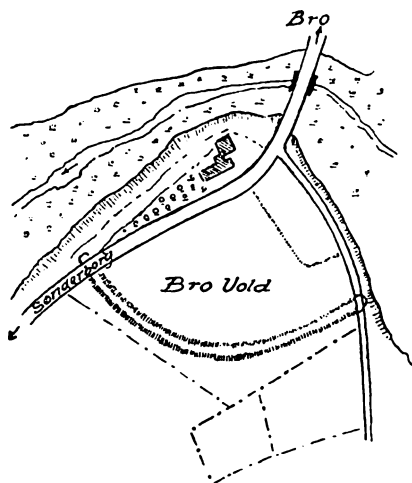
Litteratur: Foruden Hovedværket om Sønderjyllands Oldtid, *Vilh la Cour: Sønderjyllands Historie I* (1930), maa nævnes: *Sophus Müller: Sønderjyllands Stenalder* (Aarbøger for nord. Oldkyndighed 1913) og *Sønderjyllands Bronzealder* (Aarbøger f. nord. Oldk. 1914). — De vigtigste Mindesmærker er anført i Traps Danmark, Bd. IX, og i en Oversigt af *Hans Kjær* over Fredlysninger i Sønderjylland i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1932*. — De interessanteste Fund: *C. M. Lund* om Skrydstrupudgravningen i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936*. *J. Brøndsted* om Hjortspringbaaden i *Nationalmuseets Bog om sjældne Fund 1925* (endvidere: *G. Rosenberg* i *Nordiske Fortidsminder III*, 1, 1937). Om Mosefundene fra Nydam og Torsbjerg har *C. Engelhardt* i 1863—65 skrevet to Bøger.

MIDDELALDER OG NYERE TID

1. DE ÆLDSTE VOLDSTEDER

Det mærkeligste af Nordslesvigs Voldsteder fra Oldtid og Middealder er utvivlsomt *Bro Vold* paa Als (Arkæologisk Kort over Sundeved—Als Nr. 114), en Halvkredsvold med Grav foran, tæt ved den inderste Vig af Augustenborg Fjord. Indenfor denne Vold (o. 250 m lang, o. 4 m høj) har der for tusind Aar siden ligget en By; ved Udgravninger har man bl. a. fundet Spor af de tarvelige Smaahuse eller Boder af Træ, som dens Befolkning har boet i. Oldsagerne (Potteskaar, Kamme o. a., som nu er udstillet i Museet paa Sønderborg Slot) viste, at denne Byplads stammede fra Tiden omkr. Aar 1000, — omtrent fra samme Tid som det mægtige Hedeby ved Slien, der var omgivet af en lignende, men langt større Halvkredsvold.

Et Voldsted af ganske andet Præg er den højtliggende *Smøl Vold* paa Landtangen, der forbinder Broagerland med Sundeved (Arkæologisk Kort over Sundeved—Als, blaat Nr. 27). Paa Toppen af en Bakkeknode ligger en lav Ringvold (o. 65 m i Tværmaal), omgivet af en Grav. Denne Vold har antagelig været en »Folkeborg« eller »Tilflugtsborg«, hvor Egnens Befolkning søgte Beskyttelse i Krigstid.

Bro Vold. Planskitse ved J. Raben.

2. DEN NORDSLESVIGSKE ADEL

De fleste af de øvrige Voldsteder, der findes i Sønderjylland, stammer fra *middelalderlige Adelsborge*. Den sønderjyske Adels store Tid er Tiden fra omkr. 1200 til 1500erne. Ligesom i det øvrige Danmark var der i Sønderjylland i den ældre Middelalder opstaaet en Herremandsklasse, bestaaende af Slægter hvis Medlemmer nød Skattefrihed paa Betingelse af, at de ydede Kongen personlig Ryttertjeneste. Det ældste Navn, der kendes paa en sønderjysk Adelsmand, staar skrevet med Runer paa en Ligsten fra *Bjolderup Kirke* fra omkr. 1200 (nu i Museet i Kiel): »Ketil Urne ligger her«; den sidste Ætling paa Mandssiden af denne sønderjyske Adelslægt *Urne* døde i 1903. Nogle af disse sønderjyske Adelsmænd har været haarde Halse. En af dem var *Ubbe Tordsson*, der kom i Strid med Løgumklostermunkene, da Ubbe nægtede at overlade Munkene Bøgelhus, som en af hans Slægtninge havde skænket Klostret. Hvad Midler havde Klostret til at tvinge ham til at afgive, hvad hans Slægtninge uden hans Samtykke havde skænket til Klostret af Gods, som han mente at have Ret til at raade over? I 1238 stævnedes Bisperne af Slesvig og Ribe 200 sønderjyske Adelsmænd til Møde for at mægle Forlig, men Ubbe Tordsson udeblev, og Striden fortsattes nu i tyve Aar, — i al den Tid trodsede Ubbe baade Abbederne, Bisperne, sine Standsfæller og Kongen af Danmark selv.

Af Voldstederne til sønderjyske Adelsmænds befæstede Gaarde

skal her kun nævnes nogle enkelte: Først *Tovskov*, der af Forsvarshensyn er lagt paa lavtliggende, fugtigt Terræn, omflydt af to Aær i Engen Nord for *Tovskov Mølledam* ved *Oksenvad*.

Tovskov omtales paa *Valdemar Atterdags Tid*; fra omtrent samme Tid stammer *Ejsbøl Voldsted* tæt Vest for *Haderslev*; her paa *Ejsbøl* er der fundet *Brolægninger*, *Kampestensfundamenter* og *Teglstensbrokker* fra middelalderlige *Bygninger*. Vi ved, at »*Ejlsbøl*« (opr. *Egilsbøl*) i 13—1400erne ejedes af *Slægterne Rønno* og *van der Wisch*; *Herremændene* paa *Ejsbøl* var *Godssamlere* i stor *Stil*; da *Godset* ved *Aar 1500* blev *Kongens*, kom derved 72 *Gaarde* spredt i den omliggende *Egn* under *Kronen*.

Det anseligste *Voldsted* i hele *Nordslesvig* er *Tørning Voldsted* ved *Haderslev*. Denne *Borg* var anlagt paa en langstrakt *Banke* ud mod *Mølleaadalen*; den egentlige *Borgbanke* hæver sig i *Terrasser* op over de omliggende lavere *Forborge* og *Voldgrave*. *Vej- og Haveanlæg* bryder nu *Helheden*, — men det o. 250 m lange *Anlæg* virker dog imponerende. *Tørninghus* er knyttet til *Limbeekernes Historie*.

De sønderjyske *Herremænd* fandt i *Rigdom og Magt* deres *Overmænd* i de *holstenske Adelslægter*, der fra 1300erne ved *Giftermaal*, *Pantsættelse* og tildels med *Vold* satte sig fast i *Sønderjylland*, først og fremmest i *Sydslesvig* og *Angel*, i mindre *Grad* i *Nordslesvig*. Den mægtigste af disse *Slægter* var i 1300-Tallet *Limbeekkerne*, der bl. a. fik de store *Gaarde Tørning*, *Trøjborg* og *Søgaard* i *Eje*. *Claus Limbek* havde paa *Dronning Margrethes Tid* et sammenhængende *Omraade* fra *Haderslev Fjord* til *Vesterhavet* i *Pant* foruden *Sild* og *Føhr* og et *Herred* i *Fyn*. Efter *Borgen* kaldtes de sønderjyske *Herreder* (*Gram*, *Frøs*, *Kalslund* og *Hviding Herreder*), der var i *Claus Limbeks Besiddelse*, *Tørning-Len*.

Søgaard mellem *Aabenraa* og *Flensborg* blev i *Slægten Ahlefeldts Besiddelse* fra o. 1400 *Midtpunktet* i det mægtigste *adelige Godsomraade* i *Nordslesvig*. 1543 omfattede *Godset* 178 *Gaarde* i *Lundtoft Herred*, 48 i *Sundeved* og 25 længere vesterpaa. *Ahlefeldterne* byggede store *Hovgaarde* som *Kiding*, *Grøngrøft*, *Fiskebæk*, *Graasten* o. fl., der blev drevet ved *Godsbøndernes Hoveri*. Det store *Godsomraade* holdtes samlet under *Ahlefeldterne* helt til 1725; deres *Godspolitik* har sat et *Præg* paa denne *Egn*, der endnu ikke er *udslettet*. — Af det middelalderlige *Søgaard* er nu kun *Voldstedet* tilbage, gennemskaaret af *Landevejen* tæt ved den nuværende *Søgaard* (*Arkæologisk Kort* over *Sundeved—Als*, blaat Nr. 13).

Ogsaa paa *Als* var der indtil 1500ernes *Slutning* mange *Herre-*

gaarde. Den berømteste og mægtigste af de alsiske Herremands-slægter var *Sturerne*. Den sidste Mand af denne Slægt, Thomas Sture, efterlod sig ved sin Død 1563 foruden *Gammelgaard* og *Helvedgaard* 68 tilliggende mindre Gaarde; hans eneste Afkom, en Datter, ægtede en holstensk Adelsmand. Af *Gammelgaard* og *Helvedgaard* staar nu kun Voldstederne tilbage (Arkæologisk Kort over Sundeved—Als, blaat Nr. 38 og 7). *Gammelgaard* Voldsted ligger i Engen ved den nuværende *Gammelgaard*, — en lav Voldbanke, omgivet af Grav og Ydervold. Voldstedet af *Helvedgaard* skjuler sig i Nørreskoven: en anselig firkantet Banke, omgivet af Grave; paa Banken ses endnu Bygningsrester.

Ved Siden af den hjemmefødte og den indvandrede Adel ejede andre mægtige Herrer store Omraader af Sønderjyllands Jord. Ribe Domkapitel, Slesvig Bispestol og Løgum Cistercienserkloster havde lige fra de var blevet stiftet i 1100-Tallet i stor Stil samlet paa Bondegods i Sønderjylland. Alt dette Gods kom efter Reformationen i Landsherrernes Besiddelse. Endnu i Reformationsaarhundredet blev ogsaa det meste af den nordslesvigske Adel købt ud. Kong Hans købte Tørning Slot og Len tilbage til Kronen; *Frederik II* udkøbte næsten hele Adelen i det nordligste Slesvig, saa kun Herrerne paa *Gram* og *Høgsbro* (Hviding S.) blev siddende paa deres Gods. Paa den tidligere Adelsjord anlagde Kongen store Ladegaarde — Tørning, Vargaard, Refsø, Drenderup, Rødding, Vojens, Fovslet o. fl. For at oprette de to sidste lod Kongen et Par gamle Landsbyer nedlægge. For Bønderne i disse Egne var det dog en Fordel at faa én mægtig Herre i Stedet for mange og smaa Herrer; her udvikledes den stoute og frihedskære nordslesvigske Bondestand. Langt værre gik det Bønderne paa Hertug *Hans den yngres* Besiddelser paa Als og i Sundeved. Hertug Hans' Godspolitik var den samme som Broderen *Frederik II's*. Han skal efter 1564 have udkøbt 17 adelige Slægter fra deres nedarvede Ejendomme paa Als og i Sundeved; deres Herregaarde afløstes af store, veldrevne hertugelige Avlsgaarde. Han gik i Spidsen for Opdyrkningsarbejdet, bl. a. ryddede han Skoven paa Kegnæs og grundlagde der et helt Kirkesogn; samtidig oprettede han i Sundeved *Sandbjerg* af fire nedlagte Bøndergaarde. Men Hertug Hans og hans Slægt var Bondeplagere af værste Slags; de maatte kræve Hoveri og Afgifter af Bønderne i stor Stil for at kunne leve et standsmæssigt Hofliv paa deres pragtfulde Slotte.

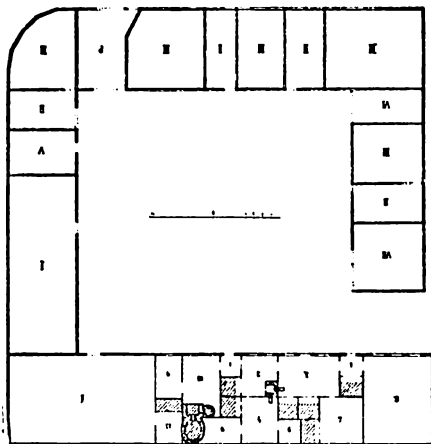
3. BONDEGAARDEN

Fra gammel Tid boede Bønderne i Landsbyer, og fra engang i Jernalderen og helt op til Slutningen af 1700erne dyrkede Landsbybønderne Jorden i Fællesskab. Kirkerne er nu de eneste middelalderlige Bygninger, der er tilbage i Landsbyerne. Landsbyernes Gaarde er langt yngre; men Byggesættet er ældgammelt og dansk, — det er aldrig lykkedes den sachsiske Gaardtype at vinde Indpas Nord for Danevirke. — Hosstaaende Plan gengiver en karakteristisk sønderjysk Gaard, fra Raade i Øsby Sogn paa Haderslev Næs, opført i Begyndelsen af 1700-Aarene. Dens Hovedbygning ligger solret, med Langsiden imod Syd. Dette Princip overholdes saa strengt, at man undertiden kan se alle Landsbyens Huse ligge skævt ud mod Gaden, naar den ikke løber lige i Nord—Syd eller Øst—Vest (f. Eks. *Visby*).

Gaarden her har fire Længer, delvis sammenbyggede, der omslutter en Gaardsplads. Det er dog kun de noget større

Gaarde, der har tre eller fire Længer; det almindeligste og oprindeligste er eenlængede Gaarde, hvor Beboelsesrummene ligger i den ene Ende af Huset, — Stald, Lo og Lade i den anden; derved kunde Husene — og Landsbyerne — blive meget langstrakte, som det særlig tit er Tilfældet paa Als. I den firlængede Gaard fra Raade ligger Kostalden (I) i samme Længde som Beboelsesrummene (1—13).

Denne Længde — *Indhuset* — er bygget af *Bindingsværk*, — de tre øvrige Længer — *Udhusene* — er *Bulhuse*. I Bulhusene er Væggene — »Tavlene« — mellem de opretstaaende Stolper ikke af Lerklining som i Bindingsværksbygningerne, men af svære Egeplanker — Bulfjæle — anbragt over hinanden. Disse Bulhuse byggedes i gammel Tid især i Nordøstslesvigs skovrige Egne, og herfra stammer de faa, der endnu er bevaret til vore Dage, f. Eks. *Tyrstrup Præstegaardslade* ved Christiansfeld. Men naar alle byggede Bulhuse, forhuggedes Skovene, og Regeringerne greb derfor ind og forbød allerede i 1500erne videre Bygning af Bulhuse. Helt indtil for hundrede

Gaard fra Raade paa Haderslev Næs.
Efter R. Mejborg.

Aar siden byggede Bønderne dog ufortrødent deres Udhuse af Bulfjæle; endnu i 1816 byggedes i Fjelstrup Sogn en hel Bulhusgaard.

Den Blanding af Bindingsværk og Bulhuse, som findes i Gaarden fra Raade, har været ret udbredt i det nordøstlige Slesvig. »Ingen andre danske Bønder havde dengang Raad til at bygge sig saa statelige Gaarde som Haderslev—Aabenraaegnens Bulhuse og Bindingsværkslænger, ingen andre kunde give deres Stuer saadanne Egepaneler . . .« (Chr. Axel Jensen).

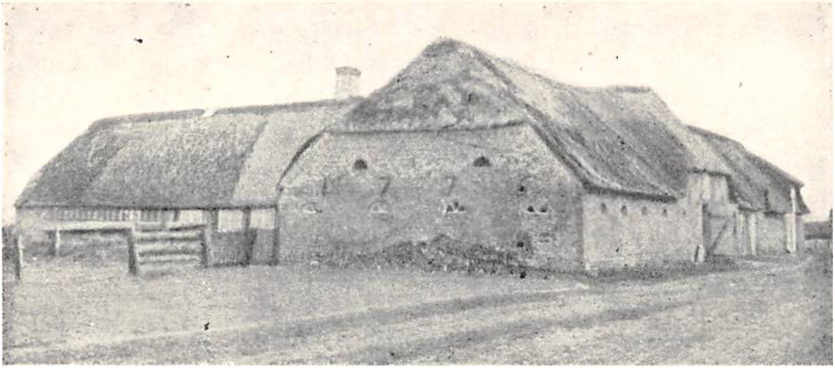
Traadte man ind paa Gaardspladsen og saa sig om efter Indgangsdøren, kunde man finde den fremhævet ved en Indskrift over Døren;

Treløngt Gaard fra Barsmark. Indhus af Grundmur. Udhuse af Bulfjæle.

paa Indgangsdøren til Indhuset paa en Gaard i Vejstruprød (ved Skamlingsbanken) stod: »Søren Hansen. Karen Sørensen. Bygger af Nød og ikke af Lyst. Gud give os Trøst. Anno 1700.« Trods Nøden var det et anseligt Indhus med murede Bindingsværkstavl; de andre Længer var store Bulværksudhuse. — Var man kommen ind ad Hoveddøren, befandt man sig i »Framgulvet«; her

var det til daglig vanskeligt at træffe nogen hjemme. Til venstre laa »Piselen« — den kolde Storstue med dens Murstensgulv og Kister og Skabe — her fandt man kun Folk ved festlige Lejligheder. Vilde man have fat i Gaardens Folk, gjorde man bedre i fra Gaardspladsen at begive sig ind i det østlige Framgulv, hvorfra der paa den ene Side var Dør til Bagets og Spisekammer (9—10), paa den anden Side til Køkkenet (2). Her fyredes der i Skorstenen; oprindelig gik Røgen fra et Ildsted lige op under Loftet, hvor den i heldigt Tilfælde slap ud gennem »Lyren« i Taget; først fra Midten af 1700-Aarene fik man indført Skorstenspiber. Fra Køkkenet opvarmedes ogsaa gennem Bilæggerovnen Dagligstuen ved Siden af, »æ Dørns«; det store og det lille Dørns (3—4) var ved Siden af Køkkenet de daglige Opholdsrum. Her fandtes foruden Bord (»æ Disk«), Stole og nogle faa andre Møbler *Alkover* til Familiens Medlemmer. Til Pigen var der en Alkove i Køkkenet; længst i Øst (13) havde Karlen sit Kammer, hvortil der kun var Adgang gennem Kostalden, der laa lunt i Forlængelse af Beboelsesrummene, efter ældgammel dansk Skik. I Udhusene

Gammel Gaard fra Romø. Nu i Frilandsmuseet ved Lyngby.

fandtes ved Siden af Stalden Loer, Lader, Svinesti, Vognport og Vedskjul.

Gode Eksempler paa de gamle sønderjyske Bondegaarde og deres Indbo er de to Bindingsværksindhuse fra Hejsager og Stevelt, der er opstillet i Haderslev Amtsmuseums Have; i Samlingerne paa Sønderborg Slot findes et smukt Dørns med Panelvægge fra Skovby paa Als.

I Sønderjyllands skovfattige Vesteregn havde Manglen paa Træ tidligt gjort sig gældende; her blev det allerede i Begyndelsen af 1600-Aarene almindeligt at bygge de røde *grundmurede Gaarde*, der nu er saa karakteristiske for denne Del af Landet. Bønderne byggede selv Teglovne, hvor de kunde brænde 3—4000 Mursten ad Gangen. I det østlige Sønderjylland skal Præsten Jørgen Boysen i Bevtoft (omkr. 1670) have været en af de første, der begyndte at brænde Mursten til eget Behov. Da Bønderne saa, at det godt kunde lade sig gøre, gav ogsaa de sig til at brænde Tegl, og ved Midten af 1700erne fandtes der en Teglovn i saa godt som hver eneste By i de vestre Herreder i Haderslev Amt; de grundmurede Bygninger fortrængte nu ogsaa i Østeregnen tildels Bindingsværket, eller Bindingsværksbygningernes klinede Tavl erstattedes med brændte Sten. Kun paa Als vedblev Bindingsværket at være næsten eneraadende, fraset de Lader med Brædde- eller Plankevægge: »Hjælme«, som var ejendommeligt blandt de alske Gaardes Udhuse.

4. LANDSBYFÆLLESSKABET

De sønderjyske Landsbygaarde var omgivet af hver sin *Toft*, Gaardens private Hjemmemark. Fra Landsbygaden førte Veje, der lukkedes med Led for at holde Kreaturerne borte fra Sæden, ud til

Landsbymarken. Denne var inddelt i forskellige Indtægter eller Skifter, der afvekslende dyrkedes med Sæd og Græs. Uden for Bymarken laa *Skoven*, hvor Svinene gik paa Olden, »*Overdrevet*«, Græsgangene, hvor Kvæget holdt til, og *Engen*, hvor der blev revet Hø.

Ligesom i det øvrige Danmark havde i Løbet af Middelalderen *Fæsteforholdet* vundet stor Udbredelse. De Bønder, der blev Fæstere, opgav Ejendomsretten til deres Jord, men beholdt iøvrigt Indtægten af dens Drift, saalænge de betalte Herremanden en fast aarlig Afgift, »*Landgilde*«, og dertil undertiden ydede Hoveri. Der var forholdsvis flere Selvejere i Sønderjylland end Nord for Kongeaen, men selv Fæsterne havde i Sønderjylland gode Kaar; under Frederik I indførtes Livsfæste: Fæstebonden kunde beholde sin Gaard for Livstid; fra det 16. Aarh. fik Fæsteren i Praksis Lov til at lade sin Gaard gaa i Arv i sin Slægt (Arvefæste); ja, han fik endog Hævd paa at maatte sælge sin Gaard til hvem han vilde.

Hvad enten Landsbybønderne var Selvejere eller Fæstere, maatte de alle lyde een Lov: *Landsbyfællesskabets*. De almindelige Regier herfor fandtes i Valdemar Sejrs *Jyske Lov* af 1241, der indeholdt ældgamle Bestemmelser; Jyske Lov bevarede iøvrigt sin Gyldighed for Sønderjylland lige til Aar 1900, da den afløstes af en tysk Lovbog. Men desuden havde hver Landsby sine egne Love, der fra Slutningen af 1500'erne er blevet optegnet i »*Vilkaarsbreve*«, der i mange Tilfælde endnu er bevaret. I disse Landsbyvedtægter lærer vi det gamle Landsbysamfund at kende fra dets bedste Sider. Vilkaarene fastsattes paa *Grandestævnet*, Bytinget, hvortil Granderne (Naboerne) kaldtes sammen, naar Budstikken eller Grandestokken blev baaret omkring fra Gaard til Gaard. Stævnet fandt Sted paa en aaben Plads i Landsbyen eller hos dets Leder, Grandefogden. Afgørelserne blev truffet efter Stemme flerhed. Og hvad blev saa vedtaget? »Vi vil have al vores Agerjord skiftet i 8 Indtægter, og ligesom vi tager det ind den første Gang, saaledes skal det altid blive.« (Langelund 1695.) Her møder vi straks det gamle Landsby-Samfunds umaadelige Konservatisme; Agerinddelingen kunde der ikke ændres ved. Endda blev der nok tilbage at drøfte: hvad der skulde dyrkes i de forskellige Indtægter, hvor tit der skulde skiftes mellem Sæd og Græs, hvornaar der skulde saas og høstes o. s. v. Vedtægterne giver indgaaende Regler herfor. — Naar den lange Vinter gik paa Hæld, begyndte man at forberede Markarbejdet: »De tvende Lcie (Led), som hænger for Byen, skal hænges og være ved Magt fra Vor Fruedag udi Faste og siden, til Ævret er opgiven« (Errested 1641). Fra Fruedag (25. Marts)

til Marken var afhøstet, maatte hver Mand holde sine Kreaturer fra Landsbymarken; i den Tid var »Vangen fredet« og hegnet; først naar »Krop og Kærv« (det grønne Græs og det modne Korn) var af Marken, blev man enig om at »opgive Ævret«, d. v. s. begynde Fællesgræsningen; saa lod man Kvæget græsse paa Bymarken til ved Mortensdagstider. »Otte Dage før Volborgdag skal af samtlige By-mænd gøres Græslæg, hvor meget enhver efter sin Anpart kan tilkomme at græsse, — og skal her $\frac{1}{2}$ Gaard have 10 Kreter og 5 Bæster og 30 Faar og 2 Svin. Og maa ingen Geder være i Byen« (Neder Jerstal 1694). Naar Valborgsdag, den 1. Maj, nærmede sig, skulde Græsningsspørgsmaalet ordnes i Fællesskab. Naar *Faarene* dengang betød saa meget, var det fordi man af dem fik *Ulden*, hvoraf man selv kartede, spandt og vævede Klæder til Husbehov. Derfor dyrkede man ogsaa *Hør*. »Hver Mand skal holde sine Hørgaarde stærke og faste, og ingen skal ruske Hør, førend de er alle fuldt ens derom« (Agerskov 1592). Alt maatte gøres i Fællesskab: »Ingen maa saa Byg eller Boghvede, inden det paalægges« (Arnum 1685); »ingen maa drage til Mark at slaa eller høste Eng eller Korn, førend Hyrden haver raabt« (Tirslund 1696); »ingen maa holde nogen Særhjerd med sit Krætter« (Arnum); alle Kreaturerne skal vogtes af den fælles Byhyrde og hans Hjælpere. Men bliver en af Granderne i Høstens Tid ramt af Sygdom, »da maa den som haver sit Helbred hjælpe den svage sit Korn at indbringe«, »og skal den ene .. hjælpe den anden, hvor fornødent gøres, baade at stove (opdæmme) Vandet paa vores Jord og Lykkerne at lukke« (Langelund 1695).

»Alt i alt faar man Indtrykket af, at saadan en lille Bondekom-mune var et helt afsluttet Samfund, en Stat i Staten, med selvstændig Regering og Dommermyndighed, og man faar tillige det Indtryk, at det var en god og human Aand, der gik igennem det lille Samfund« (H. F. Feilberg).

Under dette Fællesskab stred Landsbysamfundet sig igennem de *onde Tider*, der kom, da i 1600'erne Prisfald paa Landbrugsprodukterne og Krig hjemsøgte Sønderjylland; ved Slutningen af 1600'erne var Tilstanden overalt paa Landet elendig. Men da der ved Midten af 1700'erne atter kom Opgangstider, da Kornpriserne steg og opmuntrede til forøget og forbedret Produktion (det var paa denne Tid, at hollandske Mejerister indvandrede til Slesvig og indrettede Mejeribrug paa de store Gaarde), fik den gamle Landsbyforfatning stadig flere Modstandere. Den følte som en Spændetrøje, der umu-

liggjorde enhver selvstændig Indsats. Ravstedbønderne klagede i 1741 over Fællesskabet: »Mange og for det meste træge og dovne Landmænd, der ikke har stor Lyst til at arbejde, men kun søger at fortsætte i den gamle Skure, overstemmer den flittige, hvorefter man er nødt til at lade alt blive ved det gamle«. Fællesskabet medførte, at meget Land laa udyrket hen, som ved Udskiftning udmærket kunde kultiveres; at Kvæget kom for tidligt paa Græs, fordi Vinterfoderet slap for tidligt op og der blev drevet Rovdrift med Græsningen; naar Kvæget blev drevet sammen i store Flokke, udbredtes Kvægsygdomme altfor let.

Kun et enkelt Bysamfund vovede at sprænge de gamle Rammer: Varnæs, hvis Bønder allerede i 1710 udskiftede deres Jorder og to og to sammen flyttede deres Gaarde ud paa Markerne. Kun Skovene udskiftedes ikke og ejes endnu af Bønderne i Fællesskab.

Der kom først Skub i *Udskiftningen*, da Regeringen greb ind. I 1766 udstedtes en Forordning, der fastslog, at naar de $\frac{2}{3}$ af en Bys Markfæller blev enige om Udskiftning, skulde den finde Sted. Da denne Forordning ikke førte til noget, udstedte Regeringen i 1770 en ny Forordning om Fællesskabet i Sønderjylland: Nu kunde enhver Bonde, der ønskede at udtræde af Fællesskabet og indhegne sin Jord, kræve hele Bymarken opmaalt og vurderet paa alle Landsbybøndernes Bekostning. Dermed kom der Gang i Udskiftningen. Den blev rigtignok ikke altid gennemført tilstrækkelig grundigt. Alle Bønderne vilde naturligvis have Del i den bedst opdyrkede Jord nærmest ved Landsbyerne, og de vilde nødig bo altfor alene. Derfor vedblev de enkelte Gaardes Tilliggender at ligge spredt — med langstrakte Markveje mellem Agrene. Og paa Grund af den træge Udflytning bevaredes mange Steder de store sammenbyggede Landsbyer bedre i Sønderjylland end i det øvrige Land.

Alligevel er Udskiftningen en afgørende Begivenhed i Sønderjyllands Historie. »Udskiftningen har skabt det Sønderjylland, vi er fortrolige med; thi den betegner jo ikke alene Overgangen fra Fortidens fælles Ejendom og fælles Arbejde til Nutids Driftsmaade og Særeje, men med den fulgte ogsaa en hel Omdannelse af Landets ydre Karakter. Der hvor Øjet før mødte store hegnsløse Marker og udstrakte Overdrev, hvor store Sværme af løsgaaende Kreaturer, Heste, Køer, Faar, Svin og Gæs forsultne trampede om mellem hverandre for at søge Føden paa den knappe Græsning, saas kort efter veldyrkede Lykker, overskyggede i Østen af venlige levende Hegn, paa Højderyggen delte i skarpe Skaktavl af Sanddigerne og imod

Vesten af Fennernes Grøfter; den mishandlede Græsningsskov veg for forstmæssig drevne Højskove; Krat, Kær og Sumpe kultiveredes, nye Kulturplanter som Kartoffler, Raps og Kløver indførtes, den talrige og usle Hestebestand veg for Malkekøer og Stude, og saaledes banede Udskiftningen Vejen for en større Velstand og Lykke« (P. Lauridsen).

5. KNIPLINGSKUNSTEN I TØNDEREGNEN

En nordslesvigsk Præst, der i 1760'erne foretog en Rejse gennem Sønderjylland, har skildret Idyllen i de Landsbyer, han kom igennem: »Gaardene viser Bondens Flid, Lyst og Formue til at dyrke Jorden, og Gadehusene viser stræbsomme Beboere, der ikke aleneste er Gaardmanden til Hjælp i en travl Tid, men ernærer sig for Resten med Haandværk«. Her bor en Hjulmand, tæt ved en Bødker, hist ser man gennem det aabne Vindue en Bondepige ved sin Væv. Man hører Smedens Hamren paa Ambolten; her bor Skomageren og hist »Skrædderen, der udskraaler af fuld Hals en gudelig Salme, medens han med den ene Haand slaar sin Læredreng paa Øret og beklipper Næsten med den anden. I hin aabne Forstue sidder den flittige Spindekone, der selv skaffer den fine Traad til de to Smaapiger, der ved hendes Side spillende arbejder ved Knipleskrinet« (J. A. Dyssel).

Det er en af de mest iøjnefaldende Forskelle paa Tilstanden før 1800'erne og siden, at i den gamle Landsby frembragte man selv næsten alt, hvad man behøvede. De Haandværksprodukter, man skulde bruge, skaffedes til Veje indenfor Landsbyens eget Omraade, dels af Landsbyhaandværkerne, som Dyssel opregner, dels indenfor Hjemmets Vægge, hvor i de lange Vintermaaneder alles Hænder var travlt beskæftigede med Bagning, Brygning, Brændevinsbrænding, Lysestøbning, Tilberedning af Hørren og Ulden, Spinding, Vævning og Knipling.

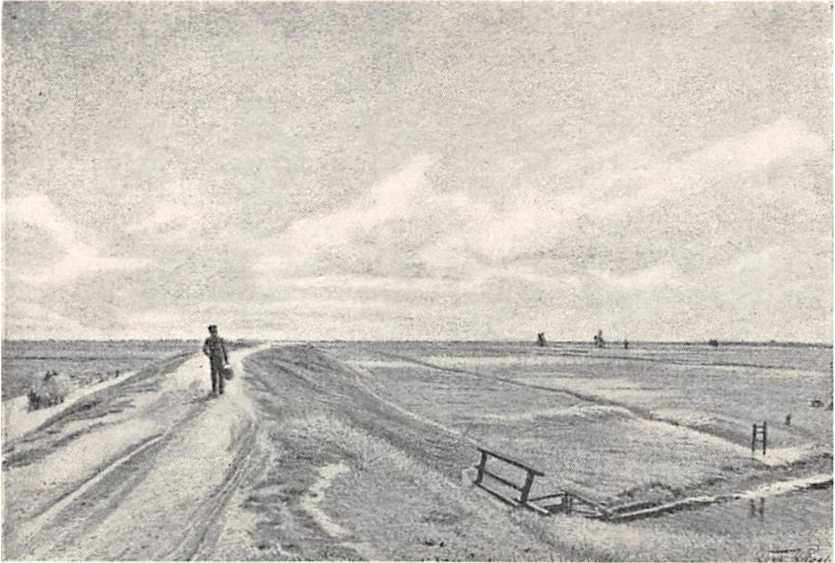
Af alle disse Hjemmesysler var *Knipleriet* vigtigst. Det horte hjemme i Vestslesvig, især i Egnen omkring Tønder og Løgumkloster. Hertil var Knipleriet blevet indført af Nederlændere engang i 1. Halvdel af 1600'erne. Mønstrene til *Tønderkniplingerne* kom fra Italien og Flandern, senere ogsaa fra Nordfrankrig og England. Knipleriet udviklede sig snart til en ligefrem Hjemmeindustri, ledet af dygtige Forretningsmænd, der leverede Traad til Arbejderne, de fattige Kniplersker, og solgte deres færdige Arbejder videre med god Fortjeneste. »Kan De ikke fortælle mig, Ane Marie, hvordan det gik til, da De lærte at kniple? — Jo, det kan æ godt. Vi knip-

lede snart alle der omkring ved Møgeltønder, men vi maatte begynde tidlig for at lære »Slaget«, og æ var knap otte Aar gammel, law æ kom hen. Det var til et Par gamle stille Folk, hvor Konen kniplede; senere blev der ligefrem holdt Skole, hvor der var over en Snes Børn samlede. Law vi saa var blevet voksne, gik vi gerne sammen fire og fire og arbejdede; der sparedes jo baade Lysning og Varme derved. Saa skete det jo nok, at der kunde komme unge Karle ind; saa fortalte de Bynyt eller gamle Krøniker; somme kunde ogsaa synge, og vi havde mange kønne Viser dengang ... Æ har fortjent mange Penge med Knipléstokkene, en Tid var der svar god Fortjeneste derved; naar vi havde et Stykke færdigt, kunde vi gaa til den store Kniplingskræmmer Hansen i Møgeltønder; ham fik vi Traaden hos, og saa betalte han os efter Aalenmaal. Vi fik altid Sølvpenge, for de havde den Tid ingen Sedler deroppe, og saa kom vi ind een for een og fik vor Betaling; han kunde aldrig lide, at der kom mere ind end een ad Gangen; der kunde være dem, han for samme Mønster betalte mere, fordi Arbejdet var saa kønt; andre var sludrede og fik mindre.« (Efter Feilberg.)

De færdige Kniplinger solgtes af Kniplingsgrossererne eller af omvandrende Bissekræmmere videre, for en stor Del til Udlandet; i den bedste Tid, omkring 1780, beskæftigede Industrien o. 12.000 Mennesker, men da kniplede der ogsaa omtrent i hvert Hjem mellem Ribe og Tønder. Men efter at Maskinkniplingen var opfundet i Beg. af 1800'erne, var Efterspørgslen efter Tønderkniplinger dalende, og nu er der i de vestslesvigske Landsbyer kun nogle faa Kniplersker tilbage. Der gøres nu — efter 1920 — et Arbejde for Genoplivelsen af Knipleriet efter de fine gamle Mønstre, men rigtignok med et mindre Marked for Øje end i gamle Dage.

6. KAMPEN MOD HAVET

Det, der stærkest særpræger Sønderjyllands Vesteregn i den svundne Tid, er dog *Marsken og Kampen mod Havet*. Ikke al Nordslesvigs Vestkyst er Marskland; ved Emmerlev Klev hæver Gesten sig stejlt over Havets Overflade; Syd herfor, ved Højer og Tønder, og et Stykke Nord herfor, fra Ballum til Vester Vedsted, ligger de nordslesvigske Marskomraader. De store Landsbyer paa det nordlige Strøg, Ballum, Skærbæk, Brøns, Rejsby og Hviding, ligger paa Gestranden langs Marskengene, som betinger deres Rigdom; Opdræt af og Handel med det Kvæg, der græsser i disse Enge, er Grundlaget for disse Egnes Velstand. Fra 15- og 1600'erne kom hol-

Digevej i Marsken ved Højer. Tegning af Tom Petersen.

landske Prangere herop og opkøbte Fedestude. Ogsaa Folk fra Vestslesvig optraadte som Studeprangere og udskibede aarlig fra Ballum og Hviding Nakke eller fra Højer Hundreder af Stude, der skulde til Holland. Den livlige Handelsforbindelse med Holland medførte, at hollandsk Kultur kom til at paavirke Vestslesvig stærkt, — i Gaardenes Stuehuse beklædtes Væggene paa hollandsk Vis med Fliser med Billeder; i Piselen anbragtes store hollandske Skabe.

Al den Rigdom, som Marsken skænkede, krævede *Havet* undertiden tilbage. Det skete, naar ved Efteraarstide en Storm fra Sydvest (eller endnu værre: Storm fra Sydvest med pludselig Vinddrejning til Nordvest) pressede Vandet højt op i Marskengene. Saa kunde Græsset ødelægges for lange Tider af Dynd og Saltvand, og Kreaturerne druknede i Mængde. Helt fra Oldtiden har Befolkningen søgt at værge sig imod Stormfloder enten ved at lægge deres Gaarde paa lave Gestbanker eller ved i selve Marsken at bygge kunstige Forhøjninger: »Værfter«, hvorpaa Bygningerne rejstes. Omkring de udsatte Marker byggede man lave »Sommerdiger«, der i det mindste ved Sommertide kunde holde Tidevandet borte. Men denne Beskyttelse forslog intet overfor de vældige Stormfloder, der af og til gjorde hele Marsken til et Hav, hvor Gaardene paa Værfterne ragede op som smaa Øer, hvis de ikke skylledes helt bort.

Derfor begyndte man endnu i Middelalderen at opføre *Havdiger* ved Viding Herreds Kyst, Syd for vor nuværende Sydgrænse. I 1550'erne byggedes det første Dige fra Højer over Rudbøl og Lægan til Gestranden ved Humptrup (Syd for den nuv. Grænse). Herved blev Tønder, der hidtil havde været en Søstad, spærret ude fra Havet. Det er dette gamle Dige, man færdes paa, naar man fra Højer tager ned til Grænsen ved Rudbøl. Det er brolagt med haardtbrændte hollandske Klinker. Ved dette og senere Digeanlæg indvandedes store, frugtbare Marskstrækninger, *Koge*. I vore Dage ligger Rudbøl Dige langt inde i Landet. Vest derfor ligger Rudbøl Kog og Gl. Frederikskog, inddiget i 1692, — og i 1861 er der igen Vest herfor anlagt et Havdige, der fra Gestranden ved Højer fører lige i Syd til Viding Herreds vestligste Dige; herved indvandedes Ny Frederikskog. Siden Marskens første Inddigning er Vidaaens Udløb i Havet flyttet 15 km mod Vest.

De nordligere Marskegne er først i nyeste Tid blevet inddiget. Nu er hele den sønderjyske Marsk beskyttet ved 6—7 m høje Diger fra Vester Vedsted til Nordfrisland, men Havdiget fra Ballum til Astrup blev først bygget af Krigsfanger under Verdenskrigen, Havdiget fra Søndernæs til Vester Vedsted først efter Genforeningen.

Manglen paa Diger er Skyld i, at Stormfloderne i de sidste tre Aarhundreder har ramt disse Egne saa haardt. En Februarnat 1825 naaede Vandet ved den nordlige Del af Vestslesvigs Kyst en Højde af 5 m over dagligt Vande. Langt frygteligere i sine Virkninger var Stormfloden i 1634. Det var dengang den store Ø Nordstrand ved Sydslesvigs Vestkyst tildels forsvandt i Havet med sine folkerige Landsbyer. Paa Nordslesvigs Vestkyst omkom Hundreder af Mennesker. Værst gik det ud over den lille By *Misthusum* i Skærbæk Enge. Den bestod af en halv Snes smaa Gaarde opført paa Værfter, de nordligste i Sønderjylland. Disse »Verrer« ses endnu ved Bredden af Bredeaa. Hele denne By blev bortskyllet i Stormfloden, Præsten i Skærbæk begravede 44 af Byens Indbyggere. Gaardene blev dog genopført, men Byen laa stadig udsat, og i 1814 forlod den sidste Familie *Misthusum*. Nu staar kun et ubeboet Skur tilbage paa et af Værfterne. Over dets Dør kunde man tidligere paa en Bjælke læse en Indskrift; Bjælken er nu i Tønder Museum: »1634 Da skeede den store Flod oc borttog al det Hvcs«.

En Særstilling i Vestslesvigs Historie indtager *Rømø*. Dens Befolkningstal har i de sidste Menneskealdrer været i Tilbagegang. Tiden før Aar 1800 var Rømøs bedste Tid. Handelsvejen mellem

Holland og Ribe gik tæt forbi Rømøs Kyst, og Rømøboerne tog tidligt selv Del i Handelen paa Ribe. Da denne Handel i Slutningen af 1600'erne sygnede hen, tog Rømøskipperne med hollandske Skibe paa Hvalfangst til Ishavet; til langt op i 1800'erne var det Skik, at alle Øens Dreng skulde være Sømænd og de dygtigste ende som »Kommandører«; i 1777 skal der have været 40 Kommandører paa Øen, der alle sejlede med hollandske eller hamborgske Skibe. Endnu kan man paa Øens Kirkegaard se de snurrige Ligsten fra 1700'erne over henfarne Rømøkaptajner.

Rømø var ikke det eneste Sømandssogn i Nordslesvig. Ogsaa fra Ballum gik mange til Søs, og ovre paa Østlandet var det samme Tilfældet i Løjt Sogn, hvis Sønner fra 1700'erne sejlede paa Aabenraaskibe over Verdenshavene. De større Gaardmandssønner fik hjemmefra Penge til at erhverve en Skibspart; naar de siden som Kaptajner havde tjent sig en Formue, vendte de tilbage til Løjt og hyggede sig i deres Gaarde der.

7. EFTER LANDBOREFORMERNE

Efter Landboreformernes Dage har de nordslesvigske Bønder i mange Henseender haft fælles Kaar med de andre danske Bønder Nord for Kongeaaen. Syd som Nord for Kongeaaen vedblev Landbruget at være Hovederhvervet; i 1864 udgjorde Bybefolkningen i Nordslesvig 17 pCt., i 1920 25 pCt. Landbruget har nydt godt af de tekniske Fremskridt, som skyldes den moderne Videnskab. — Ved Begyndelsen af 1800'erne stod Holsten som Foregangsland indenfor Landbruget, men fra Slutningen af Aarhundredet søgte de unge Sønderjyder fra Nordslesvig i stigende Tal til danske Højskoler og Landbrugsskoler Nord for Kongeaaen. Her tilegnede de sig de kooperative Ideer, *Andelstanken*, der svarende til moderne Forhold genoplivede det bedste i det gamle Landsbyfællesskab: Samarbejde og gensidig Støtte. Den samme Mand, som tog Initiativet til Grundlæggelsen af det første danske Andelsmejeri Nord for Grænsen: i Hjedding ved Varde, blev Bestyrer for det første nordslesvigske Andelsmejeri i *Mejlby* i Lintrup S. (Stilling Andersen 1884). Ved Genforeningen fandtes der 130 Andelsmejerier i hele Nordslesvig. Alleerede i 1846 var den første nordslesvigske Landboforening stiftet; den afholdt Dyrskuer og arbejdede for Landbrugets Fremskridt efter kongerigske Forbilleder. Mænd som Hans Krüger, Laur. Skau, Nic. Ahlmann og Hans Lassen var de ledende indenfor de første Landboforeninger.

Ligesom det kongerigske Landbrug var ogsaa det nordslesvigske afhængigt af de europæiske Markeders Efterspørgsel; i 1814, da Norge mistedes og England gled bort som Kunde, kastedes ogsaa det nordslesvigske Landbrug ud i en Krise, som først blev overvundet i 30'erne. Fra da af var det gode Tider, i hvert Fald for Bønderne, i mindre Grad for Landarbejderne, hvis Løn ikke holdt Trit med Prisstigningen. 1864 betød intet Brud i denne økonomiske Fremgang. Den standsede først, da i 1880'erne Kornpriserne faldt overalt i Europa paa Grund af det oversøiske Korns Forsendelse til vor Verdensdel. Da fulgte man i store Dele af Nordslesvig (ikke i Gest- og Marskegnene) de danske Bønders Eksempel: Omlægningen af Driften fra Kornavl til Kvægavl. Hermed lagdes Grunden til ny Velstand, og heri ændredes intet før efter Verdenskrigen.

Nordslesvig har i de sidste tre Aarhundreder været et udpræget *Bondeland*; ved Siden af Gaardmænd og Husmænd med Jord har der dog været mange jordløse Husmænd og Landarbejdere, — her er mange meget smaa Brug og mange større Ejendomme. I det hele er der i Nordslesvig forholdsvis færre Landbrugsejendomme end i det øvrige Danmark. Fra gammel Tid har de nordslesvigske Bønder været vant til at have Indflydelse i det offentlige Liv, — og Mænd af deres Kreds fik naturligt Ledelsen i den nationale Kamp — fra Hans Krüger til H. P. Hanssen.

8. DE NORDSLESVIGSKE KØBSTÆDER

Alle Sønderjyllands *Købstæder* er oprindelig Havnebyer. Den ældste, *Slesvig* eller Hedeby, kom til at give Navn til hele Hertugdømmet; i den ældre Middelalder kom en Række nye Havnebyer til som Følge af det mægtige Opsving, Handelslivet havde taget.

I de sønderjydske Fjordes Bund opstod Haderslev, Aabenraa og Flensborg; her kunde de fremmedes Skibe gaa ind, her kunde opstaa Markeder, som laa centralt for Bønderne i vid Omkreds, og snart fik de tre Byer deres Købstadprivilegier bekræftet af Hertugen. Vestkysten fik sin Havn i Tønder, som kunde besejles lige til 1553; og Sønderborg opstod i Læ af Borgen ved Indsejlingen til Alssund. — For Flensborg, Aabenraa og Sønderborg har Skibsfart og Søhandel i Tidernes Løb været den vigtigste Næringsvej.

Aabenraa var oprindelig et Fiskerleje, — i dens Vaaben ses ikke for intet tre Makreller. Aabenraa mangler i Modsætning til Flensborg og Haderslev et større Opland; det der har gjort Fiskerlejet til en Købstad, har været dens fortrinlige naturlige Havn, — kun 250 m

fra Land er Fjorden 10 m dyb, og den naar en højeste Dybde af 38 m. Aabenraas Glanstid var 1. Halvdel af 1700'erne. Da sejlede Byens største Skibe for det islandske Kompagni, de mindre paa Finmarken, København og Østersøhavnene. I 1748, da Byens Handelsflaade var størst, talte den 115 Skibe. Adskillige af disse Skibe var bygget paa Byens egne Skibsværfter. Det er denne Tid, der præger de gamle Kvarterer i Aabenraa; der findes her ingen Huse, der er ældre end 1700'erne — de er alle brændt — men fra dette Aarh.

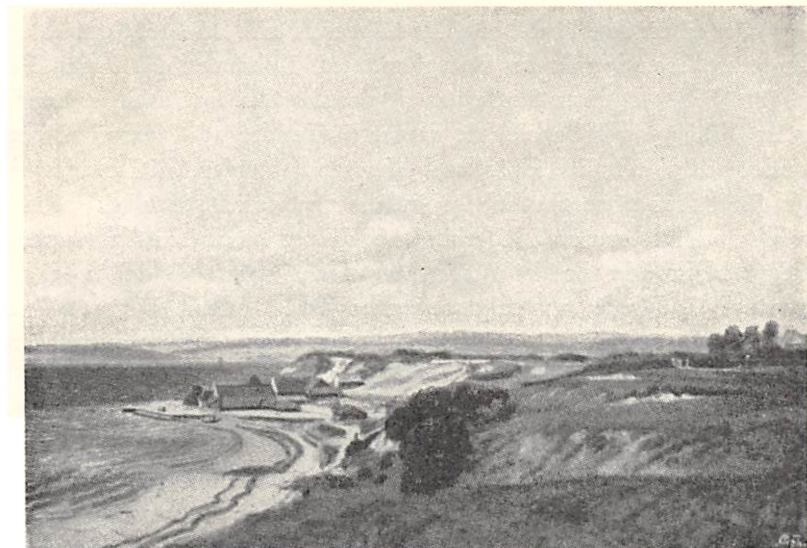
Slotsgade i Aabenraa.

stammer hele Gader i Byen; her ligger Smaahusene tæt, med Gavl mod Gaden og med pyntelige Karnapper. »Søens Mænd, som ude paa det aabne Hav faar nok af Stormen og den vide Horisont, elsker at bygge deres Rede lunt og i Læ, og den By, hvor de fører an, bliver først rigtig efter deres Smag, naar Husene — som i Slotsgade i Aabenraa — fortroligt rykker sammen i en Række hyggelige Kahytter« (Hugo Matthiessen).

I 1800'erne vovede Aabenraaskipperne sig længere ud paa Verdenshavene. Brigantinen »Perlen« af Aabenraa rundede i 1824 som det første Skib under Dannebrog Kap Horn; kort efter begyndte Aabenraaskibene at sejle paa Kina; H. N. Andersen har sagt, at Aabenraa er den første By, som har vist Dannebrog i Østen. I Hongkongs Havn kunde man til Tider træffe et helt Dusin Sejlskibe fra Aabenraa (jfr. Billeder i Aabenraa Museum af Aabenraa-

sejlere i fremmede Havne). Disse Skibe byggedes for en stor Del paa de store Værfter i Aabenraa. Her havde allerede i 1820'erne Jørgen Bruhn indført den moderne amerikanske Skibsbygningsteknik, og omkring Midten af 1800'erne var Skibsværfterne og Rhederierne i Aabenraa blevet de største i hele det danske Monarki. Jørgen Bruhn, en af de rige Aabenraa-Rhedere, grundlagde i 1848 et Værft paa Kalø i Genner Fjord; herfra udsendtes i 1850'erne Fregatten »Cimber«, der ikke blot var Danmarks største Koffardiskib, men ogsaa i Stand til at sætte Hastighedsrekord ved at sejle fra Liverpool til San Francisco paa 103 Dage. De gamle Aabenraakaptajner mindes endnu Travlheden paa Værfterne i deres Barndom: »Hvor lystigt klang ikke dengang de højttoneende Hammerslag paa Skibsskrogene, overalt livligt Røre. Hele Egnen duftede af Tjære, Beg og friskt Tømmer« (Kapt. Schlaikier). Skipperne og Besætningerne rekruttedes især fra Aabenraa eller fra Løjt Sogn. Men fra 1880'erne var Sejlskibsfarten ikke længere rentabel; Dampskibene slog Sejlerne ud; 1882 byggedes det sidste Sejlskib paa Erich Paulsens Værft. Fragtfarten paa Østasien fortsattes dog paa Dampere med Aabenraa-Officerer og Mandskab, selv om Rhederierne nu havde Sæde i Hamborg eller Flensborg. (Indbyggertal 1803: 2800, 1860: 5100, 1895: 5300, 1921: 8000, 1935: 10.000.)

Sønderborg er ligesom Flensborg og det lille Nørborg paa Nørre-Als vokset op i Læ af en fyrstelig Borg; allerede i 1250'erne laa Sønderborg Slot paa sin Pynt ved Indsejlingen til Alssund. Maaske har der allerede før Borgen blev bygget ligget et Fisker- og Færgeleje, der efter Borgens Anlæggelse udviklede sig til Byen Sønderborg. I Als og Sundeved fik denne By et rigt Opland, og i Alssund fik den en herlig, naturlig Havn. Man har fra 1680 bevaret Vedtægterne for Sønderborg Skipperlav, tiltraadt af 60 Skippere fra Byen, Folk der ejede Skibe eller Parter i Skibe. Disse Sønderborgskippere sejlede med Oplandets Varer, især — fra Midten af 1700'erne — med Mursten fra de store *Teglværker ved Egersund*. Disse Teglværker var i ældre Tid Hjemsted for Sønderjyllands vigtigste Industri; af det fine Ler paa Broagerland begyndte man allerede tidligt i 1700-Tallet at brænde Teglsten i større Mængder, men først i 1760'erne anlagdes flere Teglværker; omkr. 1820 fandtes i Flækken Egersund 14 Teglværker, der beskæftigede henved 300 Arbejdere; dertil kom 6 Teglværker i Iller. Disse Teglsten exporteredes til Dels, og som Returfragt sejlede Skipperne med Træ fra Kalmar og Jern fra Sverige og Norge til Sønderborg. Omkring Aar 1800 var Sønderborgs

Teglværket Rendsbjerg ved Flensborg Fjord. Malet af Eckersberg. 1830.
Kunstmuseet, København.

Handelsflaade næst efter Flensborgs og Aabenraas den største i Sønderjylland. Mange af Skibene var bygget paa sønderborgske Værfter. Ligesom deres Naboer fra Aabenraa sejlede Sønderborgskipperne i 1800'erne paa Østasien og Vestindien, og ogsaa her blomstrede Skibsbyggeriet, indtil de store Sejlskiibes Tid var forbi.

Tiden omkring Midten af 1800'erne var en Fremgangstid for Sønderborg; i 1856 knyttedes det sundevedske Opland nærmere til Byen ved Anlæggelsen af Pontonbroen over Allsund. I 1864 blev det meste af Byen lagt i Aske ved Tyskernes Bombardement; derfor er der saa faa gamle Huse tilbage i denne By. (Indbyggertal 1803: 2700, 1860: 3900, 1900: 5500, 1921: 8500, 1935: 12.100.)

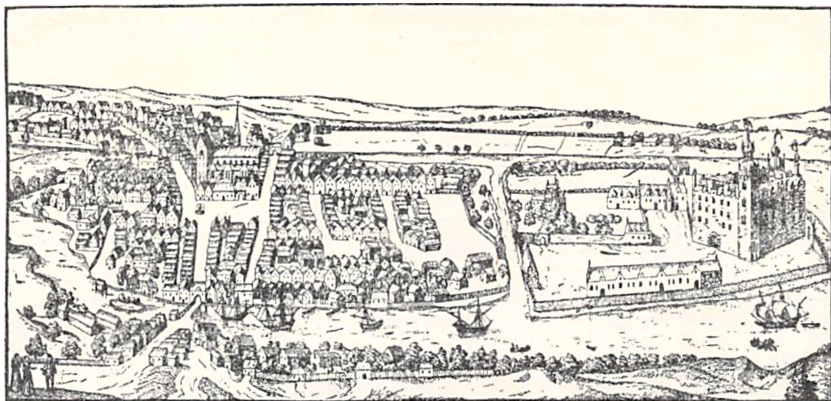
Tønder var oprindeligt en Søstad, — den bærer derfor et Skib i sit gamle Vaaben. Men den er tillige fra gammel Tid en »Vadestedsby«. Den er opstaaet, hvor den gamle Ribe Landevej eller vestlige »Oksevej«, der kom fra Nord over Visby Hede og Gallehus, stødte til Vejen fra Foldingbro og Løgumkloster; fra Tønder gik Vejen over Vidaaen sydpaa til Husum og Hamborg. I gamle Dage kaldtes Byen »Lille-Tønder«, men allerede i Middelalderen overfløjede den det store Tønder: Møgeltønder. Der blev grundlagt et Graabrødre kloster i Byen, og i 1243 fik Tønder sine Købstadsprivilegier stadfæstet af Hertugen. Denne Stadsret er den første i Dan-

mark, der til direkte Forbillede har Lübecks Ret. I 15—1600'erne blev Tønder et Brændpunkt for Kvæghandelen. Købmænd fra denne By opkøbte Heste og især Stude paa de danske Øer og i Nørrejylland, og fra Viborg og Ribe blev de drevet til Tønder ad Oksevejen. Fra Tønder udskibedes de til Holland eller sendtes videre ad Landevejen mod Syd. Med disse Handelsforbindelser fulgte en stærk Kulturindflydelse udefra, især fra Nederlandene; derved bliver Tønder saa særpræget blandt de danske Købstæder. Dens gamle Gader med de pyntelige Gavlhuse er præget af nederlandsk Kultur. Byens ældste Hus, Munkestenshuset paa Torvet med den spidse Gavl, stammer fra Midten af 1500'erne., Byens øvrige gamle Bygninger stammer fra 16- og 1700'erne. Pragtfulde gamle Portaler i Hovedgaden (Vester, Store- og Østergade) vidner om Borgerskabets Rigdom; Tønder var ikke blot de rige Kvæghandleres By, men ogsaa Kniplingsgrosserernes Hovedsæde. Mere smaaborgerlige Huse findes baade i Østergade og i Uldgade, grundmurede, med Gavl mod Gaden og med halvrunde eller kantede Vindueskarnapper. (Indbyggertal 1803: 2600, 1860: 2900, 1900: 4000, 1919: 4800, 1935: 6400.)

Haderslev er baade en Havneby og en »Broby«, — mest det sidste; med Rette bærer den en Bro i sit Vaaben. Dens Navn er et gammelt Landsbynavn, og endnu ligger det landsbyprægede »Gammel-Haderslev« tæt Vest for Haderslev By. Købstaden blev anlagt paa en Holm mellem Haderslev Fjord og Haderslev Dam, hvor Vejen Ribe—Aarøund krydsede den østlige »Oksevej«, der fra Viborg og Kolding gik sydpaa helt ned til Itzehoe. Her opstod omkr. Aar 1200 Haderslev, og her opførtes Slottet Haderslevhus.

I et Atlas over de europæiske Stæder fra 1585 finder vi det ældste Billede af Haderslev; ved Hjælp af det kan vi faa en Forestilling om en sønderjysk Bys Udseende paa den Tid.

Paa denne Tegning er Haderslev set sydfra; midt i dens tætte Klynger af Bindingsværkshuse hæver Vor Frue sit mægtige gotiske Skib; paa et Næs mod Øst knejser Renæssanceslottet Hansborg, bygget i 1550'erne. I Forgrunden af Billedet ser vi Fjorden, opfyldt af smaa og store Fartøjer, der stævner ind mod Skibbroen, mod Sønderbro. Paa den anden Side Broen ligger Dammen; ved dens Bredder ses græssende Kvæg. Paa alle Sider var Byen omgivet af Vand. Hvor nu »Gravene« og »Jomfrustien« ligger, var der i gamle Dage en Kanal; paa Billedet spærrer Kirken for dens vestlige Del; dens østlige Del ses som et snorlige Vandløb mellem Nørreport og Hansborgnæsset. Byen strækker sig dog ud over Holmens Omraade;

Haderslev i 16. Aarhundrede. Efter Braunius: Theatrum urbium, 1585.

i Vest fører en tæt bebygget Gade fra Bispeporten til Gl. Haderslev; og i Forgrunden ses en Række Huse paa Sydsiden af Fjorden, deriblandt Hospitalet, som Hertug Hans nys havde opført til Bolig for gamle og svage.

Den eneste Adgang til Byen sydfra var over Sønderbro og gennem Sønderport. Haderslevs gamle Byporte er forlængst forsvundet. Her ved Sønderport maatte man passere Tolden, og saa befandt man sig i Lavgade. Billedet giver et godt Indtryk af, hvor stærkt Grundene var udnyttet til Byggeri. Kun i Byens Udkanter er der større frie Arealer. De enkelte Grunde var uhyre smalle; alle Husene vendte efter sønderjysk og nordtysk Skik Gavlen mod Gaden; herfra førte en Smøge ind i den smalle Gaard, der dog blev bredere, jo længere man kom ind i den, idet Bagbygningerne blev stadig smallere. Dette Forhold kan den Dag i Dag iagttages paa gamle Gaardspladser i Slotsgade i Haderslev.

For Enden af Lavgade laa Torvet, Midtpunktet i Byens Liv. Her ved det plaskende Springvand mødtes Landevejene fra Vest, Nord og Syd; her kom Bønderne ind paa Torvedage og til de store Markeder.

Her paa Torvet har Raadhuset ligget, antagelig i det store Stenhus paa Hjørnet af Nørregade. Her laa i hvert Fald Byraadets Vin-kælder, som sammen med Apotekeren af Hertugen havde opnaaet Eneret til at udskænke Vin og fremmed Øl; her kunde Raadmændene og deres Hjælpere sidde og styrke sig, naar Byens vigtige Anliggender ikke levnede dem Tid til at gaa hjem og spise!

Paa Torvet havde ogsaa Kag'en sin Plads. Her blev alle For-

Oksevejen ved Bommerlund.

brydere udstillet og straffet i Folkets Paasyn; i Haderslev fjernedes Kag'en først i 1797. Byens Galge fandtes paa en Mark udenfor Nørreport, — endnu paa et Billede fra 1768 er denne Galge afbildet.

Øst for Torvet laa Stadens fornemste Kvarter: Slotsgrunden. I Slotsgade ligger endnu fortrinlige Bindingsværksbygninger, bygget af de samme dygtige Haandværkere, der har rejst Hansborg Øst for Staden.

Oplandet omkring Haderslev og Hoffet paa Hansborg var Hovedbetingelser for Byens Opkomst i 15- og 1600'erne. Hertil kom Byens gunstige trafikale Beliggenhed. Fra 1650'erne gik Postruterne fra København til Hamborg og Aalborg begge over Aarøsund og Haderslev. Fra Nord til Syd gik den gamle Hovedlandevej, *Oksevejen*, over Haderslev; denne By var den eneste, som de store Studedrifter maatte igennem paa Sønderjyllands Grund. Alene i Aaret 1539 passedes Byen af over 12.000 Øksne. Fra Haderslev blev de drevet gennem »æ Frejshoels« mørke Hulvej ved Skovby ned til Immervad Bro, en middelalderligt udseende Bro, skønt den først er bygget sent i 1700'erne. Tæt Syd for Broen ses endnu langs Vejen Liggepladserne for Studedrifterne. Fra Immervad gaar Oksevejen videre over Sletten mod Syd, mægtig bred og øde; siden 1850'erne, da den nye Chaussé Aabenraa—Haderslev—Kolding byggedes, er Hovedfærdselen mellem Nord og Syd flyttet fra Hedefladerne til Østkystens Bakkeland;

kun Jernbanen fra 1860'erne gaar langs med den gamle Oksevej, udenom Østkystens Byer.

Fra 1600'erne var Haderslev i Tilbagegang: Slottet var brændt under Svenskekrigene og blev ikke genopført, Byens Havn sandede til, Byens Opland var forarmet. Først i 1800'erne kom Byen sig atter og hentede Næring fra sit rige Opland. (Indbyggertal 1803: 3600, 1860: 8000, 1900: 9200, 1921: 13.100, 1935: 16.100.)

9. DE NORDSLESVIGSKE FLÆKKER

Foruden Købstæderne rummer Sønderjylland enkelte Smaabyer, der kan være opvokset omkring et Slot eller i Kraft af særlige Forhold; de har aldrig haft noget naturligt Opland, og de er aldrig blevet saa store, at de har kunnet opnaa Købstadrettigheder. De er vedblivende »Flækker«.

Ældst blandt dem er sikkert den lille By, der er opvokset ved det gamle *Løgum Kloster* og som paa Egnen aldrig hedder andet end Kloster. Da Klosters Betydning for Byen var omme, levede dens Indbyggere af Landbrug og lidt Haandværk. I Kniplingsindustriens Tid boede der rige Kniplingsgrossererere her, men af størst Betydning for Byen har de store Heste- og Kvægmarkeder været, som endnu den store aabne Markedsplads midt i Byen giver Plads til.

Højer var oprindeligt en Landsby, dens Kirke er en gammel Landsbykirke. Den blev Flække, dengang Tønder ved Inddigningen i 1500'erne blev spærret ude fra Havet. Da blev Højer Tønders Havneby. 1634 udskibedes fra Højer 3400 Stude til Amsterdam. Men da Hollænderne o. 1720 lukkede for Importen af Stude, begyndte Højers Stilstandsperiode. Dens straataekte Gaarde og Huse stammer fra 1700'erne, deriblandt den anselige Købmandsgaard fra 1760 i Byens nordlige Udkant.

Ved Bredden af den Sø, hvori *Nørborg* (Nordborg) Slot var blevet rejst, opstod en lille »Købing«, hvis Befolkning ved Siden af lidt Haandværk og Handel især ernærede sig af Landbrug.

Stærkere end Nordborg er *Augustenborg* præget af sit (hertuge- lige) Slot. »Stavnsbølgade« minder om den middelalderlige Landsby Stavnsbøl, som blev nedlagt, dengang Slottet Augustenborg opførtes ved Midten af 1600'erne. Foran dette Slot opstod Flækken Augustenborg, med den lange Hovedgade, hvis Smaahuse for Størstedelen beboedes af fyrstelige Betjente. Endnu rummer Byen en Række ældre Bygninger, der ved deres Stilpræg genkalder det augustenborgske

Hofs Glanstid omkring Slutningen af 1700'erne og Begyndelsen af 1800'erne.

Ogsaa Graasten By skylder et Slot sin Tilblivelse. I 1725 hed det om Byen, at ikke langt fra Slottet laa de saakaldte »nye Huse« som en lille Flække og var til en ikke ringe Pynt for det. De fleste af disse Huse tilhørte Herskabet og beboedes af dets Tjenere; dertil kom nogle Haandværkere. I 1740 indrettedes en Losse- og Ladeplads ved Byen, Begyndelsen til Graasten Havn.

Den yngste af Nordslesvigs Flækker er Brødremenighedsbyen *Christiansfeld*, grundlagt i 1773.

Litteratur: *Sønderjyske Aarbøger og Sønderjysk Maanedsskrift*; især den første Serie rummer meget vigtige Bidrag til Sønderjyllands Historie i Middelalder og nyere Tid, af A. D. Jørgensen, P. Lauridsen o. fl. — Gode Oversigter i Dan. Bruun: Danmark, Land og Folk IV, 2. — Vedrørende Enkeltheder kan nævnes: Om Bro Vold J. Raben i »Fra Als og Sundeved«, Hefte 7, 1932. Om Bøndergaarde R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde I, 1892 og H. Zangenberg i Turistforeningens Aarboeg 1930: Sydøstjylland samt »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936«. Om Landsbyfællesskabet H. F. Feilberg i Dansk Bondeliv I. Af »Vilkaarsbrevene« findes et fyldigt Udvalg i Poul Bjerge o. fl.: Danske Vider og Vedtægter, Bd. 3. Om Kniplingskunsten E. Hannover: Tønderse Kniplinger, 1911. Om Marsken bl. a. Nic. Svendsen i Festskrift til H. P. Hanssen 1932. Om Byerne se Traps Danmark, Bd. IX; desuden: *Achelis*: Haderslev i gamle Dage I—II, 1926—29 og *Hugo Matthiessen*: Haderslev og Aabenraa, 1925. Om Oksevejen *Hugo Matthiessen*: Hærvejen, 2. Udg. 1934.

HISTORISKE MINDESMÆRKER I NORDSLESVIG

Som i det øvrige Danmark er ogsaa i Nordslesvig Kirkerne de vigtigste Mindesmærker, Middelalderen har givet os i Arv. De vidner ikke blot om Trosiveren hos de Slægter, der rejste og smykkede dem, Trangen til ved Gud velbehagelige Gerninger at takkes ham og vinde sig en Part af Himmeriges Glæde. De er samtidig stort set det eneste Vidnesbyrd om Middelalderens og senere Tiders Kunst og Kunsthaandværk.

Næsten alle Landsognene har endnu deres middelalderlige Kirker i Behold. Kun i seks (Dalby, Sommersted, Tyrstrup, Vejstrup og Ødis) er de blevet afløst af interesseløse Nybygninger fra 1800'erne. Vonsild fra 1825 omtales senere Side 152, og to Kirker — Kajnæs og Visby — er fra omkring 1600. Det sidstnævnte Sted lod Herren til Trøjborg den gamle Kirke nedrive, medens den uanseelige Kirke

paa Kajnæs er en Nybygning, rejst 1615 af Hertug Hans. Men Kirkerne er ikke blot middelalderlige, næsten alle gaar de tilbage til den ældre Middelalder, *den romanske Tid, Rundbuestilens Tid*; de er det Kirkesæt, der fra o. 1100 og nedefter byggedes som Erstatning for de nu helt forsvundne Trækirker, der rejste sig, efter at Kristenkommen havde faaet fast Fod i Landet.

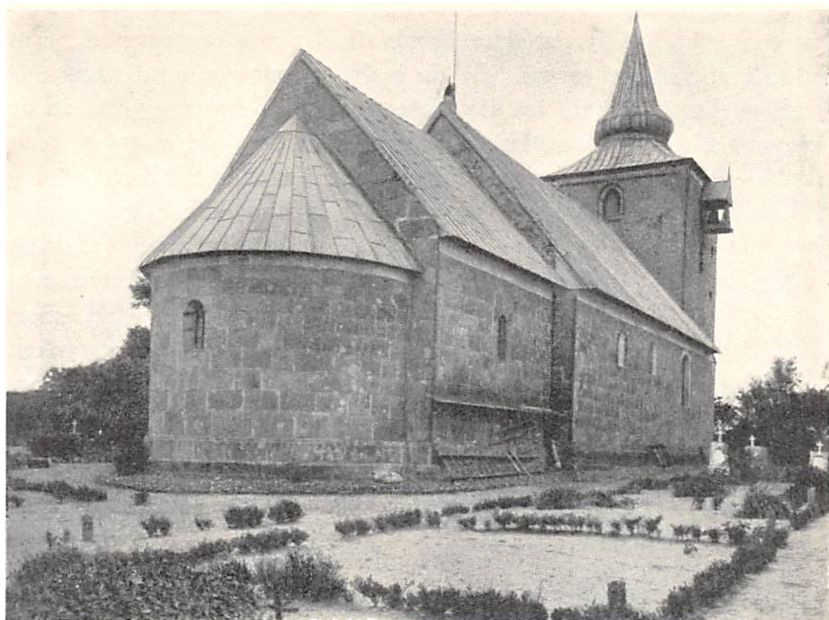
De o. 100 romanske Landsbykirker har alle den almindelige Grundplan eller rettere havde, thi som vi senere skal se, blev den ikke helt sjælden ændret i Løbet af Middelalderen. De bestaar af et lavere og smallere Kor, der enten kan være afsluttet med en lige Altervæg eller med en halvrund Alterbygning (en Apside) og Vest for det et højere og bredere Skib, der var beregnet for Menigheden, medens Koret, Sanghuset, som det gamle Navn lød, var forbeholdt Gejstligheden. Ogsaa Opbygningen var den samme. De oftest ret lave Mure var vestlig paa Skibet gennembrudt af to Døre, den søndre for Mændene, den nordre for Kvinderne, altsaa den Deling af de to Køn, der til den nyeste Tid gjorde og maaske nogle Steder endnu gør sig gældende ved selve Gudstjenesten. I det Indre, der fra første Færd altid havde fladt Bjælkeloft, var Skibet adskilt fra Koret ved en Mur, gennembrudt af en høj, rundbuet Aabning, Korbuen, over hvilken man maa tænke sig anbragt et Billede af den Korsfæstede, et Krucifix, saaledes som det endnu nogle Steder er bevaret (f. Eks. i Varnæs, Burkal og Højer). Kirkerummet fik Lys gennem smaa, højsiddende, rundbuede Vinduer, der ikke som nuomstunder var ført lige gennem Muren, men er tragtformet udvidede ud- og indefter. De virker derved lyssamlende og -spredende og giver paa denne Maade adskilligt mere Lys, end man efter deres ringe Bredde i selve Lysaaabningen (20—40 cm) skulde formode. Navnlig paa Kirkernes Nordside, der altid er den bedst bevarede, vil man paa en Mængde Kirker kunne se disse Vinduer, enten endnu i Brug eller tilmurede. Synderlig meget Lys behøvede man forøvrigt ikke, da Menigheden ikke dengang som nu gennem Salmesangen deltog aktiv i Gudstjenesten. Man kunde derfor uden Skade mindske Lysmængden ved i Stedet for almindelige Glasruder at indsætte Glasmalerier, saaledes som det endnu kan ses paa Roager Kirke, hvor der i et gammelt Nordvindue sidder et Billede af Kirkens Værnehelgen St. Villads, og i Starup, hvis Apsisvinduer har Glasmalerier, lavede af nyt efter bevarede Rester af et gammelt.

Var saaledes Hovedlinjerne i Kirkernes Plan og Opbygning den samme, er selve Byggematerialet ret forskelligt. Nuomstunder ser de

Starup Kirke.

fleste ganske vist éns ud, men det skyldes alene den Omstændighed, at Murene i endnu højere Grad end i det øvrige Land i Tidens Løb ikke blot er bleven dækkede med utallige Hvidtekalkslag, men jævnlig er pudsede eller overcementerede, saaledes at man ofte maa gaa op paa Kirkeloftet for at faa Rede paa Tingene. Man regner med, at Fraadstenen var det Byggeæmne, der først toges i Brug, da man herhjemme kort efter Midten af Tusindtallet rejste de første Stenkirker. Det er en Art Kalksten, der dannes ved, at Vandet fra kalkholdige Kilder afsætter sit Kalkindhold paa Græs og Blade. Det stemmer da ogsaa godt hermed, at Sønderjyllands eneste Fraadstenskirke, *Starup* tæt østen for Haderslev, ubetinget er Veteranen mellem de sønderjydske Kirker. Ganske afvigende fra det sædvanlige er den treskibet, saaledes at det højere Midtskib ved fem store rundbuede Aabninger, adskilte ved tre firkantede og en rund Pille, staar i Forbindelse med de lave Sideskibe. Allerede paa et meget tidligt Tidspunkt blev disse dog nedrevne og først genopførte ved en uheldigvis ikke helt vellykket Restaurering for godt en Snes Aar siden, ved hvilken Lejlighed Kirken fik sin maleriske Udsmykning af Professor Wilckens fra Haderslev. Af Enkeltheder ved Bygningen bør nævnes den smukke

Oksenvad Kirke.

Apside, der ved smalle, foroven med dobbelte Bueslag forbundne Murpilller er delt i 7 Fag. Ogsaa Korets Mure er paa lignende Vis fagdelte.

Størsteparten af Kirkerne — godt de to Tredjedele — er opført af Kampesten, nutildags snart sagt en sjælden Vare, dengang sikkert tilstede i overflødig Mængde, som det bl. a. kan ses paa de stenstrøede Bjergeskov Bakker ved Aabenraa—Flensborglandevejen tæt Norden for Søgaard Sø. Men medens man paa Als og Sundeved, langs Flensborgfjord og i det sydlige Midtland tog til Takke med Stenene, som de forelaa fra Naturens Haand, højt regnet satte Bygningens Sokkel og Hjørner af tilhugne Sten, er Nord for en Linje fra Aabenraa skraas over Landet til Højer de allerfleste Kirker byggede af mere eller mindre regelmæssig tildannede firkantede Blokke, Kvadre. Alt i alt findes der 37 af disse Kvaderstenskirkker i Nord-slesvig, hvoraf kun én, Ensted ved Aabenraa, ligger Syd for den nævnte Linje. Her er ellers utilhuggen Kamp eller andet Materiale det fremherskende, og først i Angel træffer vi en lille Samling af 5 kunstnerisk højtstaaende Kvaderstenskirkker.

Om Kampestenskirkerne er der ikke stort at sige. Ulige fornøje-

ligere er derimod Kvaderstenskirkene. Alene Materialet kan det være en ren Øjenslyst at skue. Kvadrene, der ofte kan have en meget anseelig Størrelse, er paa alle de bedre Bygninger altid smukt og omhyggeligt tilhugne, ja, saa nøjagtigt kan de være gjort, at de krumme Kvadre i Apsidens Runding er huggede efter en bestemt Radius. Godt Halvdelen af Kirkerne har — eller har haft — den fuldt udviklede romanske Plan med en halvrund Alterbygning, hvad

Søjleportal paa Skodborg Kirke.

der straks giver dem et mere stateligt Udseende. Murene hviler altid paa en Sokkel, snart kun bestaaende af et enkelt Skifte, snart af flere. Vinduernes runde Afslutning er i Reglen hugget i en enkelt Blok, hvorimod Dørenes øvre Afslutning kan være muret af kiledannede Kvadre, under hvilke der jævnlig er indsat en halvrund Dæksten, saaledes at selve Døraabningen bliver firkantet. Ved seks Kirker er Dørene søjleprydede Portaler: Bevtoft og Toftlund med en Søjle paa hver Side af Indgangen, Aller, Taps, Skodborg og Tyrstrup med to Søjler paa hver Side; det sidstnævnte

Sted er Portalen ved Kirkens Ombygning flyttet ud i Kirkegaardsmuren. Indvendig er Murene næsten altid af raa Sten, alene Korbuen er sat af Kvadre. Skulde nogen enkelt Kirke fremhæves for de øvrige, maatte det være *Hygum* med de morsomme Stenhoveder ved Sydportalen og den pyntelige Korrunding, der ved Halvsøjler er delt i fire rundbuede Fag. Bedre bevaret er dog *Oksenvad*, ubetinget Nordslæsvisgs stateligste og anseeligste Kvaderstenskirke, høj og slank i Rejsningen med et velafvejjet Forhold mellem de enkelte Bygningedele og fortrinlig behandlede Kvadre. Hele Kirken hviler her paa en Dobbeltsokkel, paa Skibet med enkle Skraakanter, medens paa Kor og Apside det øverste Led nærmest er klokkeformet. Endelig har Kirken paa Nordsiden næsten alle sine gamle Vinduer i Behold, og Murene staar ukalkede, saaledes at man baade kan glæde sig over den gamle Stenmesters samvittighedsfulde Arbejde og over Kvadrenes vekslende Farvespil.

Ballum Kirke.

Medens de fem Angelbokirker kunstnerisk er paavirkede af Slesvig Domkirke i dens ældste, nu ganske ændrede Skikkelse, staar en Række af de nordslesvigske Kvaderstenskirkker i et vist Afhængighedsforhold til Sønderjyllands anden Stiftskirke Ribe, hvad enten de nu ligger i den Del af Landet, der hørte til Stiftet, eller ikke. Forbilledet for Søjleportalerne i Aller, Taps, Skodborg og Tyrstrup er utvivlsomt Domkirkens smukke Sydportal, Kathoveddøren, og Halvsøjlerne paa Hygums Apside har Enkeltheder, der ligeledes genfindes paa Domkirken.

Endnu nøjere knyttet til denne er dog en halv Snes Kirker i Eggen mellem Ribe og Tønder. Ligesom Kvaderstenskirkkerne danner en direkte Fortsættelse af Nørrejyllands o. 700 Kvaderkirker, er de en sydlig Udløber af en Gruppe paa henved 30 Kirker, der strækker sig langs Vesterhavet fra Ringkøbing Fjord til Vidaaen med Ribe Domkirke som kunstnerisk Centrum. Ikke blot er Hovedmaterialet det samme, nemlig rhinsk Tuf, en let, gulgraa Stenart, egentlig hær-det vulkansk Aské, som Skuderne fra Ribe førte hjem som Ballast fra Holland, hvortil den skibedes ad Flodvejen. Ogsaa den arkitektoniske Udformning gaar tilbage til Vor Frue i Ribe. Karakteristisk

for disse Kirker, der paa én nær alle fra første Færd har haft Korrunding, er, at Murene ikke blot paa Apsiderne og Koret, som det var Tilfældet ved Starup, men ogsaa paa Skibet, er delte i Fag, foroven afsluttede af en Frise, hyppigst dannet af smaa Rundbuer, undertiden aftrappet eller rudeformet som f. Eks. paa Ballum Kirke. De enkelte Fag adskilles ved smalle Murpiller eller paa Korrundingen ved Halvsøjler, og til hvert Fag har der svaret et Vindue, saaledes som det kan ses paa Billedet af Roager Kirke. Flere af Tufstenskirkerne hører til Landsdelens anseeligste Bygninger, saaledes *Ballum* og først og fremmest *Brøns*, Danmarks længste Landsbykirke, hvad der dog ikke skyldes Sognets Størrelse, men den Omstændighed, at dens Sognepræst i Middelalderen var selve Ærkedeggen i Ribe, den øverste Prælat i det Præstesamfund (Domkapitlet), der sammen med Bispen styrede Stiftet.

Omend Tufstenen er Hovedmaterialet i disse Kirker, træffer man dog jævnsides den meget almindelig de store, røde, middelalderlige Mursten, Munkesten, som man plejer at kalde dem. Ja, ved *Spandet* Kirke er alene Kor og Korrunding af Tuf, Skibet derimod af Tegl. Det viser, at Tufstenskirkerne er fra forholdsvis sen Tid, thi Teglen var det Byggeæmne, man sidst tog i Brug. Først paa Valdemar den Stores Tid, noget efter Midten af 1100'erne, lærte vi nemlig Kunsten at brænde Tegl. Nordslesvigs godt og vel en Snes Murstenskirker samler sig væsentlig paa to Steder, Als og Tønder-Løgumklostereggen. Ligesom paa Tufstenskirkerne afsluttes Murene her med en Frise, i Reglen dannet af smaa Rundbuer, og Dørene sidder jævnlig i et lille Fremspring. Gode Kirker i den sydlige Gruppe, der næsten alle har Korrunding, er Hostrup, Ø. Højt og Nr. Løgum, hvis smukke Buefrise løber ned paa afvekslende sort- og bruntglasserede Smaasøjler, aabenbart en Paavirkning fra Klosterkirken i Løgum. Hverken disse Kirker eller den anseelige Kirke i Fjelstrup kan dog maale sig med *Broager*, Nordslesvigs stolteste Teglstenskirke, der for nylig er bleven godt og nænsomt restaureret. Hele Kirken har en smukt profileret Sokkel og en Gesimsfrise af hinanden krydsende Rundbuer, og selvom de to videnom synlige Spir er fra Middelalderens Slutning, viser dog den brede Tilbygning, der kort efter dettes Opførelse er føjet til Skibet, at det meget tidligt har været Hensigten at give Kirken et Tvillingtaarn.

De to Kapeller, der har forvandlet Broager til en Korskirke, er derimod først opført o. 1500, tilhører Slutningen af den Periode i Bygningskunsten, man kalder *den gotiske eller Spidsbuestilens*, og

er karakteristiske for den Art af Byggevirkosomhed, der udfolder sig i Middelalderens sidste to-tre Aarhundreder. Her som i det øvrige Danmark rejstes der kun faa nye Kirker; den eneste, der er værd at nævne, er den statelige Øsby Kirke yderst paa Haderslev Næs samt *Kliplev* Kirkes Kor. At dette er højere end Skibet, viser, at det har været Hensigten at ombygge Kirken, der utvivlsomt har tjent gode Penge paa Valfarterne til det undergørende St. Hjælpers Billede, et nu forsvundet Krucifix, antagelig af samme Art som det mærkelige Krucifix i Nustrup Kirke med den kjortelklædte Frelser. I Stedet for Nybygninger byggede man om paa de gamle Kirker og udvidede dem. I det Indre afløstes de flade Bjælkelofter mange Steder af Hvælvinger, og selve Kirken forlængedes undertiden mod Vest eller Øst, idet man nedrev det gamle Kor, saaledes at Kirkens Indre blev ét udelt Rum. Ikke sjældent nøjedes man dog med at forlænge selve Koret mod Øst. Men navnlig rejste man omkring selve Kirken en Krans af Tilbygninger: Kapeller som i Broager, Løjt og Kliplev med de smukke Ligsten over Ahlefeldterne paa Søgaard, Vaabenhuse, Sakristier til Præsten og først og fremmest Taarne, der er saa almindelige, at de tre Fjerdedele af Kirkerne har eller har haft middelalderlige Taarne. Deres Form er ret forskellig. I Haderslev Østeramt har de som i det gamle Land oftest Saddeltage eller et lavt Pyramidetag. I Tørninglen og overhovedet i den sønderjydske Del af Ribe Stift er den fremherskende Type derimod et noget undersætsigt firsidet Spir, der rejser sig mellem fire Gavle; den kraftigste og mest magtfulde Repræsentant for denne Taarnform, der kan føres tilbage til det gamle Spir paa Domkirkens Stormklokketaarn, turde være Taarnet i *Emmerlev*. Paa Østkysten har foruden Broager, Løjt, Rise, Bjolderup og Sottrup høje ottesidede Spir, hvis Forbillede maa søges sydpaa, medens de svære Taarne ved Ulkebøl og Notmark paa Als har Slægtninge omkring Odense, til hvis Stift Øen hørte til 1819. De allerfleste kullede Kirker har hjemme i Aabenraa og Sønderborg Amter, og her træffer vi da i Stedet for de murede Taarne fritstaaende Klokketaarne, rejste af svære Egestolper med en Bræddebeklædning af Fyr, 13 ialt, af hvilke flere gaar tilbage til Middelalderen. Engang almindelige i det hele Land er de nu paa nær enkelte lollandske kun bevaret i Sønderjylland, hvor de navnlig er talrige i Angel.

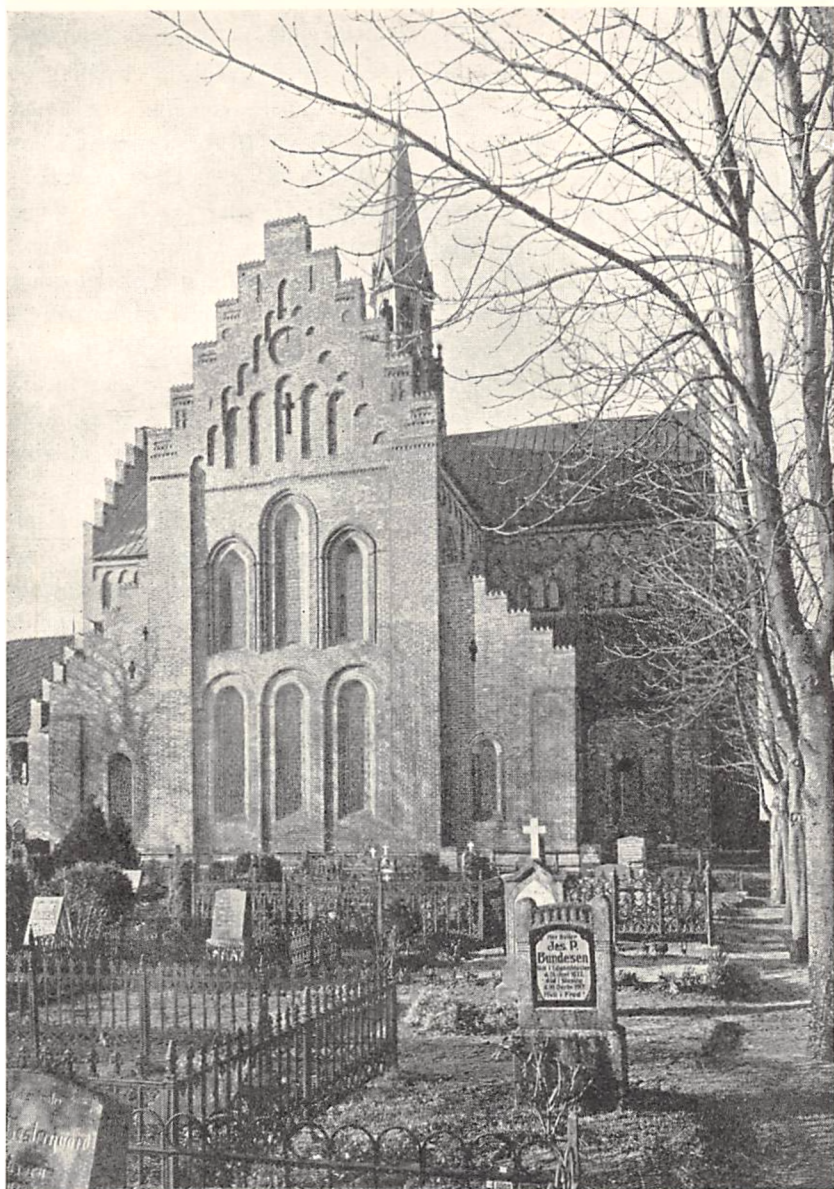
I 1173 kom de hvide Cisterciensere til *Løgum*. Egnen virker nu temmelig øde, og ikke mindst, naar man mindes det andet sønderjydske Cistercienserkloster Ryds, nu Lyksborgs, smilende Beliggen-

hed ved den skovkransede Sø, undres man unægtelig over Valget. Men ret beset har Stedet ikke været saa ilde endda. Aærne gav Fisk til Munkenes Bord, og Hede, Skov og Mose kunde ikke skræmme en Orden, blandt hvis Opgaver det netop var at tage ny Jord under Plov, en Virksomhed hvorom den lille Landsby Nybo vesten for Byen muligvis vidner.

En Menneskealder efter Overflytningen lagde man Grunden til Kirken, der ikke blot er Sønderjyllands skønneste, men hører til det ypperste, vor Kirkebygningskunst har givet os i Arv. Rundt regnet et Aarhundrede skulde dog forløbe, inden den fik den Skikkelse, den nu har, og helt gennemført efter den oprindelige Plan er den sikkert aldrig bleven. Der kan nemlig ikke være Tvivl om, at Skibet har skullet være dobbelt saa langt. Men netop Kirkens ringe Længde i Forhold til dens Højde giver den sit Særpræg; rank og stejl rejser den sig i det flade Land som et værdigt Monument over Sidstegrøden af vor stolte romanske Murstensarkitektur. Som alle Cistercienserordenens Kirker er den bygget efter et i selve Ordensreglerne fastsat Skema. Ligesom Sorø — jævnsides med Løgum vor eneste endnu staaende store Cistercienserkirke — er det en treskibet Korskirke uden Taarn og uden Korrunding, men med to og to Kapeller ved Korsarmenes Østside og aabne ind til disse. Modsat Sorø bestaar imidlertid de to inderste Kapeller af to Hvælvingsfag og har samme Længde som Koret, saaledes at ogsaa dette paa en Maade bliver treskibet. Og helt enestaaende er den til nordre Korsarm i meget tidlig Tid føjede Portalbygning med sin fine lille Forhal.

Selv ved et flygtigt Blik paa Kirken ser man, at den falder i to store Byggeafsnit, et ældre østligt, der tilhører den senromanske Tid, og et yngre vestligt, der er stærkt gotisk præget. Et Skel i Murværket omtrent udfør Midten af Skibets østligste Hvælvingsfag viser, at her maa Arbejdet en Tid lang være standset, og angiver saaledes Grænsen mellem de to Perioder. Set fra Syd og Nord er Forskellen ikke saa iøjnefaldende. Den ved Kirkens sidste Restaurering efter de fundne Spor genfremstillede Rundbuefrise binder saa at sige Bygningen sammen. Og den Inddeling, man samtidig har givet de store, spidsbuede Højkirkevinduer i den gotiske Del, faar dem til at ligne Østpartiets skønne, tredelte Vinduer. Men i Gavlenes Udformning træder Modsætningen klart for Dagen. Rigest er den mesterlig komponerede Østgavl. Nederst tre lige høje, slanke, rundbuede Vinduer adskilte ved fine Søjlestave, derover tre svagt spidsbuede, hvor det højere Midtvindue anslaaer den Stigning, der kulminerer i Gavlens

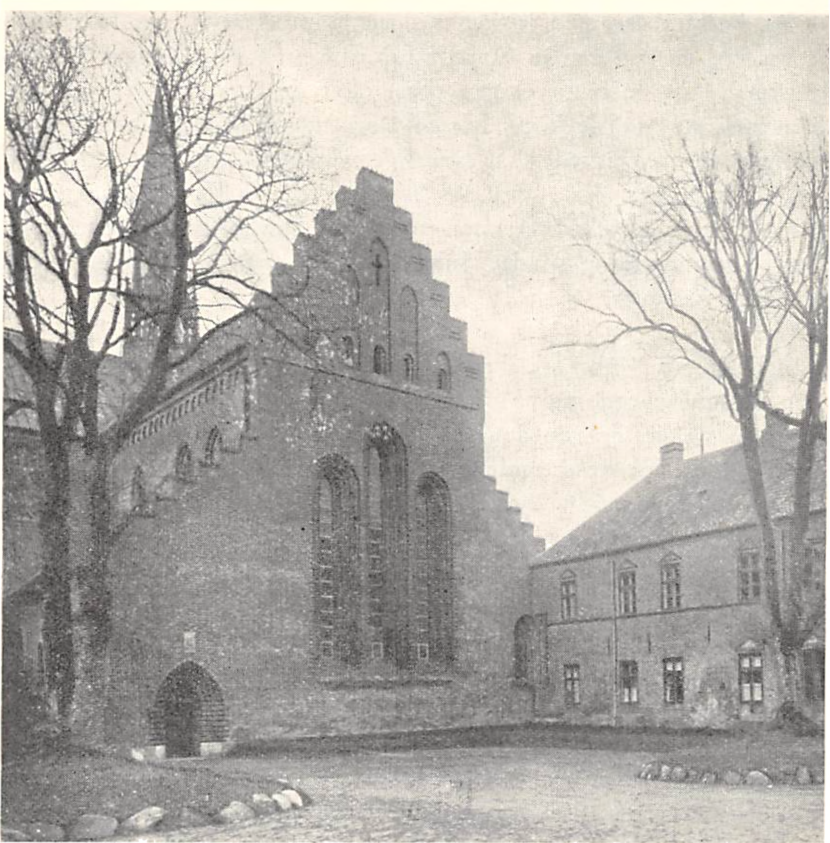
Logum Klosterkirke, set fra Øst.

stejlt voksende Rundbuefrise og Blindingsfelt. Modsat den virker Vestgavlen enkelt og storlinet, helt behersket som den er af den mægtige Gruppe af tre smalle, slanke, spidsbuede Vinduer med fint leddelte, stærkt skraanende Sider af glaserede Tegl, af hvilke det midterste og højeste maaler sine 10 m mod -en Lysningsbredde af kun godt $\frac{1}{2}$ m. Hver for sig hører de to Gavle til det ypperste i vor middelalderlige Arkitektur, og hvilken man vil give Fortrinnet, bliver forsaavidt en Smagssag. Ogsaa i det Indre, der fra første Færd har været hvælvet, træder Modsætningen frem mellem de rigere, med Valdemarstidens Murstensarkitektur beslægtede Enkeltformer mod Øst og de mere simple mod Vest. Men trods dette er der alligevel en ikke ringe Helhed over det høje, stemningsfulde Rum.

Ud fra den Vekslen mellem den runde og spidse Bue, der findes i Østpartiet, og ikke mindst paa Grund af Korets og Korsarmenes tredelte Overvinduer har man tidligere opfattet denne Del af Kirken som et helstøbt Værk fra Midten af 1200'erne, opført i Overgangstiden mellem romansk og gotisk Kunst. De Undersøgelser, C. M. Smidt foretog, samtidig med at Arkitekt Harald Lønborg-Jensen fuldendte den af Tyskeren Eggeling paabegyndte Restaurering, har dog baade vist, at Arbejdet allerede maa være paabegyndt et halvt Hundrede Aar tidligere, og at der under selve den langvarige Opførelse er foregaaet adskillige Ændringer og Tilføjelser, inden Vestpartiet blev fuldført o. 1300.

Den senkatolske Altertavle med Fremstilling af Treenigheden, den hellige Jomfru og Morten Bisp, der nu straalere paa Højaltret, stammer fra Jærne Kirke ved Esbjerg og afløste først 1925 et ældre, tarveligt Maleri. Gammel i Gaarde er derimod det i Koret ophængte mærkelige Relikvieskab fra o. 1300, med Smaarum til Opbevaring af Relikvierne af de paa Fløjene malede Helgener, og det sammesteds opstillede stærkt restaurerede Prælatsæde. Ogsaa af Kirkens senmiddelalderlige Udstyr er adskilligt i Behold. Foruden nogle Sidealtertavler kan saaledes nævnes det store Korbuekrucifix (Sidefigurerne er nye) og nogle af de gamle Munkestole, der tidsfæstes gennem Hertug Frederik — den senere Kong Frederik I — og hans 1514 afdøde Hustrus Vaaben.

I 1548 forlod de sidste Munke Klostret, og dets rige Gods, henvend 200 Fæstegaarde, kom i Hertugernes Eje. Den trefløjede Klosterbygning, der laa paa Kirkens Sydside og var sammenbygget med denne, blev derimod staaende et Par Aarhundreder og nedreves først lidt efter lidt. Nu er kun en Del af Østfløjen tilbage. Forhuttet og

Logum Klosterkirke, set fra Vest.

mishandlet, gennem lange Tider anvendt til Fængsel og Udhus, havde den dog bevaret saa mange oprindelige Spor, at den efter Genforeningen med Sikkerhed kunde restaureres, saaledes at dens skønne, yndefulde Arkitektur fuldtud er kommen til sin Ret. Samtidig med Østpartiets øverste Del — altsaa fra o. 1250 — og nærbeslægtet med dette følger ogsaa dens Ruminddeling nøje Ordensregelens Forskrifter. Nærmest ved Kirken ligger i det helt hvælvede nederste Stokværk to smalle Kamre: Sakristiet og Liberiet, Gemmestedet for Klostrets Bøger. Derefter følger det fornemste Rum: Kapitelsalen, dækket af 9 nyopførte Hvælv, der bæres af 4, paa de oprindelige Rester genopmurede Søjler. Sønden for Kapitelsalen ligger Porten, og mellem de to Rum fører en ligeledes overhvælvet Trappe op til Munkenes Sovesal, »Dormitoriet« i øvre Stokværk. Det stod i di-

rekte Forbindelse med Kirken ved en muret Trappe, der først nedreves ved en paa mange Maader for Kirken skæbnesvanger Restaurering i 1844, men nu er genopført efter den i Sorø bevarede. Fra det nederste Stokværk gik talrige Døre ud til Korsgangen, Munkegangen, der omsluttede den anseelige firkantede Klostergaard, og af hvis Hvælvinger der endnu ses Spor saavel paa Klosterlængen som paa Kirkens Sydside. Her viser et tilmuret Dørhul Forbindelsen mellem Korsgangen og søndre Sideskib, der netop af Hensyn til den mangler Vinduer.

Af de fire Købstadkirker er Haderslev og Aabenraa de ældste. De stammer begge fra Midten af 1200erne, og hvor forskelligt de nu end virker, har de dog fra første Færd staaet hinanden meget nær. Begge har de oprindeligt været enskibede Korskirker, saaledes at der til Korsarmene har sluttet sig smaa Apsider eller Kapeller, en herhjemme ret sjælden Kirketype, der har sin Rod i engelsk-normannisk Bygningskunst. Skønt det Ydre af St. Nicolai i Aabenraa nu virker ret trøstesløst, er det alligevel den, der bedst har bevaret sit gamle Anlæg. Ganske vist er Koret, der synes at have haft en halvrund Apside, forholdsvis tidlig bleven betydelig forlænget, og den søndre Apside er forlængst nedrevet. Men endnu staar den nordre Apside med sine tre smaa Vinduer, og det gamle Kor, Korsskæringen og Korsarmene har bevaret deres Hvælvinger, der modsat ved Landsbykirkerne er jævngamle med Murene. Skibet har derimod, uvist naar, faaet en Tøndehvælving af Træ, og en fredsommelig Tagrytter fra 1700'erne er 1908 bleven afløst af det nuværende Taarn, der er altfor tungt for Bygningen, som i høj Grad fortjente at komme under sagkyndig Røgt og Pleje.

En ulige mere indviklet Bygningshistorie har Frue Kirke i Haderslev. Ligesom Aabenraa var den fra først af planlagt som en enskibet Korskirke, men af langt anseeligere Størrelse. Grunden hertil er sikkert, at der til den — ligesom til Vor Frue i København — var knyttet et »Kollegiatkapitel«, en Slags Hjælper for Domkapitlet i Slesvig, der varetog Bestyrelsen af den nordlige Del af Stiftet. Men meget tidlig, maaske allerede under Opførelsen, har man ændret Planen og besluttet sig til at gøre Kirken treskibet. Urørt af denne radikale Forandring blev de to Korsarme, hvor de blændingsprydede Gavle og de elegante, slanke, svagt spidsbuede Vinduer, der er samlede i Grupper paa to og to, endnu giver os et Indtryk af den ældste Kirkes Arkitektur. Det næste Trin i Udviklingen, altsaa den treskibede

senromanske Kirke, ser man bedst i det Indre. Ganske vist er de Buer, hvormed Midtskibet aabner sig mod Sideskibene, spidsbuede, men den søndre Række af de Piller, der bærer dem, har Enkelt-heder, som endnu minder om de tilsvarende i de store Valdemarskirker, Ringsted, Sorø og Roskilde.

Efterhaanden som Kapitlet voksede i Anseelse og Godsrigdom, har denne Kirke ikke været rummelig nok, og noget før Midten af 1400'erne satte en ny Byggeperiode ind der ganske ændrede dens Karakter. Først og fremmest blev det gamle Kor nedrevet og afløst af et nyt med højt, tresidet afsluttet Midtskib og lavere Sideskibe. Som denne Korbygning rejser sig stejl og magtfuld over den smalle Gade med sine mægtige, 12 m høje Østvinduer, sine Stræbepiller og Støttebuer, er den vel nok vort Lands mest gennemførte og stærkest virkende sengotiske Bygværk. Samtidig forhøjedes ogsaa det gamle Midtskibs Mure, de gamle Hvælvinger nedreves, og der indbyggedes nye, ligesom Overkirken fik store, spidsbuede Vinduer. Omkring denne, saa at sige helt fornyede, Kirke rejste der sig snart en Krans af Kapeller, fem paa hver Side, nu mer eller mindre lukkede mod Sideskibene, men oprindelig aabne, saaledes at Kirken kom til at virke som femskibet. Efter gamle Billeder havde Kirken dengang et svært, med Skibet jævnbredt Taarn. Det blev ødelagt ved en Brand 1627 og maa ved sit Fald have knust store Dele af Kirkens Vestparti. Ved Istandsættelsen, der først afsluttedes 1652, magtede man hverken at opføre den ødelagte Vestdel eller Taarnet, men lukkede i Stedet for Kirken med en Gavlmur, hvis nuværende nøgterne Udseende dog skyldes 1700'ernes sparsommelige Istandsættelser. Oprindelig har den sikkert ligesom det foranliggende smukke, lille Vaabenhus haft svungne Gavlkamre. Forskellige Restaureringer i Løbet af 1800'erne har afgjort ikke været til Gavn for Kirkens Ydre, ligesaa lidt som en nymodens malerisk Udsmykning for dens Indre.

Sønderborg havde oprindelig en gotisk Kirke, der dog praktisk talt er bleven fuldstændig ombygget o. 1600, og 1883 fik sit hæslige, høje, gløede »gotiske« Taarn, som helt tager Synet fra den beskedne Bygning. Nogen større Interesse har denne forøvrigt ikke, det eneste skulde da være, at den er et Eksempel paa, hvorledes den o. 1600 herskende Stil Renæssancen (d. v. s. Genfødelse, da den mer eller mindre byggede paa den klassiske Oldtids Kunst) havde svært ved at vinde Indpas i den kirkelige Bygningskunst. Uagtet Ombygningen lededes af en italiensk Mester, gør den sig nemlig kun gældende

i Udsmykningen af Korets nu noget afpillede Østgavl, medens det Indre virker helt gotisk med tre nogenlunde lige høje Skibe, samlede under ét Tag.

Endnu klarere træder dette ejendommelige Forhold dog frem ved *Kristkirken i Tønder*. Taarnet er ganske vist middelalderligt, den eneste Rest af den gamle Bykirke, men selve Kirken er opført 1591—92. Desuagtet er den helt igennem gotisk præget. Gotisk er selve Anlægget: En treskibet Kirke, hvor de lavere Sideskibe er samlede under ét Tag med det højere Midtskib. Gotiske er alle Enkeltheder: De spidsbuede Vinduer, der i Sideskibene er lave og brede, i Korafslutningen høje og slanke, de i mange Afsæt delte Stræbepiller, der er beregnede til at modtage Hvælvingernes Tryk, og endelig selve Hvælvingernes Konstruktion og Enkeltheder. Samtidig med Kirken er det ligeledes helt gotisk virkende høje Spir, synligt viden om i den flade Egn og ejendommeligt ved, at Spærene et Stykke under Toppen ikke er dækkede af Spaanbeklædningen men ligger frit.

Er Kirken i Tønder i og for sig en ganske god, omend noget tør Bygning, er det dog først og fremmest dens Inventar, der fanger Interessen. Ingen Kirke i Nordslesvig og kun faa i det øvrige Land har et rigere Udstyr, intetsteds er der en bedre Lejlighed til at følge Udviklingen af Træskærerkunsten, der netop i Hertugdømmerne naede saa høj en Blomstring. Og ikke blot de gamle Snedkeres og Billedskæreres Værker er i Behold, ogsaa den brogede Bemaling, der fra første Færd smykkede dem, er gennemgaaende godt bevaret og giver et udmærket Billede af Tidens Farveglæde. Mest iøjnefaldende er naturligvis Inventarets Hovedstykker: Prædikestolen (1586), Fontehimmelen (1619), Lektoriepulpituret (1625), der paa middelalderlig Vis skiller Kor og Skib, den statelige Orgelfaçade og Altertavle (1685 og 1696). Men ligesaa værdifulde og vel et indgaaende Studium værd er de talrige Epitafier over velhavende Tønderborgere og Embedsmænd, der pryder Kirkens Vægge og Piller. Ofte har de særdeles gode Portrætmalerier, og deres rigt udskaarne Rammer er en hel illustreret Stilhistorie, der saa at sige fra Aarti til Aarti viser Overgangen fra den beherskede, arkitektonisk prægede Højrenæssance gennem den viltre Bruskbarok, hvor alt opløses i Krøller og Sving, til den pompøse Enevoldsbarok med dens store, krusede Bladværk.

Bortset fra Døbefontene, der har nære Slægtninge Nord for

Kongeaalen og Øst for Lillebælt, og — som overalt i Danmark — gennemgaaende er samtidige med Kirkerne, altsaa romanske, er ogsaa Landsbykirkernes Udstyr overvejende præget af *Renæssancen* og *Barokken*, tilhører stort regnet Tiden 1550—1650. Forskellige Kunstcentrer lader sig her paavise. Mesteren for Prædikestolen i Tønder har saaledes forsynet en halv Snes af Omegnens Kirker med Prædikestole, medens den sirlige og flittige flensborgske Billedskærer Henrik Ringerings nogenlunde samtidige Arbejder er talrige i Slogs Herred, Sundeved og paa Als. Alligevel gør den sønderjydske Konservatisme sig ogsaa gældende paa dette Omraade. I en Tredjedel af Kirkerne (ialt 33) — i Aabenraa Amt endog i Halvdelen — er de gamle tre- eller femfløjede katolske Højaltertavler fra Tiden 1450 og nedefter endnu i Brug, medens det f. Eks. i Præstø Amt med et lignende Kirketal som Nordslesvig kun er Tilfældet i to. Ja, endog ikke helt faa af de gamle Sidealtertavler, der i det øvrige Land hører til de største Sjældenheder, har overlevet Reformationstidens Udrensning. Hyppigst har de store udskaarne, malede og forgyldte Fløjaltertavler i Midtskabet en Korsfæstelsesscene, hvis figurrige Grupper kan virke som et helt Folkelivsbillede, og i Sidefløjene Statuetter af Apostlene. Saaledes f. Eks. den pragtfulde Tavle i *Løjt* fra 1520, der vel nok er Hovedstykket, og som desuden ligesom den adskillig ældre ogsaa meget statelige Tavle i *Højer* har bevaret de Malerier, der smykkede Fløjenes Ydersider. Enestaaende er Tavlen i *Hvidding* fra Tiden 1510—20, hvor en mægtig Rosenkrans indrammer den Korsfæstede, der er omgivet af de himmelske Hærskarere: Gud Fader og Jomfru Maria, Profeter og Apostle og talrige Helgener. De tarveligere af disse Tavler er utvivlsomt hjemligt Arbejde, medens de mere anseelige er indførte fra Nordtyskland, overvejende vistnok fra Lybæk, der var Tidens store Kunstcentrum. Finere og elegantere end selv de bedste af dem er dog den yndefulde lille, senkatolske Tavle i *Ulkebøl* med Fremstillingen af de hellige tre Kongers Tilbedelse og forskellige Helgenlegender. Den hører til de herhjemme yderlig faa Tavler, der er udførte i Antwerpen i det gamle Flandern.

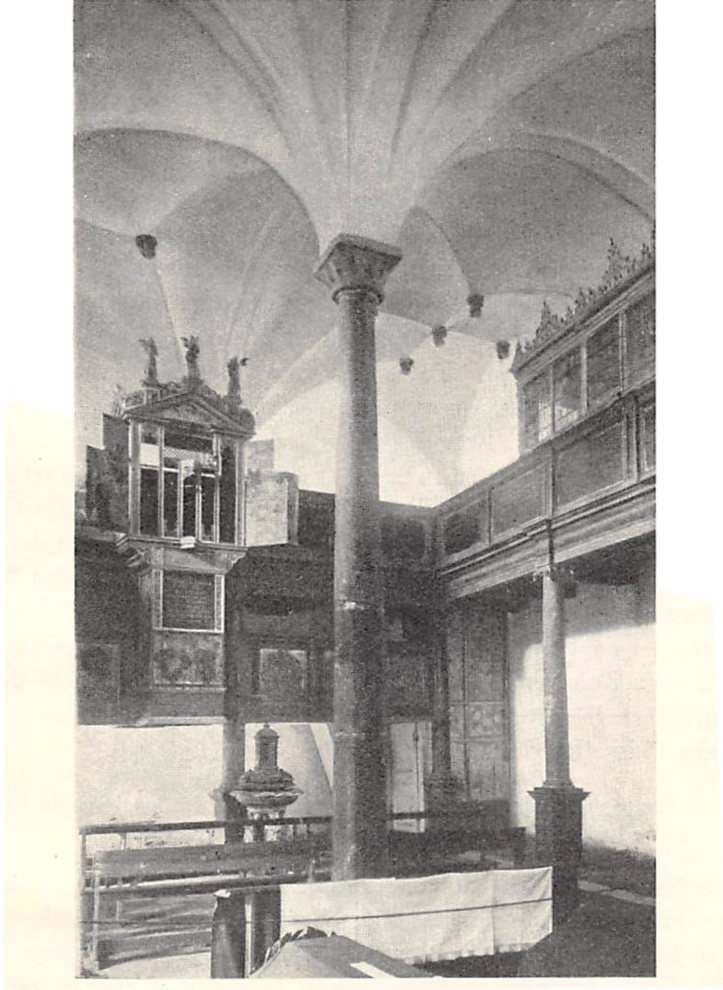
Af de *Kalkmalerier*, der gemmer sig under Vægges og Hvælvingers tykke Kalklag, er hidtil forholdsvis faa bleven fremdragne. Heldigvis, thi de, der saa Lyset i den tyske Tid, har næsten alle haft en ublid Skæbne, er enten bleven helt ødelagte eller har i bedste Fald mistet deres Karakter ved en grumme haardhændet Behandling, som en Række Lidelsesscener fra 1564 i Notmark Kirke og de lidt ældre,

i og for sig smukke og værdifulde Billeder i *Møgeltønder*. Efter Genforeningen er der bl. a. fremdraget en interessant Apostelrække fra o. 1250 i Ballum samt talrige Malerier i *Broager*, tilhørende vidt forskellige Tider og netop derfor af særlig Interesse, ved paa ét Sted at vise os den hjemlige Malerkunsts Udvikling gennem mere end tre Aarhundreder. I Apsidens Halvkuppelhvælv troner en desværre ret medtagen Fremstilling af Christus i sin Herlighed, omgivet af Evangelisternes Tegn. Korsskæringens Hvælv har et Dommegsbillede omspundet af rige ornamentale Ranker (vistnok udført af den samme, antagelig fra Flensborg stammende Kunstner, der har dekoreret St. Hans Kirke i denne By og Korhvælvene i Holbøl og Løjt fra 1520). Paa Nordkappellets Vægge er der samtidig malet Scener af St. Jørgens Legenden, utvivlsomt fordi den nu i Taarnrummet staaende, stærkt restaurerede St. Jørgen har haft sin Plads her, og endelig har man saa sent som 1581 givet Korhvælvet en malerisk Udsmykning, nemlig Christus og de fire Evangelister. Det paa sin Vis mærkeligste Billede findes dog paa Nordvæggen i *Brøns*, hvor der over en Række Lidelsesscener bl. a. er malet en Fremstilling fra den allerseneste Middelalder af Paven mellem sine Kardinaler. Den hellige Fader holder et stort Brev med mange Segl, som to Narre er i Færd med at tolke, og antagelig maa Billedet opfattes som et kunstnerisk Indlæg i Kampen mellem Pave- og Lutherdom.

Nuomstunder er Nordslesvig et adels- og herregaardsfattigt Land. Men det har ikke alle Dage været saa. I Middelalderens og enånu i 1500'ernes Dokumenter møder vi talrige Adelslægter, først af hjemlig, senere for en stor Del af holstensk Byrd, idet den dygtige holstenske Adel efterhaanden fortrængte den indfødte. Og jævnsides med Dokumenterne taler Mindesmærkerne deres stumme Sprog. Rundtom i Landet paa Mark, i Eng og Skov ligger der endnu Voldsteder, der har baaret Adelsborge. Men i Slutningen af 1500'erne forsvandt Størsteparten af denne Adel, der paa Als og Sundeved udkøbtes af de sønderborgske Hertuger, i Haderslev Amt af Kongen, og nu er den 1765 paa det gamle Voldsted opførte, nydelige lille Hovedbygning paa Skovbølgaard i Felsted Sogn ene om at repræsentere denne Type af Smaaherremænds Gaarde. Af egentlige monumentale Storgaarde er kun to tilbage, Schackenborg og Gram. *Schackenborg*, Ribebispernes gamle Møgeltønderhus, kom ved Reformationen i Kronens Eje, men solgtes 1661 til Rigsfeltherren Hans

Schack, Københavns Forsvarer og Sejtherren fra Nyborg. Han nedrev praktisk talt hele den gamle forfaldne Borg og opførte 1664 den nuværende anseelige, trefløjede Gaard med høj Midtfløj og lavere

Sønderborg Slotskapel.

og smallere Sidefløje, ligesom ogsaa den hyggelige Portlænge stammer fra hans Tid. Slottets Ydre har dog dengang virket ganske anderledes end nu, staaet i røde Sten og været præget af den hollandske Baroks rolige Former. Sit nuværende Udseende fik Gaarden ved en i Slutningen af 1750'erne foretagen Modernisering, hvor Murene blev

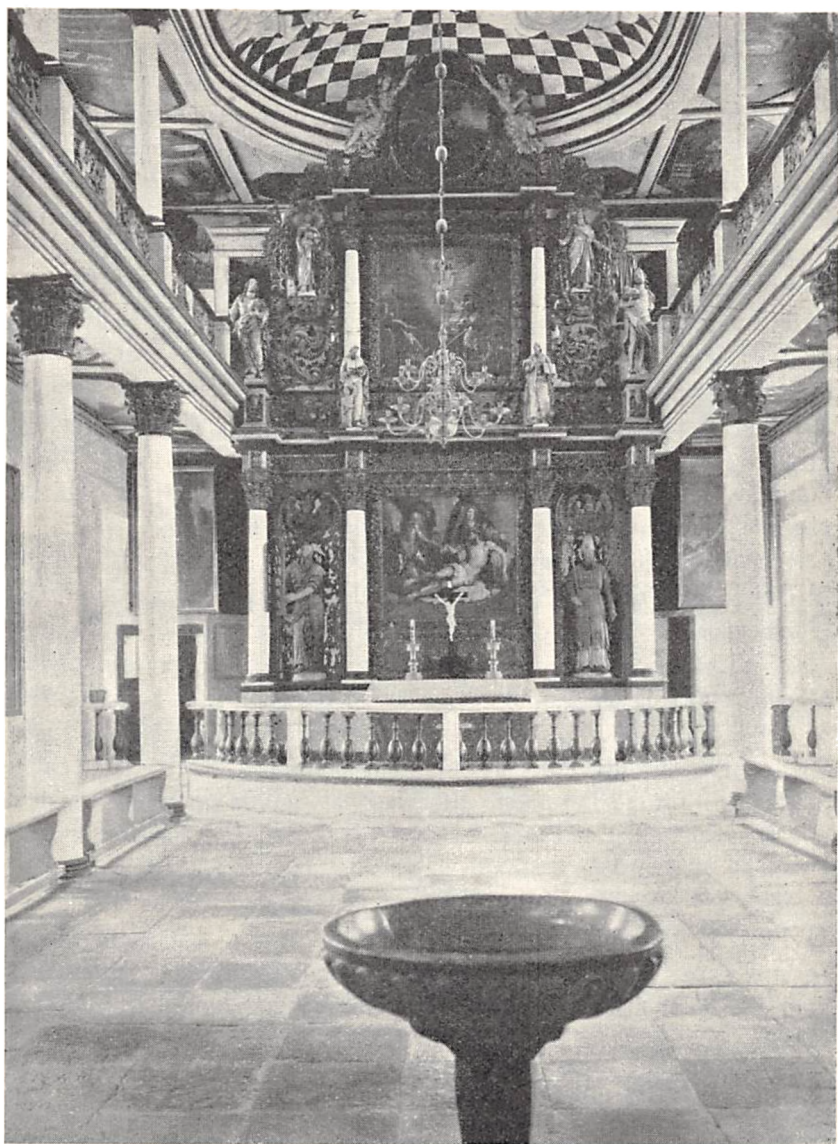
pudsede og kalkede, Døre og Vinduer indrammedes af viltre Rokoko-ornamenter, og Hovedfløjens Indgangsparti helt omdannet.

Ogsaa Gram, der i Middelalderen var i Adelseje, fremtræder nu som et trefløjet Barokanlæg, men modsat Schackenborg stammer de tre Fløje fra meget forskellige Tider. Ældst er Østfløjen, hvis Gavlfly med sine Rundbuer og Murfelter henviser den til Midten af 1500'erne. Derpaa følger det egentlige Hovedhus, Sydfløjen, der ud mod Aaen har bevaret sine to karnapagtige Fremspring, men hvis Gaardside er stærkt ændret. Det er opført af Schackenborgs Bygherre, som 1664 købte Gram Gods og henlagde det til det Grevskab, han paatænkte at oprette. Herfra afhændedes det 1736 til hans Sønneson, og o. 1750 opførtes den anseelige Vestfløj, ligesom Sydfløjens Gaardside fik sit Midtparti med den tresidede Gavlafslutning.

Baade Schackenborg og Gram er ret anseelige Huse, men langt rigere og stateligere har den Gaard været, Peder Rantzau, Daniel Rantzaus Broder, 1580 opførte som Afløser for Ribebispernes og senere Kronens gamle Borg *Trøjborg*, der ved Mageskifte var kommen i hans Eje. Det var en firfløjet, af dobbelte Grave omgivet Murstensbygning paa to Stokværk med svungne, sandstensklædte Gavle og fire spirprydede Trappetaarne i Borggaardens Hjørner. I det hele stod Slottet velbevaret, indtil det 1854 nedreves af Storbonden Knud Knudsen af den kendte vestslesvigske Slægt, efter at han — desværre forgæves — havde tilbudt det til Staten. Nu er det en malerisk, hen-smuldrende Ruin, en fuldgod Bekræftelse paa Sandheden af de vemodige Ord, hvormed den ved Indgangen til Voldstedet opstillede latinske Indskrifttavle slutter:

»Skatte du samler, og Borge du bygger, som do du ej skulde;
Død, du i Morgen ej ved, hvem der ejer dit Gods.«

Er Nordslesvig saaledes end fattigt paa Herregaarde, er det til Gengæld forbavsende rigt paa Fyrsteborge og Slotte, af hvilke nogle har en betydelig Ælde. Hovedslottet i Middelalderen, *Tørning*, Vest for Haderslev, er ganske vist forlængst jævnet med Jorden, og dets mægtige Voldsted forstyrret ved Veje og Haveanlæg. Men selvom den Tradition, der henfører den nuværende Amtmandsbolig i Aabenraa, *Brundlund* Slot i Engene umiddelbart Øst for Byen, til Dronning Margrethe, maaske ikke er holdbar, er der dog ingen Tvivl om, at selve det egentlige firkantede Hus er middelalderligt, medens de tre Hjørnetaarne først er tilkomne i Slutningen af 1500'erne. Ret uanseeligt har det dog alle Dage været, og den Ombygning, det 1805 under-

Graasten Slotskapel, set mod Alteret.

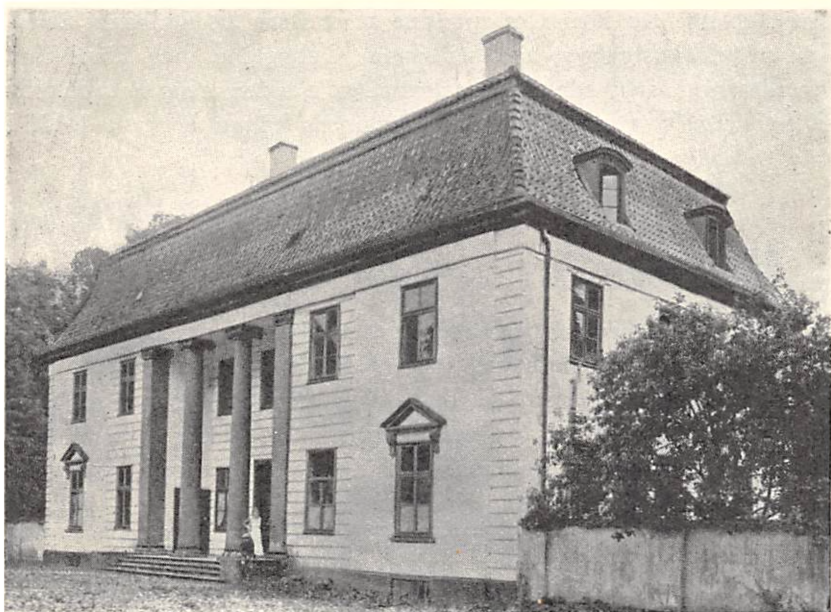
kastedes af Fru Kirkes Bygmester C. F. Hansen, har just ikke været til dets Gavn.

Stort og mægtigt er derimod *Sønderborg Slot*, uløselig sammenknyttet med Mindet om Kristian II's Fangenskab. Den svære, firfløjede Bygning, der helt behersker Indsejlingen til Alssund, tilhører i Hovedsagen Slutningen af Middelalderen; det viser Murværket og det smukke, hvælvede Rum i Vestfløjen. Nu virker det nøgternt, kaserneagtigt og skummelt, men i sin Velmagts Dage har det baade været et malerisk Hus og en stærk Fæstning. Øverst afsluttedes Murene af en Vægtergang med Skydehuller, og i alle fire Hjørner rejste sig Taarne, af hvilke det mod Byen vendende var firkantet med svungne Gavle, de andre runde med skydeskaarformede Vinduer og høje, gotiske Spir. Det var i det nordøstre af disse Rundtaarne, »Blaataarn«, hvis Grundvold fornylig er udgravet, at Kongen sad fangen i 17 lange Aar (1532—49). Eller, som vi snarere vilde sige, »interneret«, da Forskningen har vist, at den Opfattelse af hans Fangeliv, for hvilken Carl Blochs bekendte Billede er det typiske Udtryk, ingenlunde svarer til den historiske Sandhed.

Som Bolig for Amtmanden over det gamle Klostergoods opførte Hertugen af Gottorp 1614 i *Løgumkloster* den enkle, men gode og ret anseelige Bygning, der i daglig Tale gaar under det lovlige fine Navn »Slottet«. Den er nu ene om at repræsentere *Renæssancen*, da Hertug Hans' Pragtbygning, Hansborg i Haderslev, er brændt 1644, og det gamle Tønderhus paa en ringe Rest nær nedrevet en hundrede Aar senere. En lignende omend knap saa ublid Skæbne har ramt Slottet i *Graasten*, *Barokkens* Størværk, af hvilket der gik Ry viden om. Det var opført af Frederik Ahlefeldt til Søgaard, Landets største Godsejer og Kongens Statholder, men blev forøvrigt aldrig helt fuldført og kom ved Slægtens Fallit 1725 i Hertugen af Augustenborgs Eje. I 1757 brændte imidlertid Slottets Hovedhus, den af en taarnagtig Kuppel kronede, tre Stokværk høje Vestfløj, der erstattedes med den nu staaende, gentagne Gange ombyggede lave Forbindelsesbygning mellem de to Sidefløje.

Sidst i Rækken følger *Augustenborg Slot*, opført i Aarene 1770—76, en stor, men noget tør og kedelig og ikke helt velproportioneret trefløjet Bygning. Bedre end selve Slottet er egentlig det samlede, nu utilgængelige, strængt symmetriske Anlæg med de foranliggende, noget ældre Stald- og Økonomibygninger og det smukke, taarnagtige Porthus, der danner en udmærket Afslutning for en herlig gammel Lindeallé. Endelig maa nævnes det nydelige lille »Palæ« i den kønne

Palæet i Augustenborg.

Slotspark, der er opført o. 1800 som Enkesæde for Frederik VI's Søster Louise Augusta.

Til sidst skal omtales de tre *Slotskapeller* i Sønderborg, Graasten og Augustenborg. Ældst er Kapellet i Sønderborg, indrettet 1568—70 af Christian III's Dronning, Dorothea, der havde Slottet som Enkesæde. Det ret lille Rum, hvis smukke Hvælvinger med de nysselige, smaa Englehoveder bæres af en slank Granitsøjle, faar en egen Ynde ved, at dets Inventar staar urørt af senere Tiders Restaureringer. Fra Kapellet fører en af sort Marmor og Alabast opbygget Portal med knælende Portrætfigurer af Hertug Hans den Yngre — vor Kongefamilies Stamfader — hans første Hustru og talrige Børn ind til de utilgængelige Gravkapeller.

Er dette Kapel et godt Udtryk for Renæssancens fine og beherskede Ynde, giver den langt anseeligere Slotskirke i Graasten et udmærket Billede af den pompøse Enevoldsbarok. Paa alle fire Sider har den et søjlebaaret, omløbende Galleri med en rigt udskaaet Brystning, hvorpaa mindre Søjler støtter det svagt hvælvede Loft, der er udsiret med store, bibelske Stukrelieffer paa blaa Bund. Nøje svarende til det øvrige Udstyr er den fra Gulv til Loft naaende mægtige Altertavle, rigt udstyret med Statuetter af Christus og det gamle og

nye Testamentes Mænd ompundne af et Brus af Bladværk. Slotskirken i Augustenborg har den samme Opbygning, men Barokkens overdrevne Pragtglæde er her afløst af en ejendommelig Blanding af Rokokoens Munterhed og Nyklassicismens kølige, beherskede Stil.

NORDSLESVIGS HISTORIE INDTIL 1864.

Grænsen mellem det nuværende Nørrejylland og Sønderjylland har ikke altid været saa bugtet som nu; thi før 1864 hørte de 8 Sogne i Nørre Tyrstrup Herred Syd for Kolding (ligesom ogsaa Ærø) med til Slesvig. Grænsen gik da som en næsten lige Linie gennem Kolding Fjord, Syd om Byen langs med Kongeaaen (eller Skodborgaa, et Navn vi finder paa ældre Kort) til dens Udløb i Vesterhavet.

Af Kong Valdemars Jordebog fra 1231 fremgaar det, at lige Syd for denne Linie laa Barvid og Ellum Sysler, Barvid Sysse i Nordøst, Ellum Sysse i Sydvest. *Sysseinddelingen* kendes kun fra Jylland. Mod Nord havde Syslerne Navn efter gamle germanske Folkestammer, f. Eks. Vendsysse, Harsysse og Himmersysse, hvad der tyder paa forholdsvis stor Ælde, mod Syd efter Kongsgaarde eller Landsbyer, f. Eks. Jelling Sysse, Almind Sysse og Barvid og Ellum Sysler, hvad der kunde tyde paa, at disse Navne er yngre end de nordlige Syslers.

Navnet Ellum Sysse skriver sig fra den nuværende Landsby nær Løgumkloster, Barvid er maaske Landsbyen Sdr. Bjært nær Kolding Fjord; det er dog usikkert, men vist er det, at Barvid betyder »Naaleskoven« og peger vel hen paa den forud saa mægtige Farrisskov, der strakte sig næsten fra Skamlingsbanke- og Stenderupskovene til hen mod Ribe, ca. 60 km i Længden, op til 10 km i Bredden. — Det nuværende Bov Sogn, allersydligst mod Landegrænsen, hørte til Isted Sysse, der har Navn efter den Landsby, der er kendt fra Slaget 25. Juli 1850.

Als og Ærø nævnes i Kong Valdemars Jordebog i Forbindelse med Fyn og de fynske Øer. De hørte saaledes oprindelig ikke med til Jylland; saa forstaar vi ogsaa, hvorfor de ikke omfattes af Sysseinddelingen, og hvorfor de længe hørte med til Fyns Bispedømme. I Begyndelsen af 1800'erne dannede disse to Øer et særligt Stift med egen Biskop, der først boede i Ketting, senere i Guderup i Egen Sogn.

Efter 1864 indlemmedes Als i Slesvig Stift. Sidste Biskop var den

Jørgen Hansen, som omtales S. 124 og 164. — Først fra Erik af Pommerns sidste Aar regnedes Als og Ærø rigtigt med til Sønderjylland.

Herredsinddelingen, som kendes fra hele det gamle danske Rige, er saa gammel, at man ikke er ganske klar over den sproglige Betydning af Ordet »Herred«. At første Led er det samme Ord som »Hær« og betyder Skare, vel ogsaa »væbnet Skare«, er Forskerne nogenlunde enige om, men sidste Led er dunkelt. Alle de middelalderlige Herreder, som vi kender dem fra Valdemars Jordebog, bestaar endnu.

Ogsaa *Sogneinddelingen* er fællesdansk og ret gammel, maaske fra før Kristendommens Tid. At dømme efter Landsbykirkerne var der ikke megen Forskel paa Sognetallet dengang og nu.

Til at begynde med kaldtes hele Halvøen fra Ejderen og nordpaa *Jylland*, og der skelnedes ikke mellem Sønder- og Nørrejylland. Da den søndre Del udskilles som særligt Len (fra 1231, samtidig med Jordebogen), kaldtes Indehaveren i de offentlige Dokumenter blot »Hertugen af Jylland«, men Formen »Hertug af Sønderjylland« begynder at vise sig. Saxo, der skrev sin Danmarkshistorie kort efter Aar 1200, kender Benævnelsen Slesvig, ikke blot for Byen ved Slien, men ogsaa for Landet mellem Kongeaa og Ejder; først et Hundredaar senere finder vi dog dette Navn paa Sønderjylland i de offentlige Aktstykker.

Kongerne blev hurtigt kede af, at der sad en Hertug i Sønderjylland; de blev hurtigt uenige om hinandens Rettigheder og Pligter, der var ofte Strid og aaben Fejde, men noget afgørende førte det ikke til. Saa søgte Kronen stiltfærdigt at sikre sig Besiddelser i Hertugdømmet, og fra 1407, da Dronning Margrete kom i Besiddelse af Trøjborg og Visby, lagde hun alle Kronens Erhvervelser under Ribe Bispestol; Domme paa Herredsting og andetsteds kunde nu ikke mere appelleres til Hertugdømmets Landsting paa Urnehoved, men til Jyllands Hovedtingsted i Viborg. Disse Egne skulde styres af hendes egne Fogeder og andre Embedsmænd, og ikke af Hertugens, kort sagt de var at betragte som Dele af Kongeriget, der laa omgivet af Hertugdømmet. De kaldtes senere »de kongerigske Enklaver«, s: Indelukker (se Kort S. 126). Dette Forhold førte til de mærkeligste Ting. Skillelinien mellem kongerigsk og slesvigske Jord gik oftest tværs igennem Sognet, ja i Landsbyen Skast var godt Halvdelen af Gaardene og Husene kongerigske, Resten slesvigske. De slesvigske Egne fik den mest omtumlede Skæbne: først styredes de af holstenske Hertuger, der nedstammede fra Grev Gert, senere af gottorpske

og andre tyske Hertuger, dernæst af den danske Konge, der havde Embedsmændene i det saakaldte »Tyske Kancelli« i København til at hjælpe sig dermed. De kongerigske Omraader styredes hele Tiden fra København, hvor »Danske Kancelli« tog sig af disse Egne, paa samme Maade som det styrede andre danske Landskaber. Dengang »Danske Lov« indførtes 1683, kom den ogsaa til at gælde i »Enklaverne«, men i det slesvigske Land udenom raadede stadig Valdemar Sejrs »Jyske Lov« fra 1241, suppleret med de forskellige Bestemmelser, som Hertug eller Konge i Tidens Løb havde faaet udarbejdet og vedtaget eller ligefrem laant fra Straffelove og andre Lovsamlinger i Tyskland. I Enklaverne betalte man Grundskat beregnet efter Hartkorn, men i det slesvigske efter Plovantal, som var den gamle middelalderlige Beregning, — og efter 1849 kunde alle voksne Mænd i Enklaverne, Gaardmænd, Husmænd og Landarbejdere, rige eller fattige, vælge Repræsentanter til Folke- og Landsting i København, mens deres Naboer paa slesvigsk Grund havde Stemmeret til Provsstænderforsamlingen i Flensborg, at sige hvis de sad inde med tilstrækkelig megen Jord. Efter 1849 var der Presse- og Trykkefrihed i Enklaverne som i det øvrige Kongerige, men i Slesvig var der som tidligere nærmest Censur og Mulighed for Forbud mod og Beslaglæggelser af Dagbladene. Det fortælles saaledes fra Tiden mellem Krigene, at naar Forstanderen paa Rødding Højskole, der laa paa slesvigsk Grund, vilde læse den nationalliberale Avis »Fædrelandet«, der var forbudt i Sønderjylland, gik han blot over Gaardspladsen til Forpagteren; han boede nemlig paa kongerigsk Grund, og der kunde ingen forbyde ham at holde »Fædrelandet«!

Mens »Enklaverne« som Dele af Kongeriget altid havde været styret af danske Embedsmænd og aldrig havde været ude for stærkere tysk Paavirkning end saa mange andre Dele af Danmark, havde de omliggende slesvigske Egne i lange Tider tysk Retssprog og Embedsmandsstyre, ja mange af Embedsmændene var ikke blot tyskuddannede, men ogsaa stærkt tysksindede. Udviklingen havde været forskellig for Enklaverne og de omliggende slesvigske Egne, særlig for dem der havde været under gottorpsk Styre, Følgerne maatte nødvendigvis ogsaa blive forskellige i det Øjeblik, Nationalitetsspørgsmaalet, fra omkr. 1840, begyndte at blive brændende. Derfor faldt der saa at sige ingen tyske Stemmer i Enklaverne ved det tyske Rigsdagsvalg 1867 (se S. 125), mens f. Eks. Højer og Tønder, der laa tæt op ad dem, havde tysk Flertal. Og paa samme Maade kan vi forklare det mærkelige fra Folkeafstemningen 10. Febr. 1920 (se S. 143),

at Møgeltønder, der havde hørt til Enklaverne, havde 86 % danske Stemmer, mens Højer kun havde 27 % og Tønder endda kun 23 % danske Stemmer.

Da Sønderjylland 1864 skulde afstaas til Preussen og Østrig, var alle klare over, at man ikke kunde have Enklaverne liggende som Dele af Kongeriget inden for tysk Statsomraade, og der foretoges derfor et omhyggeligt Mageskifte: i Stedet for de Enklaver, som Danmark afstod, fik det til Gengæld af slesvigsk Omraade nogle Strækninger omkring Ribe, »de otte Sogne« Syd for Kolding samt Ærø.

Fra yngre Vikingetid eller senest fra Middelalderens Begyndelse har *Hærvejen* strakt sig fra Viborg, Jyllands gamle Midtpunkt, gennem hele Halvøen, indtil den efter at have gennembrudt Dannevirke-linien nær det vigtige Hedeby fortabte sig i de holstenske Hede-strækninger. Som Navnet antyder, var det den Vej, ad hvilken væbnede Skarer drog ind i og ud af Landet.

Saavel i Nørrejyland som i Sønderjylland fulgte *Hærvejen* saavidt muligt Vandskellet paa »den jyske Højderyg«, d. v. s. den kom i det store og hele til at følge Hovedopholdslinjen for den sidste store Nedisning i Istiden (se Side 8—9). *Hærvejen* overskred Kongeaaen ved Skodborg, gik mod Sydøst ned til Immervad for saa at søge stik Syd, forbi Øster Løgum og Rise, og derefter paa mere aabent Land ned gennem Bommerlund Plantage og op til Bov, hvorefter den over Padborg forsvandt uden for vort Omraade.

Nær Hovslund stod en Runesten, der bar Indskriften *Hærulf*, maaske en Krieger, hvis Navn skulde mindes paa *Hærvejen*. En preussisk Prins, der var General i Krigen 1864, lod den bortføre, og den staar nu i Nærheden af Berlin. Senere er andre fulgt efter denne *Hærulf*; deres Navne er ikke opbevaret paa Stedet, men deres Geringer kender vi fra Saxo, islandske Sagafortællere og andre Historie-skrivere. De har berettet for os, at Svend Grate og den sachsiske Hertug Henrik Løve 1156 drog nordpaa op til Sommersted, men at Valdemars Ankomst fik dem til hurtigst muligt at vende om. Derfra ved vi ogsaa, at Erik Menved og hans Modstander Hertug Valdemar af Sønderjylland 1293 mødtes paa Heden ved Sommersted. Ved Immervad kæmpede en anden Erik, Erik af Pommern, 1422, mod den holstenske Limbækfamilie og dens Mænd. Resultatet var trist for Kongen, at dømme efter Verset: »Ved Immervad der fik Danmark et Fandens Bad«. Og ad *Hærvejen* drog Frederik I med sine Tropper fra Gottorp til Viborg for at sikre sig Tronen efter Kristian II's

Fald, ligesom Johan Rantzau en halv Snes Aar senere førte sine Holstenere ad Hærvejen for at erobre Danmark for Kristian III. Langt større Begivenheder skulde dog udvikle sig i 1600'erne. Kristian IV's egne Lejetropper trak hærgende og plyndrende op gennem Nordslesvig efter Nederlagene i Trediveaarskrigen, og straks efter kom Walstensteins Hære. Værst gik det ud over Sognene omkring Hærvejen. Frygtelige Beretninger kender vi om Overfald, Plyndringer, Mordbrand og Drab, slemt var det i Vejlbæk, grimt gik det til i Uge, Rise Kirke blev brændt af de kejserlige Tropper, men værst gik det dog ud over Haderslev Østeramt. Efter Krigen lod Kristian IV Tilstanden undersøge af paalidelige Mænd, og de erklærede derefter for Østeramtets Vedkommende, at Halvdelen af Bønderne var ganske forarmede, næsten en Fjerdedel var ved at gaa fra Hus og Hjem, op mod 10 % havde opgivet det hele, og ikke 1 % var i Stand til at betale fuld Skat.

Det hjalp just ikke paa Forholdene, at Torstensson og Karl Gustav i de næste Aartier førte deres Svenskere op langs Hærvejen, men det var dog ingenting mod de Lidelser, som Befolkningen kom ud for, da Brandenburgere og Polakker kom os til Hjælp. Brandenburgerne var haarde, men Polakkerne var langt værre, maaske fordi der ikke var levnet ret meget, da de drog op i Landet. De huserede frygteligt med Indkvarteringer, Plyndringer, Mishandlinger og andre Forfærdeligheder. Og saa kom Pesten som en naturlig Følgesvend. Værst gik det ud over Præsterne, maaske fordi de katolske Polakker skulde have Afløb for deres Had til Protestanterne. Man forstaa Præsten i Øster Løgum, der i Kirkebogens sørgelige Lister over dem, der døde, indflettede Bønnen: »Herre, fri os fra det onde.« Da Krigen var forbi 1660, var ikke mindst Østslesvig et gennemhærgtet Land. I Haderslev Amt laa 400 Gaarde øde, i Gram Herred alene 100, og mange nye Navne i Sognefortegnelserne viser, at Frafaldet har været endnu større, end de her nævnte Tal udviser. Paa Als ser vi af Listerne, at i Løbet af 10 Aar var der kommet 75 % nye Navne til. Lister over Tiendeafgifter viser, at Kreditorerne maatte slaa vældigt af paa Fordringerne; og kun $\frac{1}{2}$ % af Bønderne formaadede at betale i Skat, hvad de skyldte. — Ogsaa vesterpaa var det galt. Sejrherreren fra Nyborg og København Hans Schack købte Ødegaarde for en billig Penge. De blev senere Grundstammen i Lensgrevskabet Schackenborg.

Nordslesvig havde før været et skovrigt Land. Egeskove med svært Gavntømmer havde bredt sig over store Omraader, men Sol-

daterne gjorde lyst i Skovene, mange Gange havde de lavet Baal af hele Stammer! Befolkningens Ufornuft gjorde Resten. Adelen fældede Skov for at faa mere Jord til Dyrkning, og Bønderne huggede løs for at faa Egetømmer til deres Bulhuse. Det fortælles, at Folkene i Rurup endnu i 1600'erne kunde gaa til Branderup Kirke gennem Skov, men et lille Hundredaar efter var der kun Smaakrat tilbage. Og nu hører Nordslesvig til Landets mest skovfattige Egne.

I 1800'erne drog nye Soldaterskarer gennem Nordslesvig. Spanierne lagde sig i Kvarter i Kolding 1808, og russiske Ryttere huserede 1813—14. En Menneskealder senere stod Landsmænd mod hinanden i Treaarskrigen, og baade da og senere tog Preussere og andre tyske Tropper Del i Kampen. Men selv om alt dette var besværligt og bekosteligt for Befolkningen, mange Gange ogsaa farligt og ydmygende, kan Lidelserne, Tabene og Ødelæggelserne ikke maale sig med 1600-Aarenes Rædsler.

Hærvejen hed ogsaa *Oxevejen*. Ikke med Urette. Thi den danske Landmand opdrættede hen i Middelalderen Stude for at sælge dem til Udlandet. Nogle sejledes fra Ribe og Vordingborg, men langt de fleste blev drevet ad de jyske Veje til Ribe og Kolding, hvor der blev betalt Udførselstold for dem, inden de førtes videre sydpaa. Det var som Vogter af saadan en Drift Stude, at Gustav Vasa i Forklædning slap bort fra Fangenskabets paa Kalø og i god Behold naaede Lybæk hen paa Aaret 1520. — Eller Studene fra Fyn udskibedes over Assens til Aarøsund, hvorfra de førtes til Haderslev og videre sydpaa. Nu forfaldt Hærvejen over Skodborg til Immervad. Antagelig var det Toldstedet i Kolding, der trak Studedriverne den kortere Vej over Kolding—Haderslev—Immervad. Aarhundreder igennem fortsattes disse Drifter, fra Middelalderens Midte, til Jernbaneanlæggene i 1860'erne muliggjorde en nemmere Transport. Der var Dage, hvor henved 1400 Stude passerede Haderslev, og vi ved, at i Aaret 1651—52 kom det samlede Tal for Haderslevs Vedkommende op paa næsten 16.000 Stk. Vejene var ikke udbyggede som vore, men dannede ved dagligt Brug; der var ingen anden Afgrænsning end den, Naturen bød, og Vejene kunde derfor blive utrolig brede. Alligevel vil det nok overraske, at Oxevejen paa sine Steder var indtil 25—26 m bred, 3: næsten dobbelt saa bred som en af vore mest moderne Cementlandeveje. Mange Steder kan man endnu se den gamle Oxevej, f. Eks. i den nuværende Bommerlund Plantage, hvor der næsten ingen Færdsel er, og nordligere mellem Rise og Øster Løgum; her løber den lige Øst for Stambanen. Andre Steder, f. Eks. omkring Haderslev, er den

gaaet op i de nye Chaussée, som blev anlagt i Østlesvig i Aarene 1846—1855.

Men ogsaa mindre Flokke Mennesker eller Dyr har befaret Hærvejen. Fromme Pilgrimme har vandret paa deres mødige Ben til eller fra Valfartstederne i Nord eller Syd. Og Øst for Vejen paa Højde med Uge og Hostrup Sø laa *Urnehoved*, Slesvigs Landsting, som trak mange Folk til sig, naar Retssager skulde afgøres. Svend Estridsen holdt Ting her, men førtes derpaa syg til Landsbyen Søderup i Nærheden, hvor han døde. Erik Emune dræbtes paa Urnehoved Ting 1137 af Sorteplov, og Knud VI hyldedes her til fremtidig Konge som det samme Aar (1170) var sket i Ringsted. Og endelig søgte Herredsfogden i Slogs Herred, Nis Henriksen fra Hajstrupgaard, at vinde Bønderne for Frederik I's Sag 1523, men Kristian II's Tilhængere drev ham fra Tinge med Kappen fuld af Pile.

Hærvejens eller Oxevejens Betydning fremgaar ogsaa deraf, at Slesvigbispen, som maatte dele Herredømmet over Nordslesvig med Ribebispen, omhyggeligt sørgede for, at hans Myndighed strakte sig til alle de Sogne, der laa omkring Vejen.

Slotte og Herregaarde er der kun faa af i Nordslesvig. Frederik II mageskiftede sig Adelsgodser til for at faa sammenhængende Jagtomraader og lod Herregaardene nedrive eller forfalde, saa kun Voldstederne stod tilbage, og Adelens Fæstebønder, der nu blev Kongens Fæstere, fik efterhaanden en ret selvstændig og betrygget Stilling.

Nogle af de nu eksisterende Slotte og Herregaarde stammer fra middelalderlige Befæstninger eller Adelsgodser. Det gælder *Sønderborg Slot*, som maaske blev rejst, efter at Venderne saa sent som i Valdemar I's og Absalons Dage plyndrede Als (1168), og *Nordborg Slot*, hvis Bygninger dog er ganske nye. *Søgaard*, Vest for Aabenraa—Flensborg Landevejen, nu Fodfolkskaserne, blev Grundstammen i et af de ældste og største Adelsgodser i Nordslesvig. Den tilhørte de holstenske Limbækker, som spillede en mægtig Rolle i Valdemar Atterdags, Margretes og Erik af Pommerns Dage, snart i Kongens Tjeneste, snart i Hertugens. Ved Giftermaal kom Søgaard i Ahlefeldternes Eje indtil deres Fallit i Frederik IV's Dage. Saa kom Gaarden paa skiftende Hænder. I hele Preussertiden (1864—1920) var den i kongerigsk Eje. Ogsaa *Gram* tilhørte en Tid Limbækkerne; langt senere overdroges Gram til Hans Schack, der ogsaa fik det fra Middelalderen stammende *Møgeltønderhus*, som han ombyggede til det *Schackenborg*, vi kender. *Trøjborg* har ligesom Gram

og Søgaard været i Limbækslægtens Besiddelse. Den nu eksisterende Ruin gaar tilbage til 1580, da en Rantzau overtog Godset. Slottet gik ikke i Forfald, men blev med Vilje nedrevet af Ejeren Knud Knudsen 1854. Han kunde ikke komme af med det, og grebet som han var af Grundtvigs Tanker om Kristendom og Folkeliv, ønskede han ikke, at hans Børn skulde faa Herremandsnykker.

Men de øvrige Slotte og Herregaarde er af senere Dato. De er opstaaet paa Jorder, hvor der tidligere laa Bøndergaarde eller hele Landsbyer. Ahlefeldt'erne fra Søgaard byggede *Graasten* og gjorde det til deres Hovedsæde. Her sad Storkansleren Fr. Ahlefeldt som Kongens Statholder og styrede Kristian V's Andel af Hertugdømmerne, her lagde de sig efter Havekunst og drev f. Eks. *Graasten*-æblet frem. Efter Fallitten 1725 købte Augustenborgerne Slottet og havde det indtil efter Treaarskrigen. Nu ejes Slottet af den danske Stat, som 1936 har overladt Kronprinsen det til Sommerbolig.

Disse førnævnte Augustenborgere stammer fra Hertug *Hans den Yngre*, der i Broderen Kong Frederik II's senere Aar, omkring 1580, gjorde Fordring paa at blive regerende Hertug paa samme Maade, som Kongen og den gottorpske Hertug var det i Sønderjylland og Holsten. Det blev der nu ikke noget af; han fik ganske vist overladt store Besiddelser paa Als, i Sundeved og andetsteds, men betragtedes kun som Godsejer med fyrstelige Rettigheder. Augustenborgernes politiske Betydning omtales senere; her skal kun nævnes, at Hertug Hans som saa mange andre i Tiden var en vældig Gods-samler. Han købte de adeliges Jorder, der hvor han styrede, og lærte sin Slægt at bygge Hovedgaarde paa nedlagte Bondebrug. *Sandbjærg* i Sundeved er opstaaet af 4 nedlagte Fæstegaarde. Det gik senere over til Storkansleren Chr. Reventlow og blev i hans Slægts Eje helt ned til vore Dage. Blandt Efterkommerne skal særlig nævnes den store Bondeven og Leder af Landboreformerne *Kr. D. Reventlow*. Sejrherreren fra Frederits, General *Bülow*, der var født i Nærheden af Gram, døde paa Sandbjærg og ligger begravet oppe ved Dybbøl Kirke, hvor Sønnen var Præst.

Augustenborg Slot og Park ligger paa den nu forsvundne Landsby Stavnsbøls Jorder. Det første Slot byggedes kort efter Trediveaarskrigens Ophør, de nuværende Bygninger er fra Struensees og Guldbergs Dage. En af de mest kendte Hertuger af Augustenborg var *Frederik Kristian*, som blev gift med Frederik VI's Søster Louise Augusta og i mange Aar var Svogerens gode Ven og betroede Medarbejder. Paa Augustenborg og *Graasten* førte de Hof; selv om

han nok var noget højtidelig og fantasiløs, var hun til Gengæld straalende livlig, og de mange Gæster, bl. a. Digteren Jens Baggesen, fandt sig vel til Rette. Senere trak Frederik Kristian sig tilbage fra Statstjenesten, idet han mente, at Frederik VI gik hans Arverettigheder for nær, og han affattede nu en hemmelig Redegørelse for sine paastaaede Rettigheder til hele Holsten og Sønderjylland, hvis Kongeslægten uddøde paa Mandssiden.

Hans Søn *Kristian August* var meget rethaverisk og egensindig, og Faderen havde forgæves bekæmpet disse Anlæg hos Sønnen. Denne arbejdede videre med Faderens Arvepaastande; skønt han var gift med en Dansk, en Komtesse Danneskjold-Samsøe fra Gissel-feld, og skønt man gerne talte Dansk paa Augustenborg og saa kongerigske Digtere og lærde i Besøg, f. Eks. var H. C. Andersen en skattet Gæst, fjernede han sig mere og mere fra dansk Tankegang og Nationalitet og endte i 1848 i det oplagte Oprør. Men ved Siden af interesserede han sig for Hesteavl og Væddeløb. Tidligt oprettede han et Stutteri med op til 60 Heste, og allevegne fra kom man til Løbene. Desuden fik han Tid til at være haard mod sine Bønder. Afholdt blev han aldrig, og da hans Frafald blev aabenbart i 1848, trængte Alsbønderne ind paa Slottet, hejste Dannebrog, som de havde hentet hos Pastor Krog Meyer i Ulkebøl Præstegaard, til-egnede sig hvad der var af Vaaben og beslaglagde hans Korrespondance, der leverede Beviser for hans højforræderiske Virke. Efter Trearskrigen maatte han opgive alle sine Gaarde og Slotte og levede Resten af sin Tid langt nede i Tyskland.

Landskabet omkring Alssund har været Skuepladsen for bevægede Begivenheder i Danmarks Historie. Valdemar Atterdag holdt paa Sønderborg Slot Bryllup med Dronning Hedvig 1340 og indledede hermed Danmarks Samling og Genrejsning. Kong Hans byggede Krigsskibe ved Byen og lagde herved Grunden til Danmarks Krigsflaade. Sydfra kom Kristian II 1532 sejlende til Slottet, og først da gik det op for ham, at han var Fange og skulde under skarp Bevogtning. I den anden Karl Gustavkrig laa Svenskerne paa Als, men Polakker og Brandenburgerer naaede efter mange Besværligheder og efter at have udvist megen Opfindsomhed over Sundet og tog Øen. I Trearskrigens første Aar 1848 kæmpede vore Tropper sejrrigt paa Dybbøl og ved Nybøl, og gik det end senere baade frem og tilbage, havde de skiftende danske Generaler Hedemann, Bülow og Krogh, der karakteristisk nok alle var Slesvigere, fast Tag i Als, der hele

Den sammenskudte Skanse 2. Dybbøl 1864.

Tiden var besat af danske Tropper. Men i Krigen 1864 var det netop i disse Egne, det gik hedest til og Afgørelsen faldt. Under Dybbøl-belejringen havde Preusserne Hovedkvarter paa Graasten Slot, mens den danske Overkommando var i Ulkebøl Præstegaard. Mindetavlen paa Dybbøl Mølle: »Tvende Gange skudt i Grus —« fortæller om Møllens farlige Beliggenhed, Sønderborgs Havneparti og Perlegade med Husene fra Tiden efter 1864 om, hvad der blev ødelagt ved Preussernes Bombardement af denne aabne By, smaa Marmorplader og Granitsten langs Alssund om, hvor Preusserne gik over i Juninatten for at tage Als, og om hvor de naaede ind. De tyske, næsten nøjagtig ens Mindesmærker paa Dybbøl og ved Arnkilsøre, fortæller om, hvem der dengang sejrede, Stenen paa Kajnæs om, hvor den sidste danske Soldat indskibedes for at drage til Fyn, og de mange smaa og store Gravmæler fra Augustenborg Kirkegaard til Bøffelkobbøl, fra Høruphav til Ullerup, giver os et lille Begreb om, hvad Kampene kostede. »Spejd saa langt dit Øje naar, Grav ved Grav i Marken staar, Danske Mænd gav Livet hen —«. At ogsaa norske og svenske frivillige ofrede Livet, mindes vi om paa Sønderborg Kirkegaard: »Den dyre Broderpagt er bloddøbt vorden, og Kærlighedens Magt er set i Norden«.

Ogsaa længere vestpaa satte Krigen sit Spor. I Graasten havde Borgerne levet meget stiltfærdigt, næsten uden for Verden, stærkt knyttet til Hertughoffet. Men 1848 vækkede dem af Dvalen. Historikeren A. D. Jørgensen fødtes her 1840 i en tysktalende Familie;

han fortæller, at Faderen, Farver Jürgensen, samlede Familien, da Krigen brød ud, og erklærede, at fra nu af maatte der kun tales Dansk i hans Hus. I Rinkenæs, omtrent der, hvor den nye Fjordvej viger af, findes et Mindesmærke med et rørende, ubehjælpsomt Vers over Sejr Sejrsen, den første danske Soldat, der faldt i Treaarskrigen. Han ligger begravet paa Byens gamle Kirkegaard. Og fortsætter vi stadig ad Landevejen mod Vest, naar vi til den højtliggende Bov Landsby lige ved den gamle Oxevvej. Her stod 9. April 1848 det første Slag mellem Danske og Slesvigholstenerne. Disse sidste havde besat Byen, men blev efter en haard Kamp, der særlig samlede sig om Kirkegaardsmuren, kastet tilbage ned ad Højderne, hvorefter de flygtede sydpaa gennem Krusaapasset, omtrent der hvor Toldstedet og Paskontrollen nu er.

Kampene i 1848 endte med en Vaabenstilstand, under hvilken Slesvigholstenerne stik imod alle Forudsætninger raadede i hele Sønderjylland. De indkrævede Skatter og udskrev Soldater til Oprørshæren. De dansksindede Nordslesvigere blev forbitrede, og i Februar 1849 kogte Vreden over hos Bønderne i Brøns i Haderslev Vesteramt (nu Tønder Amt). De greb til Vaaben og gjorde Modstand, men maatte give op over for de mere øvede slesvigholstenske Soldater. Paa Mindestenen, der er rejst i Byen, staar derfor med Rette: »Ej Minde om en Glimredag, kun om et trofast Hjerteslag«.

Sprogligt set var Nordslesvig saavel som Mellemslesvig helt ned til Danevirke et dansk Land, men i den almindelige Bevidsthed blev det i Begyndelsen af 1800'erne slaaet sammen med de tysktalende Egne mod Syd; »Dansk Holsten« var slet ingen sjælden Betegnelse for Sønderjylland. Forklaringen ligger bl. a. i, at Embedsmændene, der dengang betød saa meget, og som fandtes i stort Antal, saa at sige alle var tyskkindstillede. Der gjaldt nemlig dengang den besynderlige Regel, at man ikke kunde blive Embedsmand i Sønderjylland uden at have studeret to Aar ved Universitetet i Kiel, og det førte naturligvis til, at de fleste opholdt sig der hele Studietiden. Endvidere var der umaadelig mange Sagførere, Advokater som de kaldtes, i Slesvig, fordi Lovene var saa indviklede og uforstaaelige, at det var Menigmand umuligt at klare sig ved egen Hjælp, naar et Dokument skulde opsættes, en Arv deles o. s. v. Følgen af den tyskuddannede Embeds- og Sagførerstand var, at Rets- og Øvrighedssproget lidt efter lidt blev Tysk, selv i det rent dansktalende Nordslesvig. I Mellemslesvig var tilmed Skole- og Kirkesproget Tysk; denne Ordning gjaldt ogsaa i det lille Ubjærg Sogn Syd for Tønder og i det

store Bov Sogn Nord for Flensborg samt i alle Nordslesvigs Byer, skønt Folkesproget alle Steder var Dansk. Paa denne Tid var højst 20 % af Haderslevs Indbyggere tysktalende; i de andre nordslesvigske Byer var der ikke engang saa mange. Men i Haderslev boede der særlig mange Embedsmænd, og i Tidens Løb var der ogsaa sydfra tilflyttet en Del Købmænd, ligesom der altid var nogle, der lagde sig efter Tysk for at kunne omgaas de fornemme og ansete Embedsmænd.

Ude paa Landet var der dog dansk Prædiken og Salmesang, ligesom Skoleundervisningen foregik paa Dansk.

»Da Sønderjylland vaagnede —« hedder den sønderjydske Historiker P. Lauridsens Hovedværk, som handler om Nordslesvigs folkelige og nationale Vækkelse i 1830'erne og 1840'erne. Den begyndte med, at Bonden *Nis Lorenzen* fra Lilholt paa Haderslev Næs som Medlem af den slesvigske Stænderforsamling 1836 rejste Kravet om, at Øvrigheds- og Retssproget i Nordslesvig for Fremtiden skulde være Dansk. Bondemanden sigtede med sit Forslag efter Embedsmændene, der efter hans Mening var hovne og overlegne og følte sig som Befolkningens Herrer, men han ramte uden rigtig at vide det Tyskheden. I Løbet af faa Aar var ikke blot Forslaget gennemført, men i Forbindelse med Agitationen for denne Sag opstod, saa at sige uafhængigt af hinanden, en Række Førere, som vilde vække Befolkningen til Bevidstheden om, at den var dansk. Ude i Lille Papegøje (nu Vestergade) i Haderslev tumlede den meget jævne Urtekræmmer *P. Chr. Koch* med Planer om at udgive et dansk Blad. Han kom i Samarbejde med den unge, varmhjertede Bogbinder *N. C. Nissen*, der gennem Læsning var blevet klar over, at det danske Sprog vilde faa en krank Skæbne i Sønderjylland, hvis Befolkningen ikke rejste sig til Modstand mod den tyske Paavirkning, og sammen begyndte de 1838 paa Bladet »Dannevirke«. I Aabenraa sad paa samme Tid den værkbrudne Urmager *Fr. Fischer* optaget af Spekulationer om Danskheden og dens Fremtid. Slesvigholstenerne, der troede, at de havde ham i Lommen, sørgede for, at han fik Lov til at udgive et Ugeblad paa Tysk; men snart viste han overordentlig Selvstændighed, udsendte Bladet paa Dansk, indrettede en Bogsamling i sit Hus, saaledes at alle kunde faa Adgang til den, og vendte det døde Øre til Forsøg paa Bestikkelse eller økonomisk Tryk. En af Slesvigholstenerne skrev om ham: »Han er en indædt Dansker, og hvis Basunerne paa Dommedag ikke blæser paa Dansk, staar han ikke op af Graven«. Da de en kort Tid i 1848 fik Magten i Aaben-

raa, forjog de Krøblingen, der maatte flygte over til Barsø uden for Løjtland.

Betydeligst af de danske Førere var Købmand *Peter Hiort Lorenzen*, hvis Gaard laa paa Møllepladsen i Haderslev, lige ved Sønderbro; en Mindeplade paa Huset fortæller om hans Gerning.

P. Hiort Lorenzen.

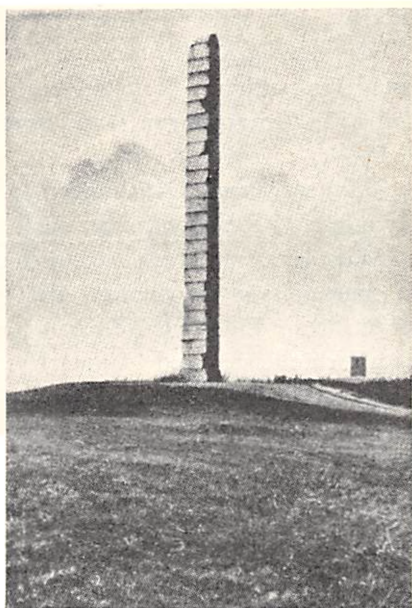
Ligesom Nis Lorenzen var han Medlem af den slesvigske Stænderforsamling, hvor han sluttede sig til de liberale Slesvigholstenerne, fordi han først og fremmest vilde arbejde paa, at Enevælden afløstes af en fri Forfatning. Men efterhaanden som den fanatiske, frihedsfjendske Hertug af Augustenborg blev Samlingsmærke for Slesvigholstenerne, blev Hiort Lorenzen betænkelig ved Makkerskabet; han fik Forbindelse med dansksindede Kredse, bl. a. med to Kieler Professorer, Flensborgeren Chr. Paulsen og Københavneren Chr. Flor, der som Hjælpere og Vejledere

stod bag det gryende danske Arbejde i Nordslesvig, og snart stod han i den danske Lejr.

Saa oprandt Stændermødet i Slesvig 11. Novbr. 1842, hvor »han talte Dansk og vedblev at tale Dansk«; som Protest mod Slesvigholstenernes voldsomme Modstand herimod stiftede nordslesvigske Bønder 1843 »Slesvigske Forening«, rettet mod Embedsmændene og Tyskerne og ledet af den retskafne og solide, ogsaa som Bonde meget selvbevidste *Hans Nissen* fra Hammelev, og de afholdt det første Folkemøde paa Skamlingsbanken, Sønderjyllands højeste Punkt. Hiort Lorenzen blev hyldet, og her optraadte den ganske unge Bonde *Laurids Skau* fra Sommersted, som viste sig i Besiddelse af en saa blændende Veltalenhed, at hans Ry for steds var fastslaaet; han var nu og til sin Død 1864 i første Række blandt de danske Førere. 6000 Deltagere var til Stede, men ved Mødet Aaret efter maaske det dobbelte Antal; under alle Omstændigheder var der imponerende mange, ikke mindst naar det betænkes, at Stedet dog laa ret afsides og der den-

gang kun fandtes langsommelige Befordringsmidler, ingen Tog, højest Dampskibe. Store Navne fra Slesvig og Kongeriget talte denne Gang: Laurids Skau, Hiort Lorenzen, Chr. Paulsen og Grundtvig, Orla Lehmann, Ploug og Meir Goldschmidt, hvis vemodsfyldte Ord maaske virkede stærkest: »Jeg er Jøde, hvad vil jeg imellem jer? Aa jo, det er netop rigtigt, at jeg er imellem jer, thi Jøderne bliver kun forhaanede og trykkede i fremmed Land, men I bliver det i eders eget . . . Megen af eders Glæde forstaar jeg maaske ikke, men eders Smerte forstaar jeg.«

Skamlingsbankemøderne fortsattes de følgende Aar. 1863 rejstes den slanke Støtte, der bærer deres Navne, som i Tidernes Løb har arbejdet for det danske Sprog Fremgang i Sønderjylland. Preusserne sprængte Støtten i Luften; derfor staar den nu, genrejst efter at Grænsen i 1864 blev lagt Syd for Banken, med afhuggede Kanter. Rundt om den findes nyere Mindesmærker, sat til Ære for Mænd, der paa forskellig Vis har arbejdet for Danskheden i Sønderjylland. — Møderne paa Skamling fortsattes i Ny og Næ, sidst i 1934, hvor »Det unge Grænseværn« samlede 30.000 Deltagere. — Efter de første Skamlingsbankemøder var der Fart over det danske Arbejde i Nordslesvig. 1844 aabnedes den første danske Højskole i Rødding af en af Grundtvigs Elever. (20 Aar senere, da

Skamlingsbankestøtten.

Preusserne og Østrigerne tog Slesvig, flyttedes den til Askov, men efter Genforeningen opstod der atter en dansk Højskole i Rødding.) Og Stændervalgene viste, at der var god Fremgang. Men helt glat gik det ingenlunde. Tyskheden havde dengang som nu langt bedre Tag i de rige og velhavende end i de jævntillede og fattige. Men da Overklassen dengang betød langt mere i Samfundet end nu, var Tyskhedens Indflydelse langt større, end man skulde tro efter Talforholdet at regne. Naar en Storbonde som *Thies Steenholdt* i Rav-

sted agiterede for den tyske Sag, betød det noget i Sognet og langt uden om, og i Dalby, et af »de 8 Sogne«, gik den halvt slesvigholstenske Gaardejer *Andreas Petersen* Tyskhedens Ærinde. Embedsmændene øvede mange Steder energisk tysk Paavirkning; i Vilstrup nær Haderslev sad der saaledes tysksindede Præster, der gjorde Sognet hjemmetysk; den danske »Budstikke-Bojsen«, som han kaldes efter et Tidsskrift han udgav, virkede her mellem Krigene (1850—59), men naaede ikke at opveje deres Indflydelse. Det er Forklaringen paa, at Vilstrup Sogn ved Folkeafstemningen 1920 kun havde 73 % danske Stemmer, mens de omliggende Sogne havde fra 85—89 % dansk. Endnu i Dag er Tyskheden forholdsvis stærk i Vilstrup, ret hurtigt kom der tysk Privatskole, og en af de tyske Frimenighedspræster, som virker i Nordslesvig, bor her.

Og endelig kunde Slesvigholstenerne gaa brutalt til Værks overfor deres nationale Modstandere. Saaledes blev Hiort Lorenzen forfulgt paa Pengepungen, hans Forretning blev ødelagt, og han døde 1845 som en ruineret Mand.

Alligevel vandt Danskheden frem. Da de 70 Stænderrepræsentanter mødtes i Rendsborg 18. Marts 1848, gjorde Mølleren fra Bevtoft i Haderslev Amt *Hans Krüger* hæftig Modstand mod Planerne om at søge Slesvig indlemmet i det tyske Forbund; talte han end for døve Ører i Ejderbyen, da han hævdede, at Nordslesvig vilde blive ved Forbindelsen med Danmark, saa vandt han sig med eet Slag en Plads i Nordslesvigernes Hjerter. Til sin Død 1881 vedblev han at være deres Fører og deres Repræsentant i de forskellige lovgivende Forsamlinger.

Nogle Dage efter Rendsborgmødet var Oprøret en Kendsgerning. Hvordan vilde Nordslesvig stille sig? I Haderslev samledes Borgervæbningen for at høre, hvad de kongetro og Slesvigholstenerne hver for sig havde at sige, og Borgerne raabte saa: »Bort med Forræderne, bort med Skidtet, leve Kong Frederik VII«; da det ikke gjorde tilstrækkeligt Indtryk paa de tysksindede Embedsmænd, kommanderede Borgermajoren: »Fæld Gevær«. Saa fortrak de. Ogsaa i Aabenraa, Sønderborg og Flensborg sejrede den danske Stemning, ligesom overalt paa Landet (jfr. Side 118), kun i Tønder var der overvejende Slesvigholstenisme.

Efter Trearskrigen blev der ryddet op. Augustenborgerne og enkelte andre Oprørsledere blev landforviste, ellers blev ingen straffet, men naturligvis maatte Regeringen sikre sig Troskab fra Embedsmændenes Side, saa adskillige blev afskedigede, nogle forflyttede. I

Stedet kom paalidelige Folk, ofte udpræget dansksindede. Rundt om i Landsognene ansattes Præster, hvis Navn og Gerning Befolkningen endnu bevarer i taknemmelig Erindring, f. Eks. Mørk Hansen i Felsted, Feilberg i Ullerup og Marckmann i Hoptrup. Præster, som var blevet fordrevet af Slesvigholstenerne, da de fik Magten under Vaabenstilstanden, kom tilbage til deres gamle Embeder, f. Eks. Karstensen i Dybbøl, senere i Broager (om ham se ogsaa S. 163), og Hertel i Moltrup. Haderslev blev et helt dansk Kulturmidt punkt. Den gamle Latinskole havde nu ren dansk Undervisning, dygtige Prædikanter virkede ved Vor Frue Kirke og Hospitalskirken, og dansk Foreningsliv opstod omkring »Harmonien«. Paa lignende Vis gik det i Sønderborg og Aabenraa. Men saa kom Krigen 1864, der forandrede alt.

NORDSLESVIG 1864—1937

UDLÆNDIGHEDSTIDEN INDTIL VERDENSKRIGEN

30. Oktober 1864 sluttedes Freden i Wien; Kristian IX afstod hele Sønderjylland fra Kongeaen til Ejderen sammen med de tyske Hertugdømmer Holsten og Lauenborg til den østrigske Kejser og den preussiske Konge og forpligtede sig til at anerkende den Ordning af Landene, som Sejrherrene maatte beslutte sig til. Godt 14 Dage senere traadte Fredstraktaten i Kraft, og Kristian IX løste sine tidligere Undersaatter fra deres Troskabsed i en Afskedshilsen til Sønderjyderne, hvori det hed: »Meget er tabt, men dog ikke Haabet; og Fremtiden hører dem til, der alvorligt vil.«

De danske Sønderjyder havde til det sidste haabet, at i al Fald Nordslesvig kunde reddes for Danmark. Nu var Adskillelsen en Kendsgerning; men for at vise deres sande Sindelag drog 5000 Sønderjyder fra det østlige Nordslesvig til Kolding for at mødes med deres Konge og sige ham Farvel. Laurids Skaus Broder Peter fra Bukshave i Fjelstrup Sogn var Ordfører og oplæste følgende Henvendelse:

»Allernaadigste Konge! Med den dybeste Smerte modtog vi Deres Majestæts sidste Hilsen. Begivenhedernes Magt har adskilt, hvad gennem Aarhundreder var forenet, Brødre er revne fra Brødre, Deres Majestæts Krone har mistet en Juvel, hvis Bevarelse har kostet Tusinders Blod.

Allernaadigste Konge! Vi føler en Trang til endnu en Gang at hilse vor fordums Hersker. Det gamle Baand er brudt, nye er endnu

ikke bundne. Vi staar alene, kender ikke vor Fremtids Skæbne. Gerne vil vi dvæle ved Fortidens Minder, ved den lange Række Aar, vi har levet under den danske Konges milde Scepter. Lykke har vekslet med Ulykke. Men i Glæde som i Sorg har vi vendt Blikket mod Tronen. Erindringen om den svundne Tid vil vi tage med os, det danske Folk paa denne Side Kongeaacen vil aldrig glemme Brødrene hinsides. Minderne er jo fælles. Men Øjeblikket tvinger os til at se fremad. Deres Majestæt har i Deres Hilsen bedt os sætte vor Fortrøstning til Ham, »som i sin almægtige Haand holder Folkenes Lykke og Rigernes Skæbne«. Netop til ham sætter vi vort Haab. Skulde det komme dertil, at Befolkningens Ønsker skal faa nogen Betydning ved vor Skæbnes endelige Afgørelse, da beder vi trøstigt Deres Majestæt være overbevist om, at det skal vise sig, at Kærligheden til vort gamle Fædreland har dybe Rødder i den slesvigske Befolknings Hjerte. Gud bevare Deres Majestæt! Gud bevare Danmark, vort gamle Fædreland.«

Nu havde Sønderjyderne kun sig selv at regne med. Mellem Krigene havde mange Tjenestemænd, især Præster og Lærere, kraftigt støttet Danskheden i Sønderjylland, men allerede inden Freden var sluttet, havde Tyskerne afskediget alle Amtmændene, alle Medlemmer af Sønderjyllands Højesteret samt 60 andre Retsembedsmænd, 43 Lærere ved de højere Skoler, alle Lærerne ved Seminariet i Tønder, over 100 Folkeskolelærere, 95 gejstlige og flere Hundrede andre Tjenestemænd. Endnu værre blev det, da Preusserne et Par Aar senere krævede, at Præster og Lærere skulde aflægge Troskabsed til Kong Wilhelm af Preussen. De fleste mente, at det at aflægge Eden var det samme som at godkende Erobringen; paa den anden Side blev de, der nægtede at adlyde, afskediget uden Pension; men over 125 Lærere og Præster vilde hellere lide denne Skæbne end handle mod deres Overbevisning, og kun faa mente som Provst Jørgen Hansen i Egen Sogn paa Als, der sagde, at »Fjenden havde Fordel af Embedsmændenes Bortgang, idet den gav ham Lejlighed til at ansætte Mænd, der virkede i hans Aand«. Han raadede derfor sine Venner til at aflægge Eden, saa at de kunde fortsætte i deres Gerning og vedblivende være Danskhedens Talsmænd i Nordslesvig. Særlig paa Als fulgte man hans Raad.

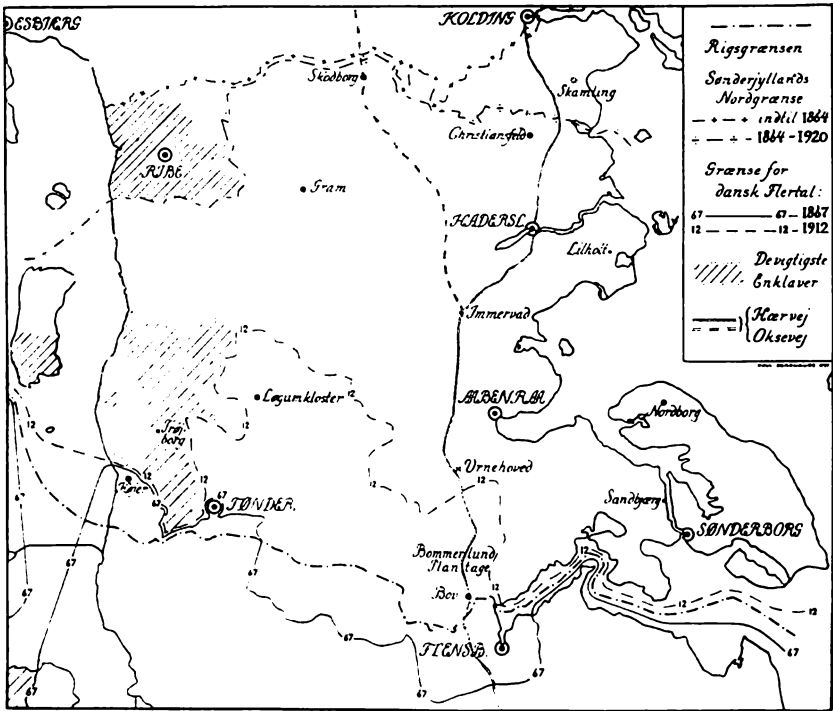
Alt Haab var dog ikke ude, for alle var klare over, at Sønderjyllands Skæbne ikke var afgjort med Freden 1864; de to Sejrherrer sad i Fællesskab inde med Byttet. Men efter Krigen 1866 mellem

Østrig og Preussen bestemtes i Pragfreden, at Preussen skulde have alle tre Hertugdømmer. Dog fik Haabet om en bedre Løsning ny Næring, idet Kejser Napoleon af Frankrig fik Preussen og Østrig til at blive enige om at indføje en § 5 i Fredstraktaten, som slog fast, at »Befolkningen i de nordlige Distrikter af Slesvig skal afstaa til Danmark, naar den ved en fri Afstemning tilkendegiver Ønsket om at blive forenet med Danmark.« Selv om Afstemningsomraadet ikke var blevet nøje fastslaaet, mente de danske Sønderjyder, at det vilde komme til at omfatte hele Nordslesvig. Nu havde Nordslesvigerne Ret til at blive genforenet med Landsmændene mod Nord, ikke blot fordi de altid havde hørt til Danmark (den historiske Ret), eller fordi de var og blev Danske i Sind og Skind (den folkelige Ret), men ogsaa fordi Østrig og Preussen havde lovet dem Afstemning (den traktatlige Ret), og Sønderjyderne var ikke i Tvivl om, at en Afstemning vilde give stort dansk Flertal i hele Nordslesvig. De opfattede de første Valg til det nordtyske Forbunds Rigsdag (1867) som en Slags Prøveafstemning og mødte frem i stort Tal. Hvis Grænsen skulde være draget paa Grundlag af disse Valg, vilde den være kommet til at gaa Syd om Flensborg og Nord om Tønder og Højer; Nord for denne Linie havde kun Løgumkloster og Ravsted tysk Flertal. I hele Slesvig var der ved Augustvalget 1867 dansk Flertal, men alligevel valgtes der kun 1 dansk Rigsdagsmand mod 3 tyske, fordi den preussiske Regering med Vilje havde lagt Valgkredsene saadan om, at Tyskerne fik en urimelig Fordel. Denne Fremgangsmaade kaldes »Valggeometri«; den viste Myndighederne sig saare dygtige i ogsaa de følgende mange Aar.

Da det trak ud med § 5 Afstemningen, haabede mange paa, at Napoleon III i Frankrig efter den Krig, alle ventede, vilde tvinge Preussen til at genafstaa Nordslesvig. Men da Haabet skuffedes efter den tyske Sejr 1870, skrev en af Sønderjyderne til en tidligere dansk Præst i Flensborg: »Jeg troede, at Klokken var 12, men nu, jeg ser rigtig efter, er den kun halvtolv.« Haabet vilde man ikke opgive.

Afstemningen ifølge Løftet i Pragfredens § 5 kom aldrig. 1878 enedes Preussen og Østrig om at betragte Paragraffen som ophævet, og selv om Nordslesvigerne fandt, at der atter var begaaet grov Uret imod dem, maatte de indrette sig efter de nye Forhold.

Thi mens § 5 dog eksisterede paa Papiret og var som en Ledestjerne for Sønderjyderne, havde mange af dem benyttet sig af en Rettighed, der var tilstaaet dem i Wienfreden, til at blive danske Statsborgere i Stedet for preussiske. De »optered« for Danmark og

Kortskitse over Nordslesvig.

var saaledes »Optanter«.¹ Derved undgik de at blive preussiske Soldater, og Udsigten til muligvis at kæmpe mod Danmark eller Danmarks Forbundsfæller i en ny Krig afskrækkede dem; samtidig gik de rigtignok ogsaa Glip af de Rettigheder, som tilkom preussiske Statsborgere, f. Eks. Valgret; men hvad gjorde det? Inden længe vilde vel § 5 træde i Kraft, og der var nok endda af ældre og af ikke-tjenstdygtige i Nordslesvig, der kunde stemme Landet hjem til Danmark. Retten til at blive Optant gjaldt kun til 1870, og derefter havde de, der vilde undgaa Soldatertjenesten, kun den Udvej at forlade Landet. Mange udvandrede til Kongeriget eller længere væk, til Amerika; i alt udvandrede i Aarene 1864—90 over 57.400 Sønderjyder. Hus og Jord kunde de ikke tage med sig, men rede Penge og andre Kapitaler tog de med sig, og man har beregnet, at Nordslesvig derved har mistet op mod 90 Mill. Rmk. og blev et ret kapitalfattigt Land. Befolkningsstilvæksten blev selvfølgelig ogsaa

¹ Ordet kommer af Option, o: Valg af Statsborgerskab.

mindre. I Nørrejylland steg Befolkningen i Tiden 1860—1921 med næsten 100 %, i Nordslesvig kun med godt 11 %. Nordslesvig blev et Land uden mandlig Ungdom; det var vanskeligt at faa Arbejds-kraft, det var ikke let for de unge Piger at blive gift; de danske Stemmetal sank fra Valg til Valg, og efterhaanden som det ældre Slægtled uddøde, var der ikke Efterkommere nok til at overtage Gaardene. Et grelt Eksempel kendes fra Rødning, hvor Gaardejer Jens Gram ved sin Død efterlod sig 8 Sønner, der alle var udvandret til Kongeriget for at undgaa Soldatertjenesten. De fik Lov til at komme hjem og bære Faderen til Graven, men maatte forlade Nord-slesvig samme Dag, hvis de vilde undgaa Straf. Gaarden gik nu ud af Slægtens Eje. — Under disse Forhold faldt Jordpriserne stærkt; Udbudet var stort, Efterspørgselen ringe, og Tyskerne kunde sætte store Opkøb af Jorden i Gang. Men da § 5 var blevet slettet og Udsigten til Genforening med Moderlandet udskudt til en usikker Fremtid, voksede den Opfattelse frem, at nu maatte Sagen gribes anderledes an. Ungdommen maatte blive hjemme og paatage sig den tunge 3-aarige Soldatertjeneste i preussisk Trøje, ofte i fjerne Garni-soner, langt fra Slægt og Venner. Til Gengæld kunde den saa bevare Valgretten, gøre sig gældende i de folkelige Foreninger og i det poli-tiske Liv og overtage Gaardene, naar Forældrene faldt fra, saa dansk Jord kunde bevares paa danske Hænder. Det holdt haardt at naa til dette Standpunkt, ogsaa fordi de ældre havde svært ved at forstaa, at det var nødvendigt. De syntes, at de unge bøjedede sig for Tyskerne ved at springe Soldat; og de frygtede, at den 3-aarige Tjenestetid vilde fortyske de unge og gøre dem fremmede for det Land og Folk, de var udgaaet fra. De nye Tanker trængte først igen-nem paa Als og i Sundeved, sidst i Nordvest, men snart viste det sig, at Frygten var uden Grund; de unge vendte hjem fra Soldater-tiden styrkede og grundfæstede i deres danske Følelse, ofte mere bevidste og modstandsdygtige end deres Fædre. De danske Stemme-tab, der var tydelige fra 1877, standsede og fulgtes fra 1893 af en Fremgang, der fortsattes fra Valg til Valg lige til de sidste under tysk Styre i Aarene lige inden Verdenskrigen. Ved Rigsdagsvalget 1912 gik Linien mellem dansk og tysk Flertal langt nordligere end i 1867, saaledes at et bredt Bælte mellem Flensborg og Tønder havde mistet sit danske Flertal (se Kort S. 126). Dette Bælte kaldtes »den truede Firkant«, fordi det tyske Pres var særlig stærkt her. Efter-haanden som Sønderjyderne følte sig stærkere i den øvrige Del af

Nordslesvig, blev de ivrige efter at forny og øge det nationale Arbejde ogsaa i disse vanskelige Egne. »Firkanten« indgaar i de Egne, som vi i vore Dage kalder »Grænseomraadet« (se Kort S. 145). Hvorfra kom nu de tyske Stemmer? Fra Embedsmændene, som efter 1864 i stadig stigende Tal ansattes i Nordslesvig, fra Folk, der var stærkt afhængige af dem, som adskillige Kroværter og Bestillingsmænd ved Post, Telegraf og Jernbane (ogsaa for at øge denne Del af det tyske Stemmetal anlagdes en Mængde Smaabaner (Amtsbaner), som nu, bortset fra Haderslev Amt, atter er nedlagte). Men endelig kom mange tyske Stemmer fra *Hjemmetyskerne*, d. v. s. Mennesker, som er af dansk Rod og taler Dansk, men føler sig som Tyskere. Allerede i 1840'erne var der adskillige Storbønder og velstillede Borgere, der sluttede sig til Slesvigholstenismen; talrigst var de i Egnene mellem Aabenraa og Tønder, men kunde ogsaa findes helt op i »de otte Sogne« Syd for Kolding Fjord. Deres Efterkommere er Grundstammen i »det tyske Mindretal« i vore Dages Nordslesvig. Læg Mærke til, at alle de tyske Førere i Nordslesvig efter Hitlersejren 1933 har danske Navne: Jens Lorenzen, Jepsen, Jep Nissen og Jens Møller.

De tyske Stemmetal voksede ogsaa andetsteds i Nordslesvig, særlig i Byerne, men det kan let forklares. Byer vokser dels ved Fødselsoverskudet paa Stedet, dels — og især — ved Tilflytning udefra; og for Nordslesvigs Byer gjaldt det, at de fik Tilflyttere fra Landsognene og sydfra, men ikke fra Danmark. Derved maatte det tyske Element stige. Hertil kom saa yderligere, at der blev lagt tysk Garnison i Haderslev, og at Sønderborg 1901 fik Marinestation. Dette sidste førte til, at ikke mindre end 3430 af Sønderborgs 11.500 Indbyggere i 1912, altsaa over $\frac{1}{3}$, tilhørte Militæret.

Da Preusserne 1866 havde gjort sig til Eneherrer i Nordslesvig efter Krigen med Østrig, satte de sig det Maal at gøre Landsdelen tysk. I Begyndelsen nøjedes de med at ansætte saa mange tysksindede Embedsmænd som muligt, saaledes som det allerede er fortalt. Men da de efterhaanden erfarede, at det ikke gik saa let med Fortyskningen, fordi Nordslesvigerne vilde blive ved at være Danske, greb de til kraftigere Midler. Skønt hele den nordslesvigske Bondebefolkning og langt den største Del af Bybefolkningen havde Dansk til Modersmaal, og skønt alle i Nordslesvig forstod Dansk, bestemtes det hurtigt, at Øvrighedssproget skulde være Tysk; Henvendelser til Øvrigheden besvaredes ikke, hvis de var affattet paa Dansk, Retsproget var Tysk, og Kundgørelser til Befolkningen offentliggjordes

kun paa Tysk. I Dele af Nordslesvig blev dansk Sprog fra 1908 forbudt ved offentlige Møder, og fra 1928 skulde Forbudet gælde hele Nordslesvig — men heldigvis kom Befrielsen, inden det gik saa galt. I Kirkerne havde Præsterne næsten allevegne tidligere prædikeret paa Dansk, men lidt efter lidt fik Regeringen gennemført, at flere og flere Gudstjenester foregik paa Tysk. Dog gik man forsigtigt frem for ikke at risikere, at Befolkningen blev borte fra Gudstjenesten, hvis den foregik paa Tysk. Man kunde jo ikke tvinge Folk til at gaa i Kirke! Alligevel var ved Genforeningen kun 26 af Nordslesvigs 109 Landsogne helt fri for tysk Gudstjeneste. Men ogsaa i Folkeskolen trængte Tysk ind, ikke blot saaledes at der blev undervist i Tysk, men mere og mere ogsaa paa Tysk. Jo mere det gik op for Preusserne, at den ældre Slægt ikke lod sig vinde, og at de unge ikke blev fortyskede gennem Soldatertjenesten, jo mere vilde de se at vinde Børnene gennem Skolen. De forbød danske Privatskoler og dansk Hjemmeundervisning, ligesom Børnene ikke maatte sendes til Skoler i Kongeriget. Alle danske Børn skulde gaa i den tyske Folkeskole, hvor de blev tvunget til at synge tyske Nationalsange, og hvor det blev dem forbudt at tale Dansk med hinanden, selv i Fri-kvartererne paa Legepladsen!

Fra 1889 foregik al Undervisning i Skolen paa Tysk, bortset fra Religionsundervisningen i de mest danske Egne. 77 nordslesvigiske Præster, der var bange for, at Børnene vilde faa for lidt ud af Religionsundervisning og Konfirmationsforberedelse, naar de ikke kunde læse de danske Salmer og Biblen paa Modersmaalet, bad Regeringen om at indføre blot 2 ugentlige Timer i Dansk i de Egne, hvor der var dansk Religionsundervisning. Men Regeringen sagde nej! Der bestod saaledes det mærkelige Forhold, at Befolkningen talte Dansk, og Smaabørnene kom til Skole uden nogensinde at have hørt et Ord Tysk, endsige forstaaet det, og saa skulde de flere Timer daglig undervises i et Sprog, de ikke forstod et Ord af. Vi ved alle, hvor svært det ofte kan være at lære sin Lektie, selv om man taler samme Sprog som Læreren. Hvor meget vanskeligere maa det da ikke være at faa noget ud af sin Skolegang, naar man ikke forstaa et Ord af det, der siges eller læses! Det er vel gaaet adskillige som nuværende Folketingsmand Svensson. Han fortæller, at han som lille Purk begyndte sin Skolegang ude paa Løjt, hvor han aldrig havde hørt eller talt andet end Dansk. Da han en Dag som sædvanlig mødte paa Legepladsen, fandt han den tom. Forundret ventede han; men da stadig ingen kom, opsøgte han en lidt ældre Kammerat, der fortalte

ham, at Læreren Dagen i Forvejen havde givet Sommerferie! Lignende Begivenhed vilde sikkert ikke kunne tænkes noget Sted, hvor Undervisningen sker paa Modersmaalet.

Men Preusserne gik endnu videre for at dæmme op for alt, hvad der var dansk. Foredragsholdere og Skuespillere fra Kongeriget taaltes sjældent. Saaledes blev nuværende Seminarieforsstander i Tønder, daværende Pastor Albeck udvist, da han vilde holde et kristeligt Foredrag, Direktør Falck fra Redningskorpset maatte ikke tale paa Dansk om Flueplagen og dens Bekæmpelse, og nuværende Statsminister Stauning blev udvist i Januar 1914, da han skulde holde Arbejderforedrag i Flensborg. Ogsaa Nordmænd fik Kærligheden at føle. 1887 blev det forbudt Digteren Bjørnstjerne Bjørnson at tale i Flensborg, og 1913 maatte Nord- og Sydpolsfareren Roald Amundsen ikke holde Foredrag paa Norsk!

Endvidere blev det forbudt at synge en Række danske Sange, ja, end ikke Bjørnsons: »Jeg vil værge mit Land« gik fri. Forbudet gjaldt ikke blot Fædrelandssange, heller ikke Oehlenschlägers: »Lær mig, o Skov, at visne glad«, blev taalt. Det var nemlig galt med Linierne: »Lær mig, o lette Sommerfugl, at sønderbryde tunge Skjul, som nu min Frihed tvinger«, og »Sving for mig Haabets grønne Flag, Langfredag var en bitter Dag, men skøn var Paaskemorgen«. Embedsmændene mente, at dette hentydede til Udlændigheden og til Haabet om Genforeningen med Danmark! — At Oehlenschläger var død 1850, altsaa 14 Aar før Erobringen, tog Myndighederne intet Hensyn til. De forklarede nemlig Forbudene med, at Sangene virkede ophidsende, vel at mærke ikke paa de rigtige Tyskere, men paa dem, der sang dem, saaledes at de ikke kunde falde til Ro i Bevidstheden om, at de var og blev Tyskere. Endelig gik en Dom ud paa, at Navnet »Sønderjylland« ikke maatte bruges i Avisartikler, men kun i historiske Arbejder.

Naar Regeringen vilde tage fat med den haardeste Haand, slog den om sig med Udvisninger. Ganske vist kunde man ikke dengang paa samme Maade som i vore Dages Tyskland fratage en Mand hans Statsborgerret; men man var dog godt paa Vej dertil, idet Regeringen i mange Tilfælde paastod, at Mennesker, som hidtil havde været anset for preussiske Statsborgere, og som f. Eks. havde aftjent deres tyske Værnepligt, i Virkeligheden var »Optanter«, altsaa danske Statsborgere, som kunde udvises naar som helst. I den allerværste Tid beløb dette »Optantlaveri«, som det kaldtes, sig til at omfatte

1200 Personer. De, der ubestridt var preussiske Statsborgere, kunde dog ikke rammes af Udvisning. Men saa udvistest f. Eks. vedkommendes Broder eller Svoger, hvis denne var Optant og altsaa dansk Undersaat, eller maaske hans Tjenestekarl, der var indvandret fra Kongeriget, dengang der var Mangel paa indfødt Arbejdskraft. Man bar sig ad ganske som Dommeren i Wessels Digt, der »rettede« Bageren i Stedet for Smeden. Men det brød Embedsmændene sig ikke om. Da nogle udviste bedyrede, at de ikke havde optraadt udæskende, og saaledes ikke kunde begribe, hvorfor de skulde udvises, svarede blot: »Det er meget muligt, at De personlig er helt uskyldig i, hvad der er sket; men vi kan ikke sidde her og pille med en Pennekniv. Vi maa slaa til med Øksen«; og ved en offentlig Forhandling i Berlin om lignende Tilfælde sagde den preussiske Indenrigsminister: »Jeg indrømmer, at disse Forholdsregler ikke er fri for Haardhed imod de Tjenestefolk, Lærlinge, Medhjælpere og Arbejdere, som bliver udvist uden personlig at være faldet til Besvær«, men Indrømmelsen førte ikke til, at Regeringen opgav denne Fremgangsmaade; tværtimod. I de samme Dage sad Embedsmanden v. Köller som Overpræsident i Sønderjylland (1897—1901) og gennemførte det haardeste Tvangsregimente, som nogensinde har raadet i Nordslesvig. Hans Maal var at »skaffe Ro«, og han mente, at den danske Bevægelse skyldtes Enkeltmænd, der ophidsede den ellers saa rolige og besindige Befolkning. Fik man blot Ram paa »Agitatørerne«, vilde Resten komme af sig selv. Saa regnede det med Udvisninger, Forbud af alle Arter, Tryk paa Kroværter for at faa dem til at lukke deres Lokaler for danske Møder, Lukning af Forsamlingshuse og Frimenighedskirker under de latterligste Paaskud, Anklage og Dom over Bladledere og -medarbejdere. Redaktør Jessen ved »Flensborg Avis«, som det gik haardest ud over, har ialt siddet 55 Maaneder i preussiske Fængsler, dømt for Presseforseelser. Højdepunktet naaedes, da man forsøgte at fratage Mennesker, der tillod deres ældre Børn at rejse til kongerigske Høj- og Efterskoler o. l., Retten til at opdrage deres yngre, umyndige Børn. Det var at regne disse Forældre paa Linie med Forbrydere og Folk, der mishandlede eller misrøgtede deres Børn. Dette vakte umaadelig Opsigt og Forargelse, ikke blot i Nordslesvig og i Danmark, men ogsaa rundt om i Tyskland, og i 3 Dage diskuterede Rigsdagen i Berlin v. Köller og hans Fremgangsmaader. Landsretten i Flensborg omstødte da ogsaa Dommene om Forældreretten. Da v. Köller 1901 forflyttedes sydpaa, enkendte han mismodigt, at han trods enkelte Sejre havde tabt,

og gjorde Facit op med Ordene: »Forholdene i Nordslesvig er vanskelige og vedbliver at være vanskelige.«

Da alt andet ikke hjalp, vilde Myndighederne med det gode eller ved Tvang sikre sig saa megen Jord i Nordslesvig som muligt. De forstod meget vel, at det var den selvejende, hjemmegroede Bonde, der var Danskhedens allersikreste Støtte, og at Modstanden vilde svækkes betydeligt, hvis Tyskerne fik Tag i Jorden. Allerede tidligt havde Staten støttet private tyske Nybyggerselskaber, som i 1890'erne købte Jord op i Nordslesvig (se S. 127), men lidt senere tog Staten Ledelsen i Jordkampen og oprettede i Løbet af 20 Aar i alt 36 Domænegaarde paa tilsammen 6400 ha, som forpagtedes ud til paalidelige tysksindede. Domænegaardene laa særlig i de nordlige Egne, hvor Danskheden var stærkest, og skulde virke som tyske Udfaldsporte i et ellers overvejende dansk Land. Samtidig indrettede Staten en Del »Rentegaarde«, i det genforenede Nordslesvig ialt 365, af meget forskellig Størrelse: fra Gaarde paa over 25 ha til ganske smaa Landhuse med kun $\frac{1}{8}$ ha Tilliggende. Besidderne fik billige Statslaan, men 1 Rmk. var uopsigelig, tilmed saaledes at Staten fik Forkøbsret, hvis »Rentegaarden« skulde sælges, samt Tilsyn med Gaardens Drift. Meningen var at friste med billige Laan, saaledes at der kunde skabes en afhængig Bonde- og Landarbejderstand. Endelig gennemførte Regeringen 1912 en Lov, hvorved den kunde tvinge nordslesvigske Bønder til at sælge deres Jord, der saa skulde overgives til Tyskere eller andre, som vilde give sig helt i Regeringens Vold. Det havde holdt haardt at faa Loven gennemført nede i Berlin, og Regeringen tøvede ogsaa med at anvende den.

Vi kan samle Fortællingen om den tyske Fremfærd mod Nordslesvigerne ved at sige, at Tyskerne tilføjede dem en tredobbelt Uret: *først* ved at tvinge dem bort fra Danmark 1864, *dernæst* ved at undlade at opfylde Løftet i § 5, *endelig* ved at behandle dem haardt og uretfærdigt i 55 Aar.

Som vi har set (S. 123), lagde Nordslesvigerne tydeligt for Dagen straks efter Afstaelsen 1864, at de vilde blive ved at være Danske. Og det blev de ved med hele Udlændigheden. Allerede 1865 drog 2000 Sønderjyder paa Besøg i København, hvor Samfølelsen mellem Landsmænd bekræftedes. Blandt mange andre lignende Rejser skal blot nævnes andre 2000's Færd til Vestjylland 1884, fordi den preussiske Regering opfattede denne Begivenhed som en saa farlig Demonstration, at den udviste adskillige af Deltagerne.

Megen fælles Samvirken mellem de danske Nordslesvigere var der imidlertid ikke de første mange Aar. Haabet om og Udsigten til en snarlig Genforening med Kongeriget gjorde dem mindre omsorgsfulde end godt var. Men der var dog *de danske Aviser*, der overfor Omverdenen kunde vidne om en dansk Befolkning, og som i denne Befolkning kunde holde Bevidstheden om dansk Nationalitet levende. Ældst blandt disse Dagblade var »*Dannevirke*« fra 1838. Det blev særlig læst i Haderslev By og Amt. Da Kampen mellem Dansk og Tysk skærpedes, efter at § 5 var blevet slettet 1878, opstod Bladet »*Modersmaalet*« i Haderslev; en Snes Aar senere sluttedes disse to Blade sammen og opnaaede efterhaanden en ret anselig Læsekreds. De udgaar stadig i Haderslev.

Nogle Aar efter Erobringen stiftedes »*Flensborg Avis*«. Den første Redaktør hed *Willemoes*. Den næste Leder blev *Gustav Johannsen*, Danskhedens store folkekære Fører gennem mange Aar. Men han følte selv, at han egnede sig ikke nær saa godt til Redaktørstolen og Pennen som til at færdes mellem Mennesker og tale med dem og paa den Maade knytte dem til den danske Sag. Han afstod derfor »*Flensborg Avis*« til *Jens Jessen*, der blev Redaktør 1882, efter at Regeringen havde nægtet ham Tilladelse til at oprette en dansk Privatskole i en af Smaabyerne. Han kom her paa sin rette Hylde. Ganske modsat *Gustav Johannsen* havde han svært ved at komme i Gang med Mennesker, han tilfældigt traf paa, noget kantet og utilgængeligt var der over ham, men med Pennen i Haand — ligesom efterhaanden ogsaa paa en Talerstol — kunde han folde sig ud. Allerede som Dreng havde han Planer om at »skrive en Avis, som de kloge og dannede vil være glade for at læse, men som den jævne Mand ogsaa holder af.« En af Vejene hertil skulde være at »skrive Dansk saaledes, at alle forstaar det.« Det lykkedes til Fuldkommenhed. Hans Sprog var det smukkeste og reneste Dansk, som nogensinde har været at læse i en Avis, og han satte en Ære i, at hele Bladet, fra første Artikel paa Forsiden til den sidste Annonce, var skrevet i et Sprog, der kunde staa som Mønster, hvor det skulde være. Han kunde bekende sin Kærlighed til Fædrelandet i de stolteste og de ømmeste Udtryk, saaledes at selv den koldsindigste og mest nøgterne blev betaget deraf, og han kunde være bidende og spottende, saa det sved Modstanderne ind til Marven. De 55 Maaneders Fængselsophold bærer Vidne om hans Uforsonlighed og Uforfærdethed, men ogsaa om hans Uforsigtighed. Mere smidige Naturer passede paa og blottede sig ikke; for ham var Forsigtighed ingen Borgmesterdyd, men noget

nær i Retning af at gaa paa Akkord med Uretten. Paa den anden Side søgte han ikke Martyriet. Han var ogsaa klar over, at det skabte ingen Anseelse at have været i Fængsel, og vidste ogsaa godt, at »de fraværende altid har Uret.« Hans Betydning som Bladmand var overordentlig. Ikke blot opdrog han i sin strenge Skole en Række unge Medarbejdere, som nu sidder rundt om ved danske Blade i Sønderjylland, men han fik Tag i Befolkningen som ingen anden Redaktør. Da han traadte til, havde »Flensborg Avis« 800 Abonnenter; da han kun 52 Aar gl. døde 1906, afkræftet af de mange Straffefafsoninger og udslidt af Arbejdet, havde Bladet 9000 Holdere. »Flensborg Avis« er stadig et stort Blad efter sønderjydske Forhold. Den har sine fleste Læsere i Flensborg og i Byens nordlige Opland, i Sundeved samt paa Vesteregnet og er vel stadig det sønderjydske Blad, der læses mest Nord for Kongeaaen.

En halv Snes Aar efter Flensborg Avis' Start begyndte »Hejmdal« i Aabenraa. Men dette Blad fik først noget at betyde, da nu afdøde *H. P. Hanssen* overtog det i 1893. *H. P. Hanssen* baade havde og fik saa mange andre Jern i Ilden. Han blev Nordslesvigs store Organisator, var Sekretær i en stor Forening, Formand i en anden, hjalp til ved Dannelsen af saa mange andre, var fra 1896 Medlem af den preussiske Landdag, fra 1906 Medlem af den tyske Rigsdag og fra da af og til sin Død 1936 Nordslesvigs store Fører. Han kunde derfor ikke ofre hele sin Tid og Arbejdskraft paa sit Blad, men maatte have det som Talerør for sine Meninger og Ideer, selv om meget maatte lægges over paa Medarbejdere. »Hejmdal« læses især i Aabenraa og Omegn samt paa Nordals, men ogsaa andetsteds blev det læst af dem, der vilde være paa det rene med, hvad *H. P. Hanssen* mente om vigtige Begivenheder og Spørgsmaal.

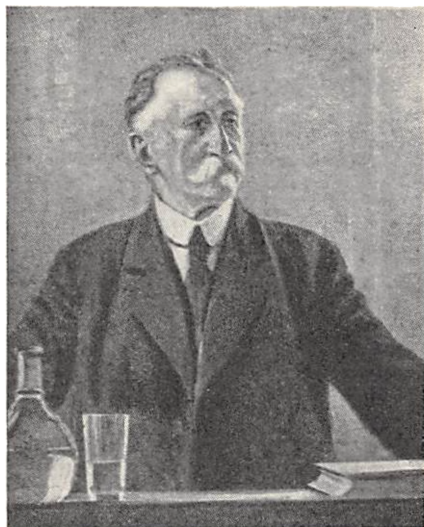
De danske Blade fik en stadig voksende Udbredelse. Fra ganske smaa Oplag steg de til 1898 at have 11.000 Holdere, men allerede 1912 havde de det dobbelte Antal.

Naar *Valgene* til den preussiske Landdag og den tyske Rigsdag stod for Døren, blev der Lejlighed til at samle Befolkningen til en dansk Bekendelse. Der blev i hele Fremmedherredømmets Tid valgt to danske Landdagsmænd og mindst een dansk Rigsdagsmand, et Par Gange endda to. De første var *Krüger* og *Ahlmann*. *Krüger*, den stoute, stejle Møller fra Bevtoft, der allerede 1848 i Rendsborg havde sagt Slesvigholstenerne Besked, og som siden da havde væiet en af de store danske Førere, og *Ahlmann*, den stilfærdige og fine

Godsjer fra Verthemine paa Als, der hidtil havde levet tilbage-trukket og stille, og som slet ikke var nogen Kampens Mand. Men al den Uret, som var tilføjet Nordslesvig, harmede ham saa dybt, at han maatte med i et kraftigt Arbejde for sine Landsmænd. Det var disse to, som nede i Rigsdagen i Berlin protesterede mod Erobringen og formede det fængende og letfattede Program: »Vi er Danske, vi vil forblive Danske, vi vil behandles som Danske efter Folkeret- tens Forskrifter.« Det virkede som en Fanfare, samlende og opild- nende. Blandt de følgende Rigsdagsmænd nævner vi Tobaksfabrikant *Junggreen* fra Aabenraa. Han var meget stilfærdig i Optræden, men fuld af indre Varme og aldrig i Tvivl om, at Retten til sidst vilde sejre. Under et Fængselsophold (for Presseforseelse) studerede han Tysklands Historie og anvendte sin Viden saaledes, at »han slog dem med deres egen Historie« : henviste til de Tider, hvor Tysk- land var besejret og forurettet. Han opfordrede sine Venner til »at trøste de bange og styrke de svage og se til, at de stærke flokker sig Mand ved Mand«, men understregede for sig selv og andre, at Kam- pen skulde føres med rene Vaaben. Han sagde aldrig noget ondt om Tyskerne, ihukommende Bjergprædikenens Ord om, at man ikke maa gøre mod andre, hvad man ikke vil have, at de skal gøre mod en selv. Paa hans Grav sattes disse taknemmelige Ord: »Lykkeligt det Folk, der fostrer slige Sønner.« Ved Begravelsen sagde Alsinger- nes myndige Fører, Slagter Reimers (se S. 137) underhaanden ang. hans Efterfølger: »Paa Als og Sundeved vil vi have Gustav Johann- sen«, og fra Vesterboerne hed det: »Ja, vi har ingen bedre.« Saa var den Sag afgjort. *Gustav Johansen* blev Nordslesvigs Rigsdagsmand. Han var født og opvokset nede ved Slien og Dannevirke, blev Lærer i Angel, men Preusserne afsatte ham 1864. Saa slog han sig ned i Flensborg. Han levede sig hurtigt ind i den hyggelige og fortrolige Stemning, der raadede i denne livlige og driftige Stad; han havde et varmt Hjerte for dem, der led ilde og hvem Uret var overgaet, og han havde en sjælden Evne til at omgaas Mennesker af alle Slags: fattige og rige, tyske som danske. Han var vittig og slagfærdig, hvad der i høj Grad kom ham til gode som Rigsdagsmand i Berlin; ogsaa her benyttede han Forbindelser til mange Sider, mest dog til det saa- kaldte »frisindede Parti«. Hans Anseelse var saa enestaaende, at han kaldtes »Flensborgs ukronede Konge«. Den bevirkede, at han 1881 skaffede Sønderjyderne Rigsdagsmandat Nr. 2, idet Flensborgerne og Angelbønderne i stort Tal stemte paa ham, men hans Fravær i Rigsdagstiden blev farlig; ved næste Valg stemte mange danske Ar-

bejdere socialistisk, og han tabte Kredsen. Efter Junggreens Død valgtes han, som før sagt, i Haderslev-Als-Kredsen, og sad som Rigsdagsmand til sin Død 1901. Hans Begravelse i Flensborg blev den største, Byen nogensinde havde set.

Hans Efterfølger som Rigsdagsmand blev Redaktør *Jens Jessen*, hvis Bladvirksomhed er skildret forhen. Mange frygtede, at hans kantede og noget afvisende Væsen vilde gøre det vanskeligt for ham

H. P. Hanssen.

at faa noget ud af Arbejdet i Berlin, men hurtigt gik han samme Vej som Gustav Johannsen og fik Indgang hos de Frisindede. Efter hans Død 1906 valgtes *H. P. Hanssen*. Han sad som dansk Rigsdagsmand i Berlin Resten af Udlændigheden. Ham ved vi mest om af dem alle, ikke blot fordi han har levet helt op i vor Tid (død Maj 1936), men ogsaa fordi vi har saa mange Artikler, Afhandlinger og Taler fra hans Haand, og saa er der hans 4 Binds Erindringer om hans Liv fra Barndommen paa Nørremøllegaarden i Sundeved

op til Verdenskrigen samt hans 2 Binds »Fra Krigstiden« (1914—18). Tidligt blev han klar over, at han vilde være Politiker, og forberedte sig flittigt og maalbevidst dertil. Han tog til Højskolen i Askov og følte sig hele sit Liv stærkt knyttet til det Aandsliv, baade det kristelige og det folkeligt nationale, som raadede i Højskolekredse. Derigennem lærte han ogsaa Norge og Sverige at kende; særlig Bjørnstjerne Bjørnsons Bondefortællinger og Digte kom til at betyde meget for ham, og tidlig og silde anførte han Udtog deraf i Taler og Avisartikler. Han drog ogsaa til København og til tyske Universiteter for at studere moderne Historie, Politik, Retsvæsen og økonomiske Forhold. Saa bosatte han sig først i Sønderborg, senere i Aabenraa, og fra da af skete der ikke meget fra dansk Side i Nord-slesvig, uden at han var med i det, meget ofte var han den, der satte det i Gang og ledede det, og flere og flere Traade samledes i hans Haand. Han indskærpede stærkere end nogen før, at Sønderjyderne

skulde underkaste sig de preussiske Love til Punkt og Prikke, for at de med saa megen større Kraft kunde benytte sig af alle de Fordele, Loven gav dem. Ingen Nordslesviger var som han inde i Lovparagraffernes Krinkelkroge, og mange Dommere og offentlige Anklagere har han sat graa Haar i Hovedet ved sine vel gennemtænkte Lovfortolkninger. Han saa lykkelige Resultater af Arbejdet, hans og alle de andres. Den danske Stemmemfremgang ved Valgene begyndte omtrent samtidig med, at han traadte offentlig frem; han oplevede den stadige og solide Fremgang fra Valg til Valg (bortset fra Köllertiden), og til sidst kom Sejren og Befrielsen. Men ogsaa efter Genforeningen fortsatte han ufortrødent sit Arbejde; særlig i sine sidste Aar var han uhyre virksom, hvad der senere skal fortælles om.

1878 fik Tysk større Plads i Nordslesvigs Folkeskoler end før, og samme Aar slettedes § 5. Saa forstod Sønderjyderne ogsaa, at nu kunde de ikke nøjes med Aviser og Valgmøder, hvis de vilde bevare og udvikle deres Danskhed. Saa begyndte de at samles i Foreninger, der omspændte hele Landsdelen, og som skulde svejse dem sammen til en stærk Enhed.

1880 fik Gustav Johannsen oprettet »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig«. Til daglig kaldtes den *Sprogforeningen*, saaledes som ogsaa i Dag. Junggreen blev den første Formand. Formaalet er angivet i Foreningens Navn, og der arbejdedes især for at oprette Folkebogsamlinger ude i Sognene og for Udbredelse af »Den blaa Sangbog« og andre Bøger. Foreningen udstrakte sin Virksomhed ogsaa til de Egne i Mellemslesvig, hvor dansk Sprog var vigende, og fik indtil Krigen oprettet 170 Bogsamlinger og uddelt over $\frac{1}{4}$ Mill. Bøger o. l.

1889 oprettedes *Vælgerforeningen* paa Forslag af H. P. Hanssen, som ogsaa blev dens første Sekretær. Slagter *Reimers* fra Sønderborg blev Formand. Allerede før 1864 var han i Forgrunden og blev den eneste af de gamle Førere fra den første Tid, som oplevede Genforeningen, 94 Aar gl. — Han kom i sin private Virksomhed i Forbindelse med mangfoldige Mennesker i Sundeved og paa Als, var sejt og udholdende og hørte til de allerbedste danske Fortaleré. Hans Landsmænd hædrede ham paa mange Maader, han blev Æresmedlem af mange Foreninger, fejret ved Jubilæer og Familiefester, og til sidst rejstes paa Løkken i Sønderborg en Mindesten med Vald. Rørdams malmfulde Vers: »Vejen mørk, Maalet klart, Sind til seks Hestes Fart. Byrden tung, Viljen stærk, selv først i fælles Værk.

Samlet dansk, Land og By, gammel Ret rejst af ny. Manden er sit Minde værd, fler som han vil bruges her.«

Vælgerforeningen skulde være det politiske Bindemiddel blandt Sønderjyderne, forberede og gennemføre Agitationen ved alle Valg. Den opløstes efter Genforeningen, da Sønderjyderne i det store hele gik op i de gamle danske Partier fra Kongeriget.

Da det danske Sprog saa helt lukkedes ude fra Skolen ved Forordningen af 1888, voksede Faren for, at Nordslesvig skulde for- tyskes, betydeligt. Saa stiftedes »*Den nordslesvigske Skoleforening*« 1892. Den bestaar stadig under Navnet »Sønderjydsk Skoleforening«; dens Formaal var at fremme Folkeoplysningen, men især dog at sende unge ubemidlede Mænd og Kvinder op til Høj-, Efter- og Landbrugsskoler i Kongeriget, naar de var færdige med den tvungne tyske Skolegang. Lidt over 6000 unge havde Skoleforeningen i Tiden indtil Krigen faaet paa Skoler i Kongeriget. Andre gik vel samme Vej uden Støtte fra Foreningen, men alligevel havde ved Genforeningen i 1920 kun 1 af hver 28 Nordslesvigere faaet dansk Undervisning og derigennem større Kendskab til dansk Samfundsliv, Historie, Litteratur o. s. v. Saa meget mere beundringsværdigt er det, at Nordslesvig var saa dansk, som det viste sig ved Afstemningen 1920. Men det skyldes ikke mindst de mange unge, der havde været i Danmark. De blev Kernen i den Mur, der rejstes mod Tyskheden.

De tre store Foreninger vandt vældig Tilslutning. Ved Verdenskrigens Udbrud havde de tilsammen 26.000 Medl., $\approx \frac{1}{6}$ af samtlige Indbyggere i Nordslesvig, og deres samlede Medlemskontingent naaede næsten 100.000 Rmk.

Da de preussiske Myndigheder begyndte at lægge Tryk paa Kroværtter og Gæstgivere for at faa dem til at lade være at leje Mødesalene ud til danske Foreninger, fandt Befolkningen paa at bygge *Forsamlingshuse* paa egen Bekostning. Skrave Forsamlingshus paa Skellet mellem Skrave og Skodborg Sogne var det første (1892). Særlig Köllerregimentet gav Bestræbelserne Fart, og da Verdenskrigen begyndte, var der ialt 50 danske Forsamlingshuse, deraf 6 i de vanskeligste Egne ned mod den nuværende Grænse. Siden Genforeningen er Bevægelsen fortsat, idet Nordslesvigerne har lært at sætte Pris paa at færdes under eget Tag, og der er nu c. 85 danske Forsamlingshuse i Nordslesvig.

Den voksende *Jordkamp* (se S. 132) førte til flere danske Sammenslutninger. Den første udgik fra Kongeriget, hvor en Række betydende Mænd i al Stilhed stiftede *Foreningen af 5. Oktober*

(1898). Navnet skulde minde om Danmarks største Historieskriver, Sønderjyden *A. D. Jørgensen* fra Graasten, der var udvandret til Kongeriget og var død Aaret i Forvejen d. 5. Okt. Meningen var, at man vilde sætte unge sønderjydske Landmænd i Vej ved at laane dem de nødvendige Penge, der saa skulde tilbagebetales, naar det gik dem godt, saaledes at Pengene kunde blive ved at cirkulere. Foreningens Formue bestyredes af nuværende Direktør Schmidt, Vojensgaard. Men Nordslesvigerne tog ogsaa selv fat med egne Midler og stiftede *Nordslesvigsk Kreditforening* i Haderslev, der begyndte sin Virksomhed 1910 med en Aktiekapital paa 830.000 Rmk. Den skulde hjælpe dansksindede Landmænd, Handlende og Haandværkere med billige Laan. Og endelig stiftedes rundt om i Sognene *Landeværnet* 1913, hvis Medlemmer forpligtede sig til ikke at sælge Jord til Tyskere. I Løbet af utrolig kort Tid fik Landeværnet 410 Tillidsmænd rundt om i 84 Sogne. Efter Genforeningen opløstes Foreningen, idet man nu mente, at al Jordkamp var forbi; men da Tyskerne tog fat igen i 1926, stiftedes Aaret efter et nyt *Landeværn*, som endnu be-
staar (se S. 149).

Her er kun nævnt de vigtigste danske S sammenslutninger, men der var mange andre: Foredrags-, Sang- og Ungdomsforeninger, Fri-menigheder samt økonomiske, faglige og selskabelige S sammenslutninger. Da H. P. Hanssen i Oktober 1918 i den tyske Rigsdag rejste Kravet om Folkeafstemning, støttedes han af over 200 forskellige Foreninger! Sønderjyderne var ikke splittet i Partier; der var ikke Tale om Arbejder eller Bonde, Byfolk eller Landboere; de danske Nordslesvigerne var en fasttømret Befolkning. Derfor kunde H. P. Hanssen ved det store Aarsmøde i Haderslev i Juni 1914, hvor 10.000 Sønderjyder var forsamlede, se fremad i fuld Fortrøstning, og samtidig med, at Tyskerne fejrede 50 Aaret for Erobringen efter Sejren ved Dybbøl og paa Als, kunde han svare med Hostrups Ord:

Du kan vel kro dig af Døgnet's Kaar
og af Sejren de har dig skabt,
men du fører en Kamp imod tusinde Aar,
og i den har du visselig tabt.

KRIGEN

Saa kom Verdenskrigens fire onde Aar. Straks da Tyskland mobiliserede (d. 31. Juli 1914), skulde mange Sønderjyder møde som Soldater. Næsten alle værnepligtige meldte sig og skulde nu kæmpe for en Sag, der ikke var deres. »Det var ej Kærlighed, der drev dem

ud, men det var Pligtens tunge Bud.« For at bevare Retten til at leve paa deres Fædres Jord ogsaa i Fremtiden vandrede de den tunge Gang. Ialt var omkring 30.000 Nordslesvigere med i Krigen og over 5000 blev derude. Tabet var næsten dobbelt saa stort som hele Danmarks i 1864. »Jert Støv er spredt i fremmed Land som Aske af en Verdensbrand« har Vald. Rørdam skrevet paa Mindestenen i Vedsted. Døden slog ned i næsten hver Familie, mange mistede flere, i Broager Sogn faldt 4 Brødre, ligeledes i Jels og Brede. 97 Mindesmærker over Nordslesvigs faldne vidner om Befolkningens Ulykke og store Sorg — ligeledes de mange Tusind sønderjyske Navne i Mindeparken ved Marselisborg i Aarhus. Det var en Trøst, at Nordslesvigerne vandt Ry som fortrinlige Soldater, der fuldt ud gjorde deres Pligt, men Trøsten strakte ikke til.

Ogsaa paa anden Maade mærkedes det forfærdelige. Straks ved Krigens Udbrud fik Sønderjyderne at føle, at de trods Pligtopfyldelse skulde behandles som Borgere af 2. Klasse. Militæret havde Magten ogsaa over de civile Embedsmænd og arresterede alle ledende Danske, og mange sad i haardt Fængsel i længere Tid. Ialt holdtes 167 i Fangenskab foruden alle Mænd paa Aarø og Barsø, som aabenbart mistænktes for at ville flygte til Danmark eller hjælpe andre til det. Dybest Indtryk gjorde det, at en gammel kræftsyg Redaktør i Haderslev ogsaa blev holdt i strengt Fængsel; han døde et halvt Aars Tid efter. Lensgreve *Schack*, Schackenborg, som Aaret i Forvejen var traadt ind i aktivt dansk Arbejde, fængsledes ogsaa, mistænkt for Højforræderi, men maatte løslades, da der selvfølgelig ikke var det mindste om det. Og endelig arresteredes H. P. Hanssen, men ham maatte Fængslet snart give Slip paa, da han som Rigsdagsmand havde særlige Rettigheder.

De danske Aviser var forbudt en Tid, og da de atter udkom, var de for det første under militær Censur, men desuden maatte de optage alle de officielle tyske Sejrsmeldinger. De fik altsaa at vide, ikke blot hvad der ikke maatte staa i Bladet, men ogsaa hvad der skulde staa! Men Redaktørerne foretrak alligevel disse pinagtige Forhold fremfor at lade Befolkningen uden danske Aviser i en Tid, hvor alle tørstede efter at høre nyt.

Saa var der de daglige Ydmygelser fra mangfoldige tyske Embedsmænd og den evindelige Flagning med de tyske Farver, naar en Sejr var vundet, naar en U-Baad var vendt hjem fra et Togt, naar Kronprinsen havde Fødselsdag o. s. v., og alle de højstemte tyske Fe-

ster, som maatte virke nedslaaende og pinagtigt paa en Befolkning, der intet havde at haabe af et sejrrikt Tyskland.

Og saa satte Hungerblokaden ind med den stadig voksende Mangel paa selv de allernødvendigste Levnedsmidler; Lagrene tømtes, Priserne steg til fantastiske Højder, Smør og Sukker forsvandt, Roer blev den daglige Kost og brugtes ogsaa i Stedet for Kaffe, Klid blandedes op i det sparsomme Mel; Underernæringen og dermed Sygdommen satte ind, Epidemier begyndte. Ogsaa andre Fornødenheder var umulige at fremskaffe: Klæder, Fodtøj, Sygevarer, Sæbe o. s. v. — Brændsel var der snart intet af, Petroleum o. l. Belysningsmidler gik det med paa samme Maade. Bonden maatte aflevere næsten hele sin Høst, Besætningerne svandt ind til ingenting, Markerne kunde ikke passes ordentligt, dels manglede Gødning, dels var de russiske Krigsfanger, der kunde stilles til Raadighed, kun en maadelig Erstatning for den normale Arbejdskraft. Intet ud over det allermest nødvendige blev holdt vedlige.

Men allerværst var Sorgen over de døde, Uvisheden om dem, der endnu mentes i Live, det fortvivlede i at skulle se fremad mod nye Tab, nye Ulykker: »Sent gaar Natten, tung er Nøden, der er langt til Morgenrøden« har Vald. Rørdam skrevet paa Mindestenen paa Gl. Haderslev Kirkegaard over de 101 faldne fra Sognet.

Men Morgenrøden kom! Den 8. August 1918 var den tyske Vestfronts »sorte Dag«; de tyske Overgeneraler meddelte Kejserens Regering, at Krigen ikke kunde vindes, og nu gik det Slag i Slag: Tysklands Forbundsfæller faldt fra, Fronten gav efter, Kejser Wilhelms Regering bad om Vaabenstilstand. 23. Oktober 1918 krævede H. P. Hanssen i den tyske Rigsdag § 5 opfyldt, samme Dag som den danske Rigsdag vedtog at staa fast paa Princippet om Folkenes Selvbestemmelsesret, og endelig samledes Nordslesvigerne den 17. November til et vældigt Møde paa Folkehjem i Aabenraa, hvor H. P. Hanssen fortalte dem, at nu var Udlændigheden til Ende, Faren forbi, Lidelserne ovre, Genforeningen stod for Døren, og han sluttede med at anføre Bjørnsons Ord i den norske Fædrelandssang:

Alt hvad Fædrene har kæmpet,
Mødrene har grædt,
har den Herre stille læmpet,
saa vi vandt vor Ret.

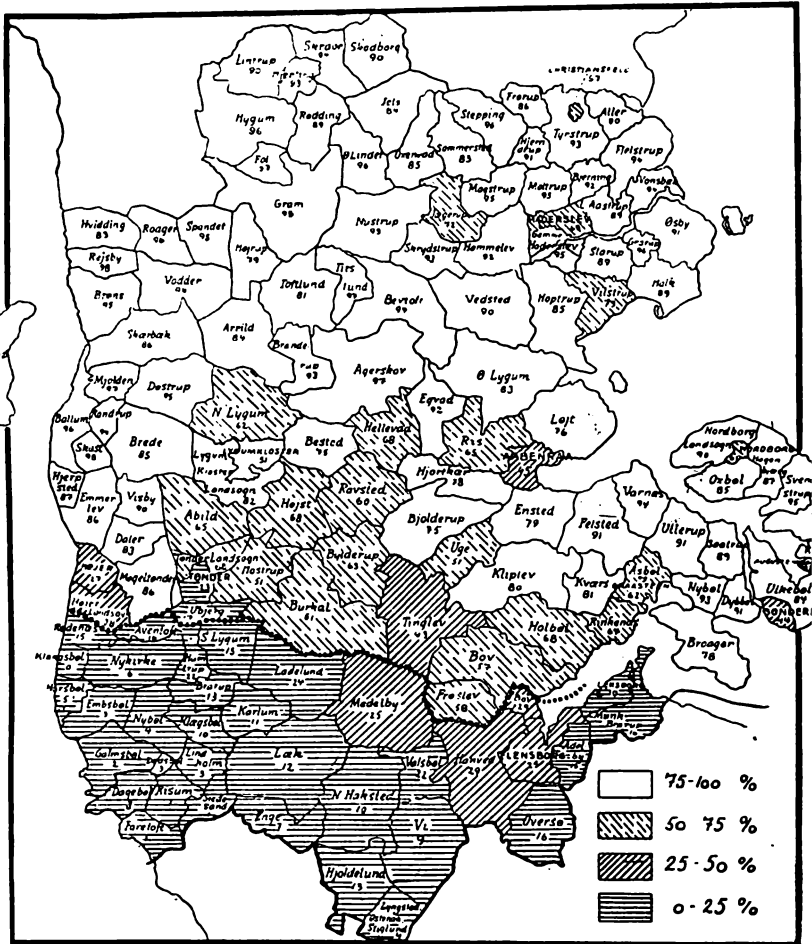
Tiden gik dog. Mellem Vaabenstilstand og Fredsslutning i Versailles, som fastslog, at der skulde være Afstemning i Sønderjylland, laa over 7 Maaneder, og yderligere $6\frac{1}{2}$ Maaned gik, før Aftalen skulde begynde at virke. I al den Tid kom der Strid i Nordslesvig og i Danmark. Næsten alle var enige om at kræve Afstemning, men nogle mente, at alt, hvad der var og havde været dansk, d. v. s. Landet ned til Slien—Danevirke, skulde have Adgang til at stemme, om man vilde høre til Danmark eller til Tyskland, de kaldtes »Danevirkemænd«; mange flere vilde kun have Afstemning i den Del af Sønderjylland, som 1867 havde haft dansk Flertal (se Kortet S. 126), de vilde særlig arbejde for, at Flensborg og de dansktalende Egne Vest for Byen ogsaa kom til Danmark, for ellers vilde det jo blot sige, at Uretten fra 1864 blev gjort lovlig i disse Egne. De kaldtes »Flensborgmænd«. Atter andre var bange for, at mange Tyskere i disse sydlige Egne vilde stemme dansk blot for at slippe bort fra Tysklands Elendighed og Fattigdom efter Krigen, saaledes at Danskheden hernede ikke vilde være saa stærk, som Stemmetallene maaske kunde tyde paa. De turde derfor ikke arbejde videre paa at faa Flensborg med hjem, selv om det gjorde dem hjertelig Sorg at maatte efterlade Landsmænd i Udlændigheden, men de regnede kun med Nordslesvig som dansk Land.

Afstemningen lededes af »den internationale Kommission«, hvor der sad 4 Medlemmer, en Englænder, en Franskmand, en Nordmand og en Svensker. Kommissionen havde fuld Myndighed i Afstemningsomraadet, idet alle højere tyske Embedsmænd i Forvejen var fjernet. Den oprettede et særligt Politikorps for Roens og Ordenens Skyld, og den kunde om fornødent faa Hjælp fra de franske og engelske Tropper, som laa i Flensborg, Haderslev og Sønderborg.

Saa gik nogle Uger i forrygende Travlhed. Der holdtes Møder og uddeltes Tryksager, Aviserne var hver Dag fyldte af Artikler og Erklæringer om Afstemningen, men mest Indtryk gjorde det Opraab, der var affattet af nuværende Amtmand, Lensgreve O. D. Schack, Schackenborg, og som udsendtes af Vælgerforeningen med alle Bestyrelses- og Tillidsmænds Underskrifter. Det lød saadan:

Sonderjyder! Nu er Dagen der, vi vil hjem!

Hvad Slægtled har troet paa, Fædrene kæmpet og Modrene grædt for, Haabet, der har baaret vore Sonner over Krig og Dod, skal nu gaa i Opfyldelse. Man har givet os Nøglen i Hænde til den laasede Dør, mod hvilken vi har hamret i et halvt Aarhundrede, — vi maa selv lukke Døren op! Ryk Grænsepælene op og flyt dem langt mod Syd!

Kortskitse over Folkeafstemningerne 1920.

Vi er Danske, og vi vil vedblive at være Danske, og Afstemningsdagen skal vidne derom for kommende Slægter.

I Syd og Nord, i Øst og Vest i vor Landsdel vil vi samles om det fælles Maal, det skal lyde enigt som fra Broder til Søster:

Vi vil hjem, hjem til Danmark!

Stemmeret havde alle over 20 Aar gamle, der var født i Afstemningsomraadet, eller som havde boet der siden 1. Januar 1900; og 10. Februar 1920 gik de da til Stemmebordene i Nordslesvig, mens en forrygende Vinterstorm gik over Landet og sled de nye Dannebrogsgløg i sønder. Resultatet blev straalende: over 90 % af Vælgerne

stemte, næsten 75 % af Stemmerne gjaldt Danmark, kun 25 % Tyskland. Da Valgtallene for hele Nordslesvig skulde tælles op under eet, og der saaledes var Flertal for Danmark, var det givet, at Nordslesvig vilde blive genforenet med Moderlandet, men derfor er det alligevel nyttigt at se paa Enkeltheder. Nordslesvig var delt op i ca. 400 Afstemningsdistrikter; i 11 af dem faldt der ikke en eneste tysk Stemme, men ialt 936 danske, 7 Distrikter havde kun 1 tysk Stemme hver mod tilsammen 680 danske, og kun i to Skovdistrikter med tilsammen 13 tyske Stemmer faldt der ingen danske Stemmer. Paa Afstemnings-

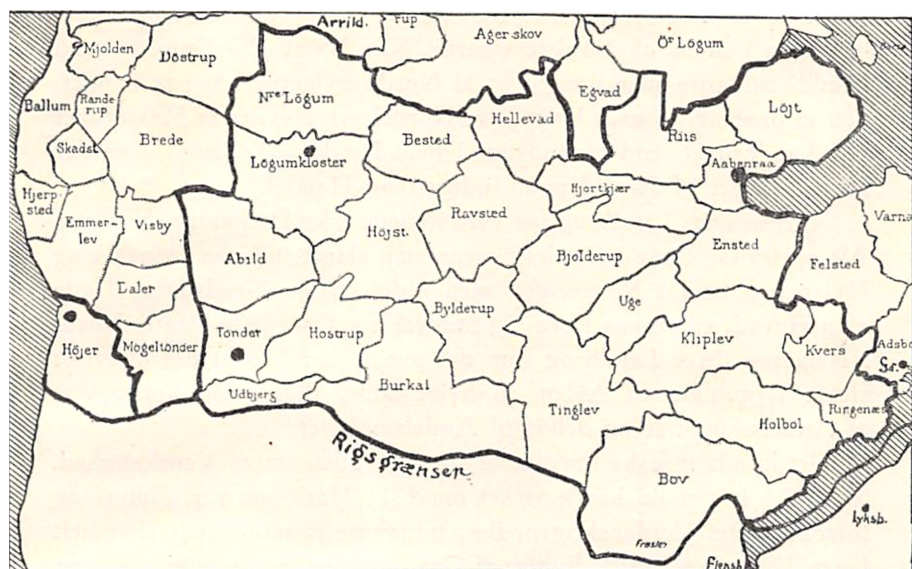
Afstemningsplakat.

kortet er Resultatet opgjort sognevis. Det viser sig da, at de danske Stemmer faldt tættest paa Als og, som venteligt var, langs den gamle Grænse; men desuden var den danske Stemme procent meget høj, op til 98 %, i de gamle Enklaver (sml. Afstemningskortet fra 1920 med Kortet S. 126).

De tyske Stemmer faldt tættest i den truede Firkant (se Kortet S. 145), men selv her var der, taget under eet, dansk Flertal: 54,3 % mod 45,7 % tysk. Af Købstæderne havde kun Haderslev dansk Flertal; de andre stemte mest tysk, dels fordi Indvandringen som før nævnt havde været stærkest i Byerne, dels fordi

Byerne havde særlig mange tyske »tilrejsende Vælgere«, som var født paa Stedet, men senere flyttet derfra. Alle Flækker, undtagen Højer, havde derimod dansk Flertal. Graasten stemte ogsaa dansk, nu som ved alle andre Valg i Tysketiden.

Smaa 5 Uger senere, den 14. Marts 1920, stemtes der i Mellemslesvig. Men her var Danskheden for svag til at kunne sejre. I Flensborg stemte ganske vist 28 % dansk mod kun 4 % ved Rigsdagsvalget 1912, men selv det var ikke nok; i de dansktalende Egne mod Vest

Kortskitse over »Grænseområdet«.

gik det slet ikke ringe sammenlignet med de tidligere Valg, men alligevel naaede vi højst op paa ca. 33 %, og derfor vedtog Fredskongressen i Paris, at Mellemslesvig skulde blive ved Tyskland, mens Nordslesvig genforenedes med Danmark. 9. Juli 1920 indlemmedes det genvundne Land, 10. Juli red Kong Kristian X paa den hvide Hest over den gamle Grænse, 11. Juli mødtes Konge, Regering og Rigsdag med Sønderjyderne til den store Genforeningsfest i Dybbøl Skanser, og op mod 60.000 Mennesker lyttede lykkelige til, at Sønderjydernes Førere tolkede Befolkningens Glæde over, at den nu atter skulde være dansk. De Danske Syd for Grænsen mindedes ogsaa, Statsminister Neergaard lovede dem: »I skal ikke blive glemte«; Kongen mødtes med dem Dagen efter ved Krusaa, og det danske Folk har siden da stræbt at holde Løftet til de udestængte.

EFTER GENFORENINGEN

Danmark forøgedes ved Nordslesvigs Genforening med næsten 3900 km² Land med over 163.000 Indbyggere. Siden da er Befolkningen yderligere vokset; fra Folketællingen 1921—1935 med over 20.000. Tilvæksten har været 12,7 % i disse 14 Aar (mens den som før nævnt i de sidste 61 Aar fra 1860—1921 kun var 11 %).

Nordslesvig er et Bondeland mere end det øvrige Danmark. Næ-

sten Halvdelen af Danmarks Befolkning bor i Købstæder og Flækker, men kun $\frac{1}{4}$ af Nordslesvigerne. Kun $\frac{2}{5}$ af alle Danske bor i Landdistrikterne, men næsten $\frac{3}{5}$ af Nordslesvigerne bor paa Landet. Der er procentvis ogsaa langt flere Nordslesvigere, der er beskæftiget ved Landbruget, end almindeligt i hele Landet, til Gengæld er der færre optaget af Haandværk, Industri og Handel.

Nordslesvigs Landbrug før 1920 lignede ikke Danmarks. Kun paa Als og i visse Egne i Østslesvig var man slaaet ind paa Svineavl og Mejeridrift som i Kongeriget, men i det øvrige Nordslesvig lagde man Hovedvægten paa Korn- og Studeavlen. Efter 1920 maatte Nordslesvigerne drive Landbrug som det øvrige Land, men det krævede større Bygninger til Avlen, til Svinestalde, Bidrag til Anlæggelse af Andelsslagerier og delvis til Andelsmejerier.

Det kunde maaske have ladet sig gøre uden større Vanskelighed, hvis ikke 4 Forhold havde virket imod. 1) Markerne var udpinte og forsømte efter Verdenskrigen, Besætningerne formindskede eller helt borte. Dette betød, at Udbyttet af Gaarden blev for ringe til at kunne bære de nye Udgifter. 2) Priserne paa Landbrugsvarer var stærkt faldende, saa Overskuddet blev af den Grund saa meget mindre. 3) Gaardens Jorder laa ofte meget daarligt for hinanden under de nye Driftsformer. Da nemlig Udskiftningen fra Bøndernes Fællesskabsdrift begyndte i 1700'erne, naaede man ikke, som Meningen var, at samle Jorderne paa eet Sted. Endnu er der Gaarde, som har Parceller liggende paa 5—10, ja flere Steder med meget lange Afstande fra Gaarden. Derved bliver Omkostningerne uforholdsmæssig store. 4) Og endelig mistede jo alle, der havde Penge i Sparekasser o. l. eller Formue, næsten alt hvad de ejede, da den tyske Mark blev til ingenting, saaledes at der ingen Kapital var til Forbedringer og Udvidelser. Saa maatte Landmændene laane, men Forrentning og Afdrag samt Skatter og Afgifter har tynget saa meget, at Nordslesvigs Landbrug i endnu højere Grad end det øvrige Lands i de sidste Aaringer har været ude for Kriser, som har medført mange Vanskeligheder, og som Staten har maattet søge at lindre ved Tilskud, Laan og Henstand.

Landbrugets Kaar har ogsaa indvirket paa dem, der havde Landmændene som Kunder: Købmænd, Landsbyhaandværkere, Byernes forskellige Erhvervsdrivende o. s. v. Købekraften har til Tider været ringe, Betalingsevnen lille.

Men ellers har der været vældig Fremgang paa snart sagt alle Omraader. Ikke helt med Urette blev det sagt, at Nordslesvig efter

Verdenskrigen lignede en Fattiggaard, men ser vi i Dag ud over Landet, lægger vi Mærke til det Net af fortrinlige, ofte nye Landeveje, som gennemkrydser Nordslesvig, og som befares af udmærkede Rutebiler, der hurtigt og bekvemt fører os fra By til By. Elektrificeringen er næsten gennemført med Højspændingsværket i Aabenraa som Centrum, der nu kan levere billig Strøm; udover Egnene ses den ene Husmandskoloni efter den anden, særlig paa de gamle Domænegaardes Jorder. Hedejord er opdyrket eller beplantet, Jorder grundforbedrede, Marsken inddiget og afvandet. Aabenraa og Haderslev Havne er blevet udvidede og uddybede, rundt om har rejst sig mange Virksomheder: Kamgarnsspinderiet i Sønderborg, Andelssvineslagteriet i Aabenraa, Tæppefabrikkerne i Gram, Højer og Haderslev o. s. v. For de Syge er der sørget ved Statshospitalet i Sønderborg, Sindssygehospitalet paa Augustenborg og Aandssvageanstalterne i Vester Vedsted og Løgumgaard.

Noget af det, Sønderjyderne glædede sig mest til op mod Genforeningen, var at faa *den danske Folkeskole* tilbage. Siden 1889 havde der saa at sige ikke lydt eet dansk Ord i Skolen. Nu skulde det helt forandres! En af Genforeningslovene sagde da: »Undervisningsproget . . . retter sig efter Folkesproget«. Herefter har, hvem der ønskede det, kunnet faa sit Barn i dansk Skole, og nogle Timers Undervisning i Tysk gives kun der, hvor man af praktiske Grunde ønsker det. Mange af Preussertidens Lærere, som i Hjertet var danske, gik over i den nye Skoles Tjeneste, men mange nye kom til nordfra.

Men hele Nordslesvigs Befolkning er jo ikke dansk. Der findes stadig adskillige Tyskere. De 25 % tyske Stemmer fra 1920 er ganske vist svunden ind, fordi de tilrejsende Tyskere jo ikke mere stemmer med, og fordi adskillige tysksindede, f. Eks. mange Embedsmænd, drog sydpaa efter Genforeningen. Men ved de mange Folke- og Landstingsvalg siden da har Tyskerne alligevel opnaaet mellem 13,2 og 15,6 % af de afgivne Stemmer. De har hele Tiden haft fhv. Pastor Johs. Schmidt som deres eneste Repræsentant paa Rigsdagen. Deres fleste Vælgere har de stadig i Købstæderne, Flækkerne og i Grænseomraadet, selv om de kun har Flertal i Højer By og i Ubjærg Sogn. Andre Steder i Nordslesvig findes de kun i ringe Tal. Over 84 % af Nordslesvigs Befolkning stemmer dansk!

Man har regnet ud, at ca. 27.000 af Nordslesvigs 184.000 Indbyggere er tysksindede. Men højst ca. $\frac{1}{3}$ af dem taler Tysk. Resten er »Hjemmetyskere« (se S. 128), som har dansk Modersmaal.

Disse Tyskere behøver ingenlunde at sende deres Børn i den danske Skole. Der er nemlig ogsaa indrettet Folke- eller Kommuneskoler, hvor der undervises paa Tysk, og saa kan der oprettes lige saa mange tyske Privatskoler som det skal være. De kan tilmed faa Tilskud fra Staten. Der spørges fra de danske Myndigheder slet ikke om, hvilket Sprog Barnet taler, eller om Barnets Afstamning; alene Forældrene bestemmer, om Barnet skal gaa i dansk eller tysk Skole. Der findes nu i Nordslesvig 32 tyske Folkeskoler og 53 tyske Privatskoler med ialt 4360 Elever, med næsten lige mange i hver Skoleafdeling. (De fleste ligger i Grænseområdet.) Men de omfatter kun en lille Sjette-del af samtlige skolesøgende Børn; alle de andre, næsten 85 %, gaar i dansk Skole.

I Kirkerne prædiketes der nu alle Steder paa Dansk. Men der er ogsaa tysk Gudstjeneste ved Siden af, hvor Menighederne maatte ønske det. I de fire Købstæder er der ansat baade danske og tyske Præster, og i adskillige Landsbykirker er der regelmæssig tysk Gudstjeneste, f. Eks. een Gang om Maaneden eller 15 Gange om Aaret el. lign. Men desuden har de Tyskere, som har meldt sig ud af Folkekirken og ind i en Slags tysk Frimenighed, Lov til at benytte Sognekirkerne til tysk Gudstjeneste i rimeligt Omfang og mod en ringe Betaling.

Det kulturelle Arbejde udbygges og Genforeningen grundfæstes yderligere ved fire *Højskoler*, der er rejst efter 1920: Rødding, Rønshoved og Danebods grundtvigske og den indremissionske i Hoptrup, samt Efterskolerne i Rens og paa Nordborg Slot.

Mange Danske havde haabet, at Tyskerne i Nordslesvig vilde falde til Ro efter Genforeningen. Grænsen var jo lagt efter Folkeviljen, og de fleste tysksindede var tilmed dansktalende og af dansk Afstamning. Men som det gik m. H. t. Skole og Kirke, skete det paa næsten alle Omraader. Tyskerne skilte sig mere og mere ud. De dannede deres egen Vælgerforening, »der schleswigsche«, der i sine allerførste Paragraffer protesterer mod den nye Grænse, som man vil have lagt nordligere. Hvor langt mod Nord er Tyskerne vist ikke helt enige om; nogle ønsker den lagt Nord om »Grænseområdet«, men andre, maaske de fleste, vil have den flyttet tilbage til Kongeaen, uanset de 85 % Danske, der bor i Nordslesvig. Tyskerne har egne Biblioteker, op mod 70 med over 50.000 Bogbind, og Forsamlingshuse rundt om i Nordslesvig; i Reglen er det Privatskolerne, der ogsaa har Plads til Forsamlingsaal. Dertil kommer Sports- og

Ungdomsforeninger, Vandreherberger m. m. Hvert Aar samles Tyskerne til et Møde paa Knivsbjerg, der i sit Anlæg minder om de danske Aarsmøder før Krigen, uden at der dog samles en tilsvarende Mængde Mennesker. — Alt dette Arbejde bekostes ikke af de tyske Nordslesvigere alene; vel langt de fleste Midler skaffes til Veje i Tyskland, dels gennem de store nationale Foreninger som V. D. A. (Volksbund für das Deutschtum im Ausland), Slesvigholstener Forbundet, Ungdomgaven til Nordslesvig (Jugendspende Nordschleswig), som samler Pengemidler ind i Skolerne Syd for Grænsen, dels gennem de saakaldte *Fadderskaber* ∴ Kredse sydpaa, som støtter tysk Arbejde i nordslesvigske Købstæder og Landsbyer. Der er ca. 70 af den Slags tyske Fadderskaber.

Men stærkest Indtryk fik vi dog af tysk Foretagsomhed, da Sagfører *Vogelgesang* i Haderslev, som i 1909 var flyttet til Byen nede fra Brandenburg, i 1926 stiftede en *Kreditanstalt* for, som han sagde, »at opmagasinere Jord for dermed at hindre Rigsdanske i at bosætte sig i Nordslesvig«. Den indvandrede Brandenburger sagde videre: »Vi kan ikke finde os i, at Rigsdanskere kommer herved og tager Jorden i Besiddelse, ... om ti Aar har vi selv Ungdom nok til at dyrke Jorden«. I de ti Aar, der er gaaet siden da, har Vogelgesangs Selskab ydet ca. 1200 Laan til et samlet Beløb af ca. 6 Mill. Kr. og ejer nu 86 Ejendomme i Nordslesvig paa op mod 3400 ha, hvoraf langt de fleste ligger i »Grænseomraadet«.

Men alt dette opfattede de danske Nordslesvigere som en oplagt Fornylelse af Jordkampen fra før Krigen (se S. 138), og i en Hast stiftedes et nyt *Landeværn* for at bevare nordslesvigsk Jord paa danske Hænder. Ved Aktietegning og ved Salg af et »Landeværnsmærke« samledes fra hele Landet ca. 2¼ Mill. Kr. ind til dette Formaal.

Det voksende tyske Arbejde mødte ogsaa Modstand fra de gamle nationale Foreninger *Sprogforeningen* og *Skoleforeningen*, der fortsatte Arbejdet efter de gamle Linier, nu ogsaa med Medlemmer Nord for Kongeaaen, samtidig med at de i højere Grad end før arbejdede i Mellemslesvig. Sprogforeningen har særlig været medvirkende ved Oprettelsen af de ca. 35 nye danske Forsamlingshuse, der er rejst efter Krigen, ikke mindst i »Grænseomraadet«, og Skoleforeningen støtter særlig Unge, der vil have videre Uddannelse, end Folkeskolen kan give. De har nu henholdsvis 15.700 og 21.600 Medlemmer. Hertil kommer *Grænseforeningen*. Den er en Slags Fortsættelse af de mange sønderjyske Foreninger i Danmark, som i Nordslesvigs Ud-

lændighedsaar støttede og opmuntrede Sønderjyderne i deres Kamp for at bevare deres Danskhed. Selv om Grænseforeningen ser sin Hovedopgave i at støtte dansk Arbejde Syd for Grænsen, glemmer den ikke Nordslesvig. Den har nu ca. 56.000 Medlemmer. Saa er der de mange nye danske *Fadderskaber*, ialt 31, der er dannet efter tysk Mønster for at støtte dansk Arbejde i Nordslesvig. — H. P. Hanssen var til sine sidste Dage utrættelig i at pege paa den tyske Fare og anvise nye Veje til at modgaa den.

Det tyske Arbejde blev endnu kraftigere og mere maaltbevidst, efter at Nazismen sejrede i Tyskland 1933. Men det lukkede Øjnene op paa mange Danske, saa de forstod, at det sønderjyske Spørgsmaal ikke var afgjort med Folkeafstemningen 1920, og at Grænsen kun ligger fast i samme Grad, som vi vil arbejde paa at sikre den. Heldigvis har Danskheden vældige Muligheder i Nordslesvig. Rundt om staar Sten ved Sten, der tolker Sønderjydernes Glæde over Genforeningen, og hvert Aar vokser nye Slægter op, for hvem dansk Skole og dansk Kirke er det naturlige og selvfølgelige, og som kun kender Tyskland som noget fjernt og fremmed.

Det styrker os ogsaa, at den offentlige Mening ude i Europa staar paa vor Side. Alle finder, at Danmark viste stort Maadehold, da Grænsen skulde drages, og vor Lovgivning for det tyske Mindretal er anerkendt som mønstergyldig. Sidst, men ikke mindst skal nævnes, at det øvrige Norden har glædet sig med os over, at en stor Del af Uretten fra 1864 blev gjort god igen ved Genforeningen, og fra høj og lav, fra Kirkens og fra Statens Side, fra Rigsdagsmænd og fra Presse-mænd i de nordiske Lande har det lydt: »Danmarks Grænse er Nordens Grænse«.

NORDSLESVIGS INDSATS I DANSK AANDSLIV

OVERSIGT

Ved Nordslesvigs Indsats i dansk Aandsliv vil man vel først tænke paa, hvad det danske Folk har faaet fra vort Grænseland gennem Mennesker, som er født der eller har virket der. Men dette er for snævert og maa udvides til to Sider.

Man maa ogsaa tænke paa, hvordan Sønderjylland har befrugtet vort Aandsliv, f. Eks. hos Forfattere, som aldrig kom til at leve der. Den nationale Kamp med Krigene satte stærke Svingninger i mange

af vore Digteres Sind. 1848—50 skrev *Grundtvig* »Fædreneland ved den bølgende Strand« med den dybe Følelse af, at vort Land er paa Afgrundens Rand, men dog under den Højestes Beskyttelse, og Isted-Sangen »Det var en Sommermorgen«. Slaget ved Slesvig 23. April 1848 gav Anledning til *Carl Plougs*: »Paaskeklokken kimed mildt fra den danske Kyst«; 1850 skrev *H. P. Holst*: »Slumrer sødt i Slesvigs Jord«; fra *Adolf Recke* stammer: »Kongernes Konge«, medens *J. L. Heiberg* udgav sine »Gadeviser« (f. Eks. »Sig, Clara, hvorfor rødmer du ved Berlingske Avis«), og *Peter Faber* slog til med »Den Gang jeg drog af Sted«. 1864 blev Klangen alvorligere, men dybere, som i *Paludan-Müllers* »Brat af Slaget rammet«, og *Chr. Richardts* »Skal atter vi til Foraar naa«. Faa følte Smerten dybere og faa kæmpede sig frem til et stærkere Haab end *Hostrup* f. Eks. i »Hvad synger du om saa højt i det blaa?« Mens Sønderjylland var under tysk Regimente, satte *Georg Brandes* sit europæiske Navn ind for denne undertrykte Del af vort Folk. Efter et hastigt Besøg i det tabte Land skrev *Holger Drachmann* 1877 »Derovre fra Grænsen« med Sangen om Dobbeltgraven ved Bøffelkobbøl: »De vog dem, vi grov dem en Grav i vor Have«. I en særlig Grad blev *Valdemar Rørdam* Digter om Sønderjylland, og da Genforeningen stundede til, blev selv en saa kritisk Aand som *Henrik Pontoppidan* saa heftigt bevæget, at han skrev »Det lyder som et Eventyr, et Sagn fra gamle Dage«, og *Helge Rode* gav os Genforenings-skuespillet »Moderen«.

Men navnlig maa vi paa anden Maade tage Sønderjyllands Indsats i dansk Aandsliv bredere: ogsaa det, som ikke blev synderlig kendt udenfor Sønderjylland, er en Del af dansk Aandsliv. Thi hvor trykkende end tysk Indflydelse har været, er dog virkelig tysk Danelse væsentlig indskrænket til en Overklasse, især i Byerne; to Trediedele af de tysksindede har jo sønderjydsk Folkesprog til Modersmaal, og der er vokset meget lidt op af ejendommelig tysk Kultur. Nordslesvigs Aandsliv er væsentlig dansk, omend ofte med sit eget Præg. Dette Land havde den ejendommelige Evne at kunne optage Paavirkning sydfra og omsætte den, saa den fik mere Rod end i Sydslesvig og Holsten (saaledes Pietismen og Herrnhutismen). Dette Aandsliv er en broget Rigdom. Men det vigtigste er Kirken. I tidligere Aarhundreder var den jo den væsentligste Kulturbærer. Og under Fremmedherredømmet havde kun i den Modersmaalet en nogenlunde anerkendt Plads.

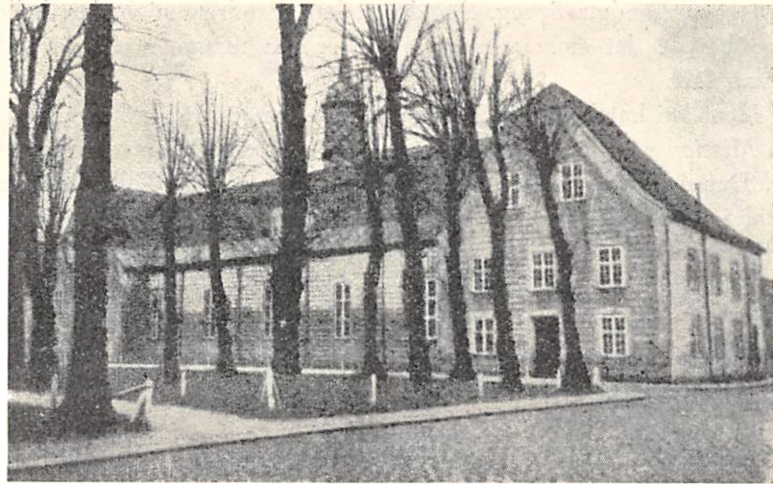
I. CHRISTIANSFELD

Paa Landevejen fra Kolding sydpaa passerer man i *Vonsild* en Kirke, som man straks ser ikke er af de gamle Landsbykirker, og de, der kender København, vil spørge: hvorfor ligger her en lille Frue Kirke? Her virkede for 100 Aar siden Præsten *Salling*, som var en stor Vækkelsesprædikant, til hvem Folk søgte langvejs fra. Den gamle Kirke var saa skrøbelig, at man var bange for, at den skulde falde ned i Hovedet paa Menigheden. Saa rev man den ned. *Salling* var tillige ivrig for den »indbyrdes Undervisning«, som den Gang var paa Moden: de ældre Børn skulde undervise de smaa. Frederik VI var meget interesseret for den; derfor var *Salling* vel anskrevet hos Kongen, der med egen Haand nedlagde Grundstenen til den nye Kirke 1824. Men naar det skulde være saa fint, kunde den kun bygges af Tidens berømteste Arkitekt C. F. Hansen, som samtidig genopførte Frue Kirke, efter at Englænderne havde skudt den i Brand 1807.

Salling stod i nær Forbindelse med *Christiansfeld*. Den Gang gik jo Grænsen mellem Kongeriget og Hertugdømmet Slesvig lige udenfor Kolding; 1864 blev Grænsen mellem Danmark og Tyskland lagt lige Nord for den lille By.

Der gaar nu et Sus af Biler gennem *Christiansfeld*. Men til begge Sider faar man Indtryk af gamle, rolige Tider. Der er en klosterlig Stilhed over Kirkepladsen mod Vest, med Søsterhuset i Nord og Kirken paa Vestsiden. Dette store, rene, hvide Rum, uden Prydelser — Thorvaldsens Kristus hørte oprindelig ikke til her — har sin egen Skønhed. En ejendommelig Stemning er der ogsaa over Kirkegaarden mod Øst, med de lange Rækker af ens, flade Gravstene, i nyeste Tid har man dog gjort nogle lidt højere. Hvad er det for en Aand, som har skabt dette?

Den sachsiske Grev *Zinzendorf* saa som ung Mand et Billede af den tornekrøned Kristus med Underskriften: »Dette har jeg gjort for dig; hvad gør du for mig?« Det blev hans Lidenskab at vinde Mennesker for Kristus og at samle de troende tværs igennem de forskellige Kirker. I *Herrnhut* i Sachsen grundlagde han *Brødre menigheden* i Forbindelse med bøhmisk-mæhriske Brødre, Efterkommere fra den Bevægelse, der var vakt af Johan Hus (d. 1415). 1731 overværede han, der var en Slægtning af Dronningen, Christian VI's Kroning. Han havde længe tænkt paa at iværksætte Hedningsmission. I København traf han en Neger fra St. Thomas, og Brødre-

Christiansfeld Kirke.

menighedens Mission begyndte nu paa denne Ø og i en anden dansk Koloni, Grønland, hvor Hans Egede i Forvejen virkede.

Det var Pietismens Tid (jvf. S. 170), og Brødremenigheden er en Gren af den, dog med sit eget Præg, friere, gladere, med inderlig Sammenslutning af Vennekredsen. Der kunde være noget overdrevent, sværmerisk, sødladent over Bevægelsen, og Christian VI blev snart ugunstig stemt mod Zinzendorf. Alligevel øvede Herrnhuts Udlændinge en stor Gerning af mere varig Virkning end den egentlige Pietisme.

Mærkværdig nok var det *Struensee*, som udvirkede Tilladelse til Oprettelse af Christiansfeld. Denne Fritænker vidste, at de var dygtige Forretningsmænd, som kunde gøre Landet Gavn. 1773 blev da denne Aflægger af Herrnhut grundlagt. Og herfra øvedes en stor aandelig Indflydelse i Omegnen, langt op i Jylland og paa Fyn.

Der var flere Brødrekolonier i Norden. I Norge virkede f. Eks. *Niels Johannes Holm*, Forfatter af »Hvor salig er den lille Flok« og flere Salmer. Han vendte senere tilbage til Christiansfeld og døde der 1845.

Nu er Christiansfeld den eneste virkelige Brødrekoloni i Norden, og den er kun en Skygge af Fortiden. Nedlagt er Fabrikkerne — kun Honningkager er endnu en Specialitet — og de berømte Skoler, hvortil der kom Elever ogsaa fra andre Lande. Menigheden havde væsentlig været tysk; men Virksomheden udadtil skete natur-

ligvis paa Landets Sprog. Aandeligt kan Brødremenigheden heller ikke betyde det samme nu, da der er saa mange andre levende Bevægelser.

Men den har haft stor Betydning for mange Mennesker. Og ved sin *Mission* gav den jævne Folk en Horisont, som ellers var utænkelig. Den har overvejende virket blandt lavtstaaende Folkeslag med utrolig Opofrelse; den ene Familie efter den anden har sendt Mænd og Kvinder ud, som ofte bukkede under for Klimaet. Og Missionen drives endnu, efter Genforeningen, som et særlig dansk Arbejde. Ved Missionsfesten i Forsommeren, hvor bekendte Præster fra Folkekirken taler, holder sig endnu den gamle Skik, at Folk i Tusindvis fra Omegnen søger dertil.

II. HADERSLEV

1. Ved Domkirken.

En Bys eller et Sogns ældste Bygning er i Reglen Kirken. Saaledes ogsaa i Haderslev, hvor der var to: St. Severin eller *Gammel Haderslev Kirke* og *Frue Kirke*, der efter Genforeningen blev Domkirke. Før var Domkirken i Slesvig, hvor Biskoppen boede; han havde dog en Gaard i Haderslev — deraf Navnet Bispegade. Alligevel var Frue Kirke allerede i Middelalderen halvvejs Domkirke. Thi den havde et Samlag (Kapitel) af Præster (Kanniker eller Kørherrer). Og en saadan Kirke var tillige en Præsteskole; de fleste, som vilde være Præster, kunde ikke overkomme at studere ved et Universitet, men fik deres Uddannelse ved en Domkirke. I Haderslev havde man en Lektor til at holde Forelæsninger for dem, selvfølgelig paa Latin; han boede lige overfor Frue Kirke i Apotekergade. Til Kirkerne i Haderslev er nu Sønderjyllands første Indsats i dansk Aandsliv knyttet: Reformationens Omsætning paa dansk Grund.

I en katholsk Munkekronike fortælles, at to af Reformatorerne i Malmø, *Claus Mortensen Tøndebinder* og *Hans Olufsen Spandemager*, drog til Haderslev — rimeligvis 1527 — og »der dybere indtrak danske Salmer og det lutherske Kætters Gift.« Haderslev var nemlig det Sted, hvor Reformationen først slog igennem i Norden. Det skyldtes Hertug Christian, der som Statholder residerede paa Haderslevhus. Han havde 1521 overværet Luthers Optræden paa Rigsdagen i Worms og var senere bleven alvorlig greben af Forkyndelsen om, at Guds Krav er saa vældigt, at vi aldrig kan fortjene vor Frelse, men hans Kærlighed saa stor, at han i Kristus skænker os Syndernes Forladelse, og at vi skal leve, ikke Munkens og Non-

Haderslev Domkirkes Kor.

nens tvungne Liv, men frit og trøstigt i vort naturlige Kald. Hertug Christian indførte nu Reformationen i Haderslev og det Vest derfor liggende Tørning Len; det var derfor givet, at da han som Christian III blev Konge over Danmark, maatte det samme ske i hele Landet.

Dansk Kristendom blev luthersk. Det bedste Udtryk for den er vor Salmebog. Ogsaa hertil kom Begyndelsen fra Haderslev. Munkekrøniken taler jo om danske Salmer. Rimeligvis har man straks oversat nogle af Luthers og hans Venners Salmer til Dansk. Den betydeligste fra Egnen selv ved Reformationens Gennemførelse var *Thomas Knudsen*, Præst i Tørning Len, først i Rødding og Skrave, saa i Hygum. Han var ogsaa Salmedigter, og hans Søn, *Hans Thomissøn*, udgav 1569 i København den Salmebog, som i over 100 Aar blev den grundlæggende.

Luther havde jo holdt paa Modersmaalets Ret i Kirken. Men Folkelivet i Sønderjylland var endnu ikke udviklet nok til, at denne gode Tanke kunde slaa helt igennem. I Nordslesvig blev Dansk herskende i Kirken overalt paa Landet. Men man var saa afhængig af Nabolandets Sprog, at i Byerne blev Hovedgudstjenesten tysk; Modersmaalet maatte nøjes med Gudstjenester tidlig om Morgenen eller om Eftermiddagen.

2. Kirkegaarde.

Fra Domkirken fører Præstegade mod Vest til Klosterkirkegaarden; her har ligget et Kloster for Sortebrødre (Dominikanere). Den bruges ikke mere. De mange tyske Indskrifter paa de gamle Sten betyder ikke nødvendig, at de paagældende var tysksindede eller talte Tysk; men Tysk var det fine Sprog, som i Byerne benyttedes ved højtidelige Lejligheder. Ved en Gang, som gaar i Nord og Syd, findes der paa Vestsiden en Sten med følgende Indskrift:

Justitsrath
und Amtsverwalter
Thomas Lorenzen
Ritter vom Danebrog
und Danebrogsmann
geb. in Kekenis auf Alsen
den 2 May 1754
gest. den 16 April 1834
seine Ehefrau
Martha Lorenzen
geb. Hiort
geb. den 13 Februar 1770
gest. den 22 November 1842.

Det er en Mand af Bondeslægt fra Kegnæs paa Als, som slet ikke kunde være andet end dansk af Afstamning; han var en loyal Embedsmand, af Kongen hædret med Titel og Ordener — men hans Gravskrift skulde være paa Tysk.

Vender man sig om, ser man Sønnens Gravskrift lige overfor:

Peter
Hiort Lorenzen
f. 1791, d. 1845.

Forkortelserne viser, at her er Indskriften dansk. Thi »han talte Dansk og han vedblev at tale Dansk«, som der staar i Protokollen for den slesvigske Stænderforsamling 1842. Ordene er gentaget paa Mindestenen paa Hiort Lorenzens Hus paa Møllepladsen.

Drejer man sig fra Thomas Lorenzens Ligsten om til Sønnens, har man hele den nationale Opvaagnen for sine Øjne.

Snart kom de to Partier i blodig Kamp ved Krigen 1848—50. To Mindesmærker for de faldne, et dansk og et slesvig-holstensk, taler tydeligt om Forskellen mellem dansk og tysk Smag. Denne Fordel føles ogsaa, hvis man sammenligner det tyske Monument for de faldne i Verdenskrigen (massivt, med Staalhjælm) med det danske ved Kirkegaardens Vestende (en Stendysse, med Indskrift af Politifuldmægtig Erichsen), og endnu stærkere, hvis man ser over Dammen til det langt mere karakteristiske i »Mindelunden« paa Gammel Haderslev nye Kirkegaard, hvor Valdemar Rørdams Vers smukt tolker det, der skilte dem, og den haarde Skæbne, som forenede dem, og saa det sidste Haab:

Skilt af meget bar de sammen
Livet, Lidelsen og Døden,
Husk, o Haderslev ved Dammen,
Dine faldne Sonners Navn;
Sent gaar Natten, tung er Nøden,
Der er langt til Morgenrøden,
Loft os, Frelser, i din Favn!

Udlændinge er blevet stærkt grebet ved at se dette Mindesmærke. Den svenske Ærkebiskop Söderblom satte Verset ind i en Bog.

3. *Katedralskolen.*

Christian III's Broder Hertug Hans den Ældre herskede en Tid i Haderslev. Paa Hospitalet for gamle — som har en særlig Kirke — nær Hiort Lorenzens Hus melder en plattysk Indskrift, at han har

bygget det. Og han oprettede et Gymnasium, som nu ligger i Gaaskærgade.

Efter 1850 gjorde man meget for at fremme dansk Aandsliv i Byen. Der kom en Række dygtige Præster. Den danske Regering lod Gymnasiet i Slesvig By være tysk; det i Flensborg blev halvt tysk, halvt dansk, det i Haderslev dansk. Det fik en ny Bygning 1854.

Blandt Lærerne her var Digteren *Edvard Lembcke* (1815—1897). Han havde rig Lejlighed til at leve sig ind i Østslesvigs dejlige Natur — han boede uden for Byen, paa Nordsiden af Aastrupvej, med Udsigt til Fjorden — og skildrede den pragtfuldt:

Du skønne Land med Dal og Bakker fagre,
Med grønne Enge og med gyldne Agre,
Med Kløfterne, hvor Bækken
Sig gennem Krattet snor
Og langs med Vejen Hækken,
Hvor Fugleskaren bor!
Skønne Land! I din rige Have
Mindets Blomst gror paa Heltegrave,
Mindets Blomst.

Da den bekendte Præst Fr. Boisen, som havde øvet en stor kirkelig og folkelig Gerning i grundtvigsk Aand, 1859 blev forflyttet fra Vilstrup ved Haderslev, holdtes der en Afskedsfest for ham i den danske Klub »Harmonien«, den røde Bygning skraas over for Kate-dralskolen; hertil skrev Lembcke: »Vort Modersmaal er dejligt«. Da Lembcke som de andre Lærere blev fordrevet 1864, døde han sin Sorg ved at fuldende den Oversættelse af Shakespeare, han allerede havde begyndt i Haderslev. Men der kom en Dag, da det danske Vaabenskjold, som var blevet kastet paa Loftet, da Skolen i 1864 atter blev tysk, kom frem igen.

III. HOPTRUP

7 km Syd for Haderslev faar man en pragtfuld Udsigt, idet man kører ned til Hoptrup. Mod Øst ligger Præstegaarden, mod Vest Kirken.

En tysk Præst (G. Horstmann) skildrer, hvordan han o. 1897 oplevede en Gudstjeneste der. Kirken var fuld. Præsten talte jævnt, uden henrivende Veltalenhed; men en Fylde af mægtige Tanker trængte langsomt og uden Hast, som ordnede af en god Feltherre, ind paa Tilhøreren; han fandt sig pludselig i aandeligt Haand-

gemæng, angrebet i sine fasteste Stillinger, grebet ved Roden af sit Liv. Og saa steg Frelserens Skikkelse frem for Tilhørerne; det var som om Aarhundrederne imellem svandt; her stod man foran sin Skæbne: Tomhed uden ham, Fred og Glæde og Kraft i Samfund med ham.

Præsten var *Hans Tonnesen* (1854—1935). Han regnede sig selv til Hjemmetyskerne (d. v. s. de dansktalende, men tysksindede); men dog var hans egentlige Fædreland hverken Danmark eller Tyskland, men Landet mellem Kongeaaen og Linien Flensborg-Tønder; Nordslesvig elskede han; det var vel med alle sine Modsætninger, Partier, Kampe og Brydninger en Heksekedel, men netop dette Land, saa tiltrækkende og saa fuldt af aandelige Farer, vilde han give det bedste, han kendte: Jesu Evangelium. Og den Kristendomsform, som mest tog ham, var Vilh. Becks danske Indre Mission; han fandt, at den var en lykkelig Forening af Søren Kierkegaards Betoning af den enkelte og Grundtvigs af Folkets og Kirkens Fællesskab. Han og andre omplantede da Indre Mission paa nordslesvigsk Grund, hvor den ogsaa fik sit eget Præg. Man prædikede paa Dansk, men her skulde de tysksindede og dansksindede mødes. Ud over Nordslesvig blev det en livskraftig Bevægelse. Den vakte Opmærksomhed helt ned i det tyske Sydslesvig; her kom da en svag Virkning af dansk Kirkeliv ned i Egne, som ellers havde lukket Vinduet mod Nord.

Men i 1912 brød 12 Præster med deres Tilhængere ud fra Tonnesens Ledelse. De mente, at han ikke stod fast nok paa den gamle Rettroenhed. Og saa kom det nationale Spørgsmaal til.

De fleste Præster var Nordslesvigere, enkelte dansksindede, men den store Mængde tysksindede og uddannede paa tyske Skoler og Universiteter. Med deres Sognefolk talte de tit Folkemaalet, men Familiens Sprog var i Reglen Tysk. Det Dansk, hvorpaa de prædikede, var ofte gammeldags og stift. Enkelte var ivrige politiske Agitatorer, men de fleste saa, at de vilde ødelægge deres Præstegerning ved at drive tysk Politik. De fandt, at det var en Dumhed af Regeringen at udrydde Dansk af Skolen — efter 1888 var der paa Dansk kun 4 Religionstimer om Ugen, og langtfra i alle Skoler. Dette unaturlige Forhold hæmmede den aandelige Udvikling; og hvor skulde de, som hjemme talte Sønderjydsk, uden ordentlig Vejledning forstaa Bibelens og Salmebogens Dansk? De fleste Præster arbejdede for, at der skulde indføres 2 ugentlige Timers dansk Sprogundervisning. Men da det blev afslaaet, faldt de til Føje. De danske Aviser angreb dem da ogsaa som lunkne.

Folk, som blev grebne af Indre Mission, betragtede tit det nationale som noget verdsligt, en Kristen ikke skulde give sig af med. Men efterhaanden som man saa, hvad aandelig Skade Angrebet paa Modersmaalet voldte, vakttes mange Missionsfolk til dansk Bevidsthed. Især begyndte et kristeligt Ungdomsarbejde, som var udpræget dansk. Og Forholdet til de tysksindede Præster blev saa vanskeligt, at det i mange Tilfælde gik i Stykker.

Tonnesen havde derimod dansk Hussprog. Da Johannes Tiedje, Præstesøn fra Øsby Øst for Haderslev, skønt selv tysksindet, 1909 skaanselsløst havde afsløret det uværdige i den preussiske Forvaltning med dens Tvang og mange Knappenaalestik, forsøgte Tonnesen at faa Præsterne til stærkere at antage sig Befolkningens Sag; naar to Tredjedele af Befolkningen mente sig forurettet af et Fremmedherredømme, maatte Kirken forstaa det og give aandelig Hjælp. Men de fleste Præster vilde ikke gaa saa langt som han. I Foraaret 1914 fejrede Preusserne store Mindefester for 1864. Højtstaaende Mænd, bl. a. Kejsereindens Broder, anklagede Præsterne for ikke at være ivrige nok for Fortyskningen. Særlig forbitret blev man paa Tonnesen, da han modsatte sig Rejsningen af en slesvigholstensk Mindesten uden for Hoptrup Kirke. Det saa ud til, at han skulde have været afsat. Det vilde have gjort klart, at hele den kirkelige Tilstand var uholdbar.

Krigens Udbrud 1. August 1914 standsede Sagen mod Tonnesen. Mange Præster stødte de danske fra sig ved Krigsprædikener og ved i Mindetalerne over de faldne at sige: »han faldt paa Ærens Mark for Kejser og Fædreland«. Andre, som Tonnesen, var utrættelig til at bringe Trøst og Opmuntring.

Ved Genforeningen blev Nordslesvig indlemmet i den danske Folkekirke, og Størstedelen af Indre Mission gik op i den danske. Tonnesen blev som Sognepræst; 1927 tog han Afsked.

Nu er den store, hvide Højskole i Hoptrup Hjemsted for dansk Indre Missions Ungdomsarbejde.

IV. AABENRAA

»Aabenraa kappes med Vejle i smuk Beliggenhed«, stod der i den Geografi, vi brugte i vor Barndom. Det er den samme pragtfulde danske Natur. Men nationalt har Byen været meget blandet. Medens Haderslev og Flensborg Amter hørte til Hertugdømmets kongelige Del, stod Aabenraa og Tønder under Hertugen af Gottorp,

hvor den tyske Indflydelse var endnu større. Og den Forskel mærkes endnu, skønt Kongen 1721 inddrog den hertugelige Del.

Aabenraa havde stor Skibsfart. De fleste Kaptajner var i tyske Rederiers Tjeneste og selv tysksindede. Nu er disse Langfarter forbi, men endnu træffer man i Aabenraa og paa Løjtland Nord for Fjorden gamle Kaptajner og deres Koner, der ofte rejste med deres Mænd, som er fortrolige med Kinakysten eller Sandwich-øerne. Den Djærvhed og vide Horizont, men ogsaa de uhyggelige Eventyr, dette Liv kunde føre med sig, har den unge Digter Marcus Lauesen, som stammer fra Løjt, skildret i Romanen: »Og nu venter vi paa Skib«.

Paa Kirkegaarden Vest for Byen staar en Mindesten over *I. P. Junggreen* (1827—1886) med den Indskrift: »Lykkeligt det Folk, der fostrer slige Søner«. Ingen af de danske Førere har dybere end han forankret den nationale Kamp i religiøs Tro; ikke at svinge sit Folk i Ulykken var ham en simpel Pligt, og Tilliden til en retfærdig Verdensorden gjorde ham, trods hans Tungsind, til en Haabets Talsmand. En Gang sluttede han sin Tale i den tyske Rigsdag med de Ord af »den højeste Autoritet«: »Alt hvad I vil, at Menneskene skal gøre mod Eder, det skal I ogsaa gøre mod dem« (Math. 7.12).

Senere skabte *H. P. Hanssen* i »Heimdal« et indflydelsesrigt Blad. Og »Folkehjem« blev Udgangspunkt for en vidt forgrenet Virksomhed.

Den »blaa Sangbog« udkom 1884, men blev dernæst overtaget af Sprogforeningen og omarbejdet flere Gange af Fabrikant *M. Andersen*, der ogsaa udgav Nordslesvigsk Almanak, en udmærket Folkelæsning. I nogle Udgaver af »den blaa« findes der en Del hvide Blade — de Sange, der havde staet her, var forbudt af Myndig-

Mindesmærke for de i Verdenskrigen faldne.
Aabenraa.

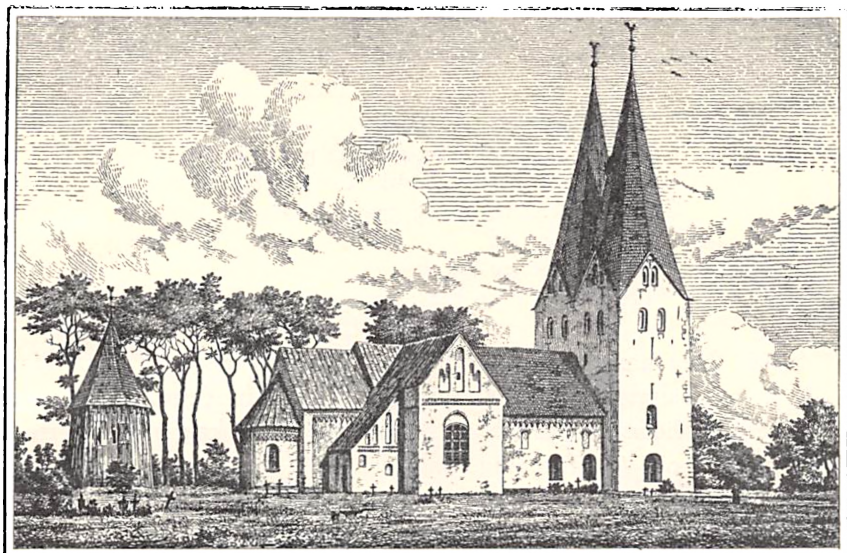
hederne; til Tider drev man det til at forbyde Bjørnssons: »Jeg vil værge mit Land«, ja Brorsons Salme: »Her vil ties, her vil bies« og Oehlenschlaegers: »Lær mig, o Skov at visne glad«. Dog opgav Myn-dighederne atter den haabløse Krig. Sangen, i Hjemmene og Forsam-lingshusene, var en særlig stor Rigdom for Sønderjyderne; den styr-kede, løftede og gav aandeligt Indhold. Ogsaa norske og svenske Sange finder man i »den blaa«; den hjalp til den Bevidsthed, som ogsaa f. Eks. H. P. Hanssen altid søgte at styrke, at man var Led af det store nordiske Fællesskab.

Som i andre Egne, der ligger lidt udenfor den store Udviklings Gang som Elsass og Polen, var *Folkemaalet* fælles for alle Klasser og bidrog til at styrke Følelsen af, at man trods alle sociale Forskelle var een Befolkning. Ogsaa Hjemmetyskerne brugte det og holdt tit af det. Men man kunde ogsaa fra tysk Side høre det foragteligt om-talt som »Kartoffeldansk«, og der var dem, som overfor fremmede generede sig over det og absolut vilde tale et »dannet« Sprog — og da var Tysk jo det eneste, man lærte i Skolen — rigtignok tit saa daarligt, at det hurtigt gled af igen.

Men i Aabenraa, som Journalist og Vært paa »Folkehjem« levede en begavet Mand, *Nicolai Andersen* (1862—1919), som hævdede Fol-kemalets Ære som et ægte, gammelt Sprog. I videnskabelige Af-handlinger paaviste han, at Østlesvigsk havde en Betoning (musi-kalsk Accent), som lignede Norsk og Svensk og saaledes havde be-varet noget oprindeligt, fællesnordisk, som ikke mere fandtes i »Rigs-dansk«. Og han skrev selv muntre Digte og Fortællinger paa Folke-sproget.

V. SUNDEVED OG ALS

Det dejlige Landskab paa begge Sider af Als Fjord og det smalle Als Sund har sat sig Spor i Kunsten. Herfra stammede Maleren *Christopher Wilhelm Eckersberg* (1783—1853), som fik gennemgri-bende Betydning for 1800 Aarenes danske Malerkunst. Han fød-tes i den lille By Blaakrog i Varnæs Sogn, hvor Faderen, en meget alsidig Mand, drev Snedker- og Malerhaandværk; senere flyttede han til Blans i Ullerup Sogn. Drengen havde tidlig Sans for at se og Lyst til at tegne og male. Han kom i Malerlære i Aabenraa og Flens-borg; men ikke tilfreds med Haandværket kom han paa Akademiet i København; senere studerede han i Paris og Rom, hvor han sluttede sig nær til Thorvaldsen, af hvem han har malet et fremragende Por-træt; til sidst blev han selv Professor ved Kunstakademiet i Køben-

Broager Kirke.

havn og fik mange dygtige Elever. Hans Liv var ret omtumlet; men han bevarede dog den sunde, sønderjydske Bondenatur. Til hans bedste Billeder regnes hans Søstykke, og hertil var Grunden lagt ved hans Barndoms Interesse for Søen og Skibene.

Poetisk er Naturen paa begge Sider skildret af Præsten *Kristen Karstensen* (1809—1882). Han var født paa Kær Halvø mellem Als Sund og Augustenborg Fjord, og som Huslærer i København gav han Længslen efter sin Ø Udtryk i Sangen:

Af Østerhavets Vove
En Ø sig hæver skønt,

med Slutningen:

Jeg elsker den saa saare;
Var Verden mig til Fals,
Og frit jeg maatte kaare,
Jeg valgte mig et *Als*.

De sangglade Alsingere har her fundet et Udtryk for deres Hjemstavn, som de bestandig gentager; ogsaa Tyskerne synger den i Oversættelse.

1839 blev Karstensen Præst i Dybbøl, hvor han led adskilligt under Krigen 1848—50, 1857 Præst i Broager (Kirken med de to Taarne) og Provst for Aabenraa og Sønderborg Provstier. Han var

en djærv, folkelig Præst og skrev Sange, deriblandt den om Sundeved: »Der er et Land, af Herren rigt begavet« og »*Modersmaalets Sang*«:

Længe nok har jeg Bondepige været,
siddet paa Tærskel og spundet paa min Ten,
Længe nok har hun, tyske Frøken, blæret
Sig i mit Sæde, og jeg gnavet Ben.
Nu vil jeg glad
Sidde, hvor jeg sad,
Fremmest vil jeg gaa i de dansendes Rad.

1864 blev han fordrevet og blev derefter Præst paa Fyn. Han skrev nu Salmen: »Kristne, som har Frelse funden«, men ogsaa Digte om HjemstavnsTab, idet han dog stadig kæmpede sig frem til Haabet om Genforening. Saaledes »Eja! hvor man nu tumler med Sønderjyllands Land« og »Jeg spørger Solen om Dagen gry'r«. Han følte ogsaa Trang til at give en munter Vise paa Alsingermaalet: »Gui Awten, I Dræenge! kommer hid til vor Disk«.

Dengang føltes det ikke forargeligt, at en alvorlig Præst skrev en Drikkevise. Senere erkendte mange af de bedste Danske, at Drikkeriet var blevet en folkelig Fare: det nedbrød Folkets Kraft og Karakter, som man havde saa haardt Brug for, om man skulde modstaa de fremmedes Tryk og Lokken. Og Kaffebordet blev den egentlige sønderjydske Form for Sammenkomster. —

Als danner en Overgang mellem Jylland og Fyen, baade ved Naturen og ved Sproget; i nyeste Tid har *Martin N. Hansen* skrevet friske Digte paa alsisk Maal. Øen hørte fra gammel Tid ikke til Slesvigs, men til Fyns Stift, og derfor studerede Præster og andre Embedsmænd i Reglen ikke, som i det meste af Slesvig ellers, i Kiel, men i København, hvorved dansk Kultur her fik en større Plads. 1819 blev Als et særligt Bispedømme sammen med Ærø; dog var Biskoppen, hvis Stift var saa lille, ogsaa Sognepræst. Den sidste Biskop var *Jørgen Hansen* (1802—1889) tillige Sognepræst i Egen. Han var af alsisk og sundevedsk Bondeslægt, Fætter til H. P. Hanssens Fader, en meget kraftig Mand med egne Meninger. Han bar Mærker af den rationalistiske Tid, hvori han var opvokset; men han forstod at prædike, saa hans store, højtliggende Kirke blev fuld; han troede, at Folk havde meget mere Religion, end de selv vidste, men han vilde føre dem til bestemt at bøje sig under Gud som Herren. Han var med i Vækkelsen af dansk Nationalbevidsthed og stod Hertugen af Augustenborg haardt imod; men han mente, at man kun

vilde tabe ved at overdrive det danske; Slesvigs Særpræg skulde re-spekteres. De fleste danske Præster gik bort i Aarene 1864—70, enten fordrevne eller fordi de ikke vilde aflægge Ed til den preussiske Konge og bede for de tyske Vaabens Sejr i Krigen mod Frankrig. Men Jørgen Hansen holdt paa, at man skulde blive; Befolkningen vilde tabe, men Erobrerne vinde, hvis de dansksindede Embedsmænd gik deres Vej; han var ogsaa vis paa, at det preussiske Regimente ikke kunde holde sig. Han blev afsat som Biskop, men aflagde som Sognepræst Eden. Hans Eksempel fulgtes af andre Præster paa Als, hvor man kunde finde gammeldags dansk Præstegaardsliv helt til henimod 1900. Nu har man ved Fynshav en dansk Højskole: Danebod.

VI. GRAASTEN

Fra det idylliske Graasten udgik den Mand, som fremfor nogen anden vandt Klarhed over Sønderjyllands historiske Stilling, fordi han selv saa dybt havde gennemlevet baade Lidelsen og Rigdommen i Grænselandets Skæbne: *Adolf Ditlev Jørgensen* (1840—1897). En Mindetavle viser Huset, hvor han blev født.

Hans Moder var af dansk Slægt, Faderen, Farver Jürgensen, var indvandret fra Flensborg og oprindelig tysktalende; men han fik en mærkelig Kærlighed til dansk Sprog og Tro paa Danmarks Ret. Før havde man levet fredelig sammen, ligesom Baggesen og H. C. Andersen besøgt Hertugen af Augustenborg, der ejede Graasten Slot. Men da de nationale Brydninger begyndte, vendte Jürgensen sig mod Hertugen, og ved Oprørets Udbrud 1848 forbød han tysk Sprog i sit Hus og blev Fører for Byens Danske.

A. D. Jørgensen var en Mand med stærke Modsætninger. Under et roligt Ydre — han kunde som Taler endog synes tør — gærede og bruste det i ham; altid var han i Spænding og umættelig Higen, blød — om sin Barndom siger han: »pigeagtig« — og dog stejl og selvraadig. Han oplevede flere religiøse Gennembrud; som ganske ung var han i Færd med at skrive en Afhandling for at bevise, at Kristendommens Tale om Synd og Naade var falsk; da blev han pludselig grebet og erkendte, at denne Tale netop var Livets hemmelige Mening.

Han gik i Flensborg Latinskole, som efter 1851 var halvt dansk, halvt tysk, og drev fra 1859 frie Studier i København, dels Naturvidenskab, dels Historie og dansk Litteratur. Han havde først modt tysk Aandsliv og troede, at det danske kun var en Afglans heraf;

nu blev Johs. Ewald ham Indgang til en dansk Kultur, som mindst stod paa Højde med den tyske. 1863 blev han Lærer ved Flensborg Latinskole, men 1864 afsat, hvorefter han rejste til København.

Sønderjyllands Tab var ham et bedøvende Slag. Men netop herigennem fandt han sin Livsopgave. Som ung havde han drømt om at blive Folkefører, nu antog det den Form, at han hensynsløst skulde søge at finde Sandheden om Sønderjylland. Han syntes, at Datidens Danmark var en Slægt af blødagtige Drømmere uden Kraft og Marv. Nu blev det hans Kald at opspore Aarsagen til Ulykken: han maatte blive Historiker; men da maatte han leve i Hovedstaden med dens Bibliotheker og Arkiver — han steg efterhaanden selv til Rigsarkivar. Han skrev en Mængde Værker, f. Eks. om den nordiske Kirkes Grundlæggelse og om Griffenfeld; og »En Redegørelse for min Udvikling og mit Forfatterskab«. Hovedmaalet: at skildre Sønderjyllands Historie og hele Forholdet mellem Dansk og Tysk, naaede han ikke. Men han gav Brudstykker heraf i mange Afhandlinger og Bøger, f. Eks. om Brorson og Ewald, og hans »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie« blev værdifuld Folkelæsning, som ogsaa gav en Ledetraad gennem Slesvigs Omskiftelser.

De to Navne Slesvig og Sønderjylland betyder det samme, men saaledes at det sidste stærkere betoner Sammenhængen mod Nord og dermed det danske Synspunkt. Jørgensen har sagt, at i en vis Forstand var »den sidste Slesviger« Biskop *H. L. Martensen* (1808—1884). Han var født i Flensborg, men kom alligevel som Dreng til København; som Professor og Biskop blev han en europæisk kendt Teolog, der stræbte efter en altomfattende Verdensanskuelse med Kristus som Midtpunkt. Han var gammeldags Slesviger, lige hjemme i tysk og dansk Sprog og Aandsliv; det var i hans Øjne Falskmøntneri, Udgivelsen af en selvlavet Mønt med Kongens Billede, naar Slesvigholstenerne 1848 paastod, at en Revolution i København havde gjort Kongen ufri (jvfr. i »Den Gang jeg drog af Sted«: »De siger, at de tror, at han inte mer er fri«). Men han misbilligede ogsaa den danske Regerings Forsøg paa at indføre Dansk i Skole og Kirke i Mellemslesvig. *A. D. Jørgensen* betegnes som »Sønderjyden«. Og det var han helt igennem. Han saa, at det gamle slesvigske Ideal ikke kunde opretholdes: Landet maatte deles, og saa maatte vi skarpere betone og fremhjelpe det danske. Men dog kunde man ikke løsrive Nutiden fra den tusindaarige Historie. Sønderjylland er og skal være en Dæmning mod det mægtige Folkehav mod Syd; Landets Tilblivelse hænger sammen med Danevirkes Tilblivelse og For-

svar, og nu maa vi bygge et aandeligt Danevirke i Nordslesvig. Men Sønderjylland er tillige og maa altid være Folkebroen. Her er den tyske Kultur omsat til dansk — man kan nu tilføje, at der ogsaa foregaar en aandelig Paavirkning fra Nord til Syd. Man maa forstaa hele den lange Brydnings Virkning, og ikke tro f. Eks. bare at kunne affærdige Slesvigholstenerne som Oprørere. Hvis vort Folk ikke er aandeligt fattigt, vil det føle et vist Særpræg i Grænselandet som en Berigelse for hele Nationen. Han saa det som den største Ulykke ved 1864, at vi mistede Sønderjylland som vor naturlige Uro, med et stadig skiftende, levende Forhold til det beslægtede og dog saa forskellige tyske Folk. — 1920 har vi faaet den Opgave i ny Form.

VII. GRÆNSEN

Fra Øst gaar Grænsen gennem Flensborg Fjord, forbi Rinkenæs nye, skønne Kirke, bygget af Arkitekt Harald Lønborg Jensen, rejst ved Gaver fra Befolkningen selv og fra Moderlandet og Rønshoved Folkehøjskole.

Ved Krusaa møder vi Grænsen paa Landjorden. Vi føler den derved stærkere og man spørger: hvorfor kom Grænsen i 1920 til at ligge netop her?

Det vigtigste Svar er: fordi i disse Egne gik fra gammel Tid Grænsen mellem dansk og tysk Kirke- og Skolesprog. Og ligeved var den store By Flensborg med aldeles overvejende tysk Sprog. Mens Flensborg var overvejende tysktalende, talte man paa Landet Vest derfor Sønderjydsk. Men her havde Folkemaalet over sig ikke det naturlige Skriftsprog, Dansk, men først Plattysk, senere Højtysk, som Folket daarligt forstod. Derved sank Dialekten ned til at være et Sprog for Hus, Stald, Mark og Kro, men uden højere Begreber eller Befrugtelse fra Digtningen. Enkelte Mænd fra disse Egne kom til København og gav en stor Indsats i dansk Kultur. Fra Flensborg var Martensen (S. 166), hvis Fader dog var indvandret fra Nordslesvig. Helt nede fra Slesvig kom Billedhuggeren *Herman Vilhelm Bissen* (1798—1868), i Rom Elev af Thorvaldsen, senere Professor ved Kunstakademiet i København. De, som kender Hovedstaden, har set mange af hans Arbejder, som Frederik VI i Frederiksberg Have, og Frederik VII foran Christiansborg, Oehlschläger ved det kongelige Theater. Bissen blev stærkt grebet af den nationale Bevægelse i 1840erne; ham skyldes i Fredericia »Landsoldaten« og Relieffet paa Krigergraven; hans Løve paa Flensborg Kirkegaard blev i 1864 bortført og findes i Nærheden af Berlin.

Men Folkelivet som Helhed forkrøbledes ved det naturstridige Forhold; og da den nationale Vækkelse kom i Nordslesvig, naaede den ikke herved. Efter 1851 forsøgte den danske Regering at indføre delvis dansk Kirke- og Skolesprog i Mellemslesvig, hvor Folke-maalet var Dansk. Men i de faa Aar 1851—1864 lykkedes det kun i ringe Grad at faa dansk Aandsliv til at slaa Rod. Tysk var nu en Gang det fine, ja hellige Sprog. En dansk Sprogforsker (P. K. Thorsen) spurgte en Gang en Mand, der havde været Dreng mellem 1851 og 1864, hvad Folk syntes om, naar Præsten prædikede Dansk. Ja, de syntes da, det lød saa underligt; det var ligesom om Præsten stod og bandede paa Prædikestolen, naar han sagde: »Gud bevares«, »Død og Pine« eller »min Salighed«. Saadanne Vendinger kendte man kun som Eder; skulde det være Alvor skulde det være paa Tysk; »salig« brugtes kun om en Rus. Som Helhed lukkede Syd- og Mellemslesvig Udsigten mod Nord, ja de slesvigholstenske Bønder i Angel udryddede deres jyske Modersmaal og gik over til Plattysk. I Flensborg havde der, skønt Byen mest talte Tysk, især Plattysk, været en stor Loyalitet mod den danske Konge. Under Byens Vækst efter 1864, og idet Arbejderne gik over til Socialdemokratiet, svandt den bevidste Danskhed ind. Men her førte Redaktør *Jens Jessen* (1864—1906), gennem Flensborg Avis en modig Kamp for Danskheden, ubøjelig hævde Retten til Genforening med Danmark i Overensstemmelse med Tanken i Pragerfredens § 5, ofte straffet med Fængsel, men aldrig kuert. Hans Blad var talentfuldt, fyldigt, og bragte en Mængde interessant Stof; ingen Journalist skrev et bedre Dansk. Flensborg Avis var nordisk Aandslivs sydligste Forpost. Han skrev en Gang til sin Hustru:

»Et godt dansk Blad i Flensborg er det eneste Tegn og det eneste betydningsfulde Tilknytningspunkt i Henseende til Danskheden. Det er et Vagtsted, et Blus, et Ly, et Tilflugtsted for dansk Sprog. Det er en Bærer og Levendegører af dansk Sindelag. Det er en Vejleder og Frugt-bargører i dansk Oplysning og Aandsliv. Et godt dansk Blad er et Hus paa den øde Hede, en Oase midt i den golde Ørken, en Klippe midt i det fraadende Hav«.

Flensborg Avis fik stor Betydning i Nordslesvig, især i den sydlige og vestlige Del. Men i Mellemslesvig var Kaarene for haarde til, at det kunde slaa igennem. 1918—20 vaagnede vel dansk Bevidsthed i mange, men de var dog alt for faa til at blive Flertal. Efter de Grundsætninger om Befolkningens Selvbestemmelsesret, Danmark

selv havde vedkendt sig, maatte de Danske i disse Egne blive udenfor Genforeningen. De har taget Følgen og vedkendt sig Loyalitet mod det tyske Rige. Men det har vist sig, at mange Steder, ogsaa hvor man ikke havde ventet det, har dannet sig Kredse, som begærer Gudstjeneste paa Dansk. —

Nordvest for Flensborg slaar Grænselinien et paafaldende Sving mod Syd: Landsbyen *Frøslev* er kommen med til Danmark og dermed flyttet fra Hanved Sogn til Bov. Hvorfor?

Da Præsten 1851 spurgte de Hanved Konfirmander, hvilket Sprog de vilde konfirmeres paa, svarede en lang, tynd Dreng: »Æ tænker, de er bedst, vi blywr ve de Dansk«. Det var *Karsten Thomsen* (1837—1889). Ganske ung arvede han Frøslev Kro og passede den stadig, paa Vagt overfor Bestillingens Farer. Han var en Mand af mærkelig aandelige Interesser og blev en virkelig Digter paa sin Fødebys Folkesprog; han skrev Natursange — ude i Lyngen følte han sig fri, kunde helt lade sig lede af sin indre Drift — Kærligheds-scener og humoristiske Digte, men ikke mindst nationale. Han spørger:

Skal Synnerjylland skilles
For oldtids fraa sin Mor?

og svarer:

Nej! vi skal int skilles
Fraa Ven ð Bror i Nørr!
En Spihr er i vort Indre,
Der temer godt, ó förr
Te Frihed ó te Danskhed,
De ved vi aller dør,
Mens Tyskens Bygning rygger
A e Pinn ved føhst Værstør.

Frøslevmaalet er ikke let, har ejendommelige Gloser (temer-tegner til at bære Frugt) og Former (tit r for d, som i »Stød«); men det har ægte, gammel Klang. Pludselig, overraskende rejste sig her af Folkets Urgrund i det yderste Hjørne, hvor Dansk endnu elskedes, som den første sønderjydske Maaldigter en Bonde, der gjorde det foragtede »Platdansk« til Poesiens Sprog. Og sammen med ham stod andre Familier i Frøslev, som vilde »blive ved det danske«. Man vidste, at Frøslev var overvejende dansk og trak derfor Afstemningslinien for første Zone Syd om denne Landsby, som da ogsaa 1920 gav dansk Flertal.

VIII. TØNDEREGNEN

Ved Reformationen blev den lutherske Kristendomsform eneraadende. Den paafølgende Tid, *Retroenhédens*, betragtede det som sin Opgave at bevare den rene lutherske Lære. Der var i den megen Alvor, men ogsaa megen Vedhængen ved gamle Formler og spidsfindig Stridssyge. Man prædikede saa meget mod den katolske Overvurdering af gode Gerninger, at man ikke fik gjort klart nok, at ogsaa efter Luthers Syn maa Troen frembringe et nyt Liv, ligesom Træet maa bære Frugt. Der var i Folket mange Steder en forfærdende Ligegyldighed, Raahed, Drukkenskab og Usædelighed.

I Tyskland var opkommen en ny Retning: *Pietisterne*, d. v. s. de, der lægger Vægt paa Fromhed, som krævede en alvorlig Omvendelse og et helligt Liv. Før havde man kun haft Søndagsgudstjeneste og Husandagt; nu begyndte man med friere Møder og samlede de troende i smaa Kredse. Overhovedet drev de paa en praktisk Kristendom; bl. a. oprettede en af Førerne, Francke, et Vajsenhus i Halle, og alle Vegne, hvor Pietismen trængte frem, rejstes Vajsenhuse. Men deres Farer var Snæverhed og Dømmesyge.

Allerede under Frederik IV (1699—1730) mærkedes Vækkelsen lidt i København. Men en Folkebevægelse blev den først i Sønderjylland. Det begyndte paa Højbjerg i Midten af Landet. Landsbyen (Øster)Højst svarer til sit Navn; fra dette Højdepunkt kan man en klar Aften se Lysene i Flensborg og Fyret paa Sild. Her kom Præstesønnen *Enevold Ewald* (1696—1754) o. 1718 hjem fra Tyskland og blev sin Faders Medhjælper. Ved ham opstod stor Vækkelse; paa Tønderregnen afbrød Bønderne deres Markarbejde for at holde Andagt. 1727 blev Ewald Præst ved Vajsenhuset i København. Han er Fader til Johannes Ewald.

Andre pietistiske Præster var tre Præstesønner Brorson, »det rare (d. v. s. sjældne) Kløverblad fra Randrup«. *Nicolai Brorson* (1690—1757) fremkaldte en Vækkelse i Bedsted; han blev senere Præst ved Nicolai Kirke i København. *Broder Brorson* (1692—1778) blev 1722 Præst i Mjolden — hvormed Randrup nu er slaaet sammen —; han endte som Biskop i Aalborg.

Men betydeligst var den yngste *Hans Adolf Brorson* (1694—1764). Randrup hørte til de kongerigske Enklaver, der sammen med Tørninglen laa under Ribe Bispestol. I disse Egne fik Præsterne ligesom paa Als ofte dansk Uddannelse. Alle Brødrene blev Studenter fra Ribe.

Men som Student i København gik Hans Adolf i Staa. Han blev aabenbart ikke fanget af Teologien, som den Gang ogsaa var ret tør. At han betalte en Fætter, som foregav at kunne skaffe ham Plads paa Borchs Kollegium, 23 Rigsdaler derfor, viste ikke blot, at man kunde snyde ham, men ogsaa, at han var paa et Skraaplan. Tilmed blev han syg og maatte rejse hjem efter 4 Aars Studium uden at have faaet Eksamen; hans Brødre havde taget den paa 3 og 2 Aar. Han var først hos Nicolai i Bedsted, saa i Randrup, hvor hans Moder nu var gift med Faderens Eftermand. 1717—21 var han Huslærer hos sin Morbroder, Amtsforvalter Clausen i *Løgumkloster*. Her i »Slottet« ved Siden af den gamle Cistercienserkirke fandt Brorson igen sig selv under Paavirkning fra Pietismen. Barndommens Tro, der havde været næsten slukt, blev nu stærk og ildfuld. Samtidig vaagnede hans Kærlighed til Clausens Datter, der senere blev hans Hustru. Og med den religiøse Vækkelse fulgte en digterisk; i et Sørgedigt over Nicolais Hustru 1721 finder vi allerede Varsel om »den yndigste Rose«. Samme Aar døde hans Stedfader. Brorson fik Tilbud om Embedet i Randrup; nu havde han Kraft til hurtig at tage en god Eksamen; han flyttede ind i sin Barndoms Præstegaard og giftede sig Aaret efter.

1728 blev *I. H. Schrader* Provst og Førstepræst i Tønder. Han var en energisk Mand, Pietist; allerede før havde et Ægtepar testamenteret Penge til et Vajsenhus i Tønder, men først Schrader fik det i Gang. Pietismen havde i Tyskland frembragt en rig Salmedigtning; nu udgav Schrader den omfangsrige Tønderske Salmebog. Schrader var fra Hamborg og talte selvfølgelig Tysk, men havde en klar Forstaaelse for det danske Sprogs Ret. Han fik oprettet et Embede for en dansk Præst, der skulde prædike i Tønder og Landsognet Emmerske, hvor han fik bygget en Skole og Bedesal. Hertil blev Brorson kaldet 1729. De to Præsters Forhold er et af de smukkeste Eksempler paa Venskab og Samarbejde mellem Danske og Tyske.

1732 udgav Brorson en Samling Jule- og Nytaarssalmer, sikkert til Brug i Hjemmene, ikke i Kirken. Blandt dem var (her og andre Steder anføres Brorsons oprindelige Form af Salmerne) »I denne søde Juletid«, »Mit Hjerte altid vanker«, »Hvordan takke vi vor Herre«, »Den yndigste Rose er funden«, »Her komme dine arme smaa«, »Kom, Hjerte, tag dit Regnebræt«. Pludselig var derovre i denne Krog opstaaet en Digter af de allerstørste. Senere fulgte

andre Salmehæfter. Den pietistisk sindede Christian VI (1730—1746) blev opmærksom paa de tre Brødre og forfremmede dem alle til betydelige Embeder. Hans Adolf blev 1737 Stiftsprovst og 1741 Biskop i Ribe. 1739 samlede han sine Salmer i »Troens rare Kle-nodie«; ved sin Død efterlod han sig endnu nogle, der blev udgivet under Navnet »Svanesang«.

Ingen Kirke har saa rig en Salmeskat som den danske. Det skyl-des især vore tre største Digtere. Brorson har ikke det mægtige Orgelbrus som Kingo, ikke et Vingefang som Grundtvigs. Men han er en Mester i den fine lyriske Tone, i Skildringen af den enkelte Sjæls Klage og Jubel. Fra Schraders Salmebog oversatte han mange Salmer, og han kunde sikkert være blevet Digter paa det store Tysklands Sprog. Men paa Tysk har han kun skrevet et Minde-digt ved Schraders Død 1737. Han holdt sig til Modersmaalet, hvis Rækkevidde var begrænset, men som var hans Sjæls Sprog. Og faa fik Dansk til at klinge som han. Med musikalsk Sans føjede han Versemaalet efter de ofte livlige Melodier. Rimene vældede frem, som var det en Leg. Georg Brandes fandt, at rent kunstnerisk set var hans Overlegenhed over den kun 10 Aar ældre Holberg over-ordentlig. Prof. Hans Brix kalder det en ren Ørensfynd at lytte til denne Strøm af Vellyd. En tysk Kender (Pastor Carl Matthiesen i Flensborg) fastslaar, at hele den tyske Pietisme ikke ejede nogen med ham jævnbyrdig Salmedigter. Dette gælder baade Formen og den religiøse Dybde. De Overdrivelser, f. Eks. i Retning af det sød-ladne, som Pietismen tit henfaldt til, findes hos ham, men mindre end ellers i Tiden. Af hans store Produktion finder Eftertiden nat-URLigvis meget ubrugeligt; men mange Perler har holdt sig. Hans Bearbejdelser af tyske Salmer gør dem undertiden endog rigere end Originalen, og endnu højere stod han, naar han frit skabte ud af sin kristne Digtersjæl.

Brorson var en Mand med stærke Stemninger. Det flade Land-skab omkring Randrup og Tønder med den vide Horisonts ejen-dommelige Storhed og den frodige Blomstervækst fyldte ham med ydmyg Undren og svang hans Sjæl i Tak op mod Gud i Salmen: »Op al den Ting, som Gud har gjort«.

Det mindste Græs, jeg undrer paa,
I Skove og i Dale,
Hvor skulde jeg den Visdom faa,
Om det kun ret at tale?

Hvad skal jeg sige, naar jeg gaar
Blandt Blomsterne i Enge,
Naar Fuglesangen sammenslaar
Som tusind Harpestrenge?

Hvad skal jeg sige? mine Ord
vil ikke meget sige;
O Gud! hvor er din Visdom stor,
Din Godhed, Kraft og Rige!

Han havde selv oplevet Modsætningen mellem en Slaphed, hvor Sjælen hensygnede, og et nyt Liv ud af Guds Naade. Han fandt Folks Ligegyldighed utaaelig (»den forbandet' Sikkerhed«); han søger at knække de »forhærdede Tidsel-Gemytter«; han spørger med Sorg:

Men Jesus ak! hvor gaar det til,
At dog saa faa betænke vil
Den synderlige Kærlighed,
Der drog dig til vor Jammer ned.

Han driver da paa en bestemt Afgørelse, men ved, at ogsaa efter den gaar det ikke let. Han kendte selv til Anfægtelser, lige til Fortvivlelsens Grænse, til Korsets Tryk, men ogsaa dets Velsignelse. Han vidste, at hele Livet er en Kamp (»Staa fast! min Sjæl, staa fast i Herrens Krige« og den oversatte: »Op I Kristne! ruster eder!«). Men gjaldt det: »Jeg gaar i Fare, hvor jeg gaar«, saa var det ogsaa sandt: »Jeg gaar med Jesus, hvor jeg gaar.« Han har en grænseløs Gæld til Frelseren, saaledes i »O du min Immanuel!«

Op min Sjæl! til Sang og Fryd,
Flyde Glædestaare!
Hver en Puls med Harpelyd
Klinge til min Baare!
Dig som Kalken for os drak,
Jesus, Jesus! evig Tak!

En af hans fineste Salmer, fuld af Vemod under Verdens Vinterkulde og dog af Vished om Frelsens Foraar, er: »Her vil ties, her vil vies«. En stærk Sejrglæde aander »Den store hvide Flok vi se«.

Brorsons Salmer er Sønderjyllands største Gave til dansk Aandsliv. De fandt ind i vakte Kredse; i tyske Missionshuse har man meget brugt »Troens rare Klenodie«. Men det varede længe, før de kom i Kirkebrug i Kongeriget. I Kingos Salmebog af 1699 fandtes de jo ikke. Og den blev 1798 fortrængt af den rationalistiske »Evan-

gelisk-kristelig Salmebog«, som baade poetisk og religiøst var tynd; man satte Tidens dels prosaiske, dels sentimentale Produkter i Stedet for de gamle Kernesalmer; de faa af Brorsons, man optog, var forvanskede. Først i Roskilde Konvents Salmebog 1855 kom der nogle ind, flere i dens to Tillæg; da Salmebogen derved var bleven for stor, skar man den ned til »Salmebog for Kirke og Hjem« 1897.

1740 havde Pietisten *Erik Pontoppidan*, der havde været Præst i Nordborg og i Hagenbjerg paa Als, udgivet en Salmebog, som indeholdt hele Kingos og desuden en hel Del pietistiske, deriblandt mange af Brorson. I Kongeriget fik den kun ringe Indgang. Men den blev den almindelige i Slesvig Stifts danske Menigheder, hvor der før havde raadet stor Forvirring; nogle Steder, som i Tønder og Løgumkloster, havde man endog sunget tyske Salmer til dansk Prædiken. Brorson, hvis Slægt var rundet af Sønderjyllands Bondestand, kom saaledes straks til at præge sin Hjemstavns Salmesang, ja han blev Sønderjyllands kæreste Digter.

Pontoppidans Salmebog holdt sig i mange Sogne til 1890. Men den maatte afløses af en ny. Paa *Schackenberg* i Møgeltønder levede Grev *Hans Schack* († 1905), en Mand af vide Interesser; han studerede de ægyptiske Hieroglyfer, men især var han ivrig for det kristelige Liv. Uden at deltage i egentlig Politik kæmpede han for det danske Sprogs Ret. Hos ham samledes den Kommission, som udarbejdede *den nordslesvigske Salmebog*, der blev indført 1890. Foruden Greven var der i den en dansk Lægmand *P. Skau* († 1917) fra Bukshave, Broder til den bekendte Laurids Skau, og nogle Præster i Landskirken, saaledes Præsten i Møgeltønder *Hans Prah* († 1930), som var meget kyndig i Kirkeskik og Salmehistorie; senere blev han Præst i Gammel Haderslev og øvede en stor Indflydelse paa de vordende Præster, som paa Præsteseminariet der fik Undervisning i Dansk og Præstegerning; skønt tysksindet kæmpede han modigt for det danske Sprogs Ret i Kirken. Kommissionens Formand var *Theodor Kaftan*, indtil 1917 Slesvigs Generalsuperintendent (Biskop); han var født paa Løjt, tysksindet, men elskede Nordslesvig med dets dobbelte Sprog; ogsaa han vilde værne det danske Kirkesprog, men mindre energisk; han mente, at Nordslesvigs Fortyskning under tysk Styre og Skole var en uundgaelig Naturproces. Den Salmebog, de udgav, er tung og gammeldags — den skulde jo afløse Pontoppidans. Men den har meget værdifuldt Stof; netop her viser det sig, hvordan Nordslesvig har bevaret gammelt dansk Arve-gods, som var gaaet tabt i det øvrige Land. Den var Kirkens bedste

Schackenborg.

Gave til Befolkningen under Fremmedherredømmet; og især under Krigens trange Aar bragte den en saadan Hjælp, at der ikke kunde være Tale om at afskaffe den ved Genforeningen. 1925 blev den da omarbejdet og forsynet med et Tillæg, og denne »sønderjydske Salmebog« er den rigeste danske. Naar vi en Gang skal have en ny, fælles Salmebog, vil det nok erkendes, at netop her har Sønderjylland noget at give det hele Folk.

IX. RØDDING

Var Tønder og Schackenborg Vidnesbyrd om Pietismens Indfyldelse og Samarbejde mellem Tysk og Dansk, saa blev Rødding Udtryk for Grundtvigianismen og den aandelige Modsætning.

De Tanker om en folkelig Højskole, som Grundtvigs Disciple overtog fra Mesteren og nærmere udformede, fik deres første Virkeliggørelse ved *Højskolen i Rødding* 1844; Sønderjylland er saaledes paa en Maade Højskolens Vugge; *Kristen Kold*, som grundlagde den næste i Ryslinge paa Fyen 1851, havde forøvrigt som Huslærer i Forballum i Vestslesvig o. 1840 allerede begyndt at samle unge Karle til Sang, Fortælling og Oplæsning.

Grundtvigs Virksomhed har dels en folkelig Side: at vække til Følelse af Menneskelivets Adel og Rigdom, idet den enkelte opdager, hvor uløselig han hænger sammen med sit Folk, og kræver

en Dannelselse, som svarer hertil, hos os altsaa en nordisk, og dels en kristelig: at bringe Mennesker til at gribe Kristus, især som han kommer i Menigheden gennem Sakramenterne. Hos ham selv og hans bedste Disciple var de uadskillelig forenede: netop den, der har grebet Livet i dets Højhed, vil ogsaa se Faren for aandelig Død og føle Trangen til Frelsen; de unge, som paa Højskolen blev aandelig vakt, skulde saaledes af sig selv søge til Kirken.

Omkring Rødding gik det saaledes. Præsten *Hans Sveistrup* i Rødding og Skrave fremkaldte fra 1861 i nært Samarbejde med Højskolen en aandelig Vækkelse gennem sin stilfærdige Prædiken om den aandelige Døds Gru og det evige Liv i Kristus; den før tomme Kirke blev nu fyldt.

1864 blev Højskolen lukket, og Forstanderen *Ludvig Schrøder* aabnede da en ny i Askov ved Vejen, lige Nord for Kongeaagrænsen; senere kunde dog den i Rødding genaabnes under *Cornelius Appel* († 1901), og bestod, omend under Tryk, til 1885. Men Sveistrup blev afsat, da han nægtede at aflægge Ed til den preussiske Konge. En Tid øvede han privat Præstegerning, men Myndighederne gjorde den umulig, og 1870 blev han Præst i Vejen. Den grundtvigske Kreds havde imidlertid faaet et inderligt Fællesliv, som den umuligt kunde opgive; Tonnesen, Indre Missions Formand, var, skønt fra et tysksindet Hjem, kommet der i sin Barndom og maatte bekende, at Indre Mission aldrig naaede et tilsvarende Samfundsliv. Den nye tyske Sognepræst stillede sig fjendtlig, og i Statskirken, hvor mange regnede Grundtvigianismen for en Sekt, var der ingen Plads for et saadant Liv. Saa maatte man ordne sig udenfor. 1874 dannede der sig da en Frimenighed i Rødding, og paa Askov blev Appel indviet til dens Præst af grundtvigske Præster med den bekendte Vilhelm Birkedal i Spidsen. Først indrettede man en Kirkesal paa Højskolen; 1909 fik man en særlig Kirke.

Bevægelsen bredte sig, jo mere Folk syntes, at Landskirkens Præster ikke nok tog sig af Modersmaalets Ret. Der kom Frimenighedskirker i Skærbæk, Bovlund, hvor den ejendommelige L. B. Poulsen blev Præst, Haderslev, hvor man hjemkaldte fra Amerika R. Thomsen, der efterfulgtes af Thade Petersen, i Aabenraa og Stenderup i Sundeved. Og mange andre Steder holdt Frimenigheden Gudstjeneste. De verdslige Myndigheder fik under forskellige Paaskud Benyttelsen af Kirkerne i Haderslev og Bovlund forhalet i Aarevis, men tabte tilsidst Processen i Berlin. I 1897 tillod man at holde Møde, men ikke Gudstjeneste i Kirken i Bovlund. En Gendarm

skulde paase, at det blev overholdt. At man begyndte med en Salme, lod han passere. Men da Pastor L. B. Poulsen, der altid benyttede Folkemaalet, vilde bekende Troen og begyndte: »Vi forsager æ Døvl,« rejste Gendarmen sig og forbød det. Kirkemyndighederne saa ned paa Frimenighedspræsterne, der ikke havde teologisk Uddannelse, og forbød at ringe med Kirkeklokke ved Frimenighedsmedlemmers Begravelse; det blev dog ikke overholdt.

Frimenighederne havde en Række betydelige Mennesker i sin Midte; Mænd som Jakob Kloppenborg i Harreby Vest for Gram, H. D. Kloppenborg og hans Svigersøn I. H. N. Skrumsager i København lige ved Grænsen, Mads Jensen i Jægerup var Bønder af en helt usædvanlig menneskelig og kristelig Udvikling. Ogsaa Kvinder i disse Kredse udførte et stort Arbejde for Kristendom og Danskhed og for at afhjælpe Nød, som Kathrine Lycke i Rødding, gift med Appels Eftermand, og Vandrelererinden *Henriette Gubi* († 1894), der, ofte forfulgt af Myndighederne, flyttede fra Gaard til Gaard og læste og sang med Børnene. Af nulevende kan nævnes Laurids Skaus Broderdatter, Marie Skau Petersen i Sommersted, og Magdalene Moos i Sundeved.

En Støtte havde den grundtvigske Bevægelse i den danske Højskole, hvortil mange danske rejste op. Røddings Arvtager blev jo Askov; her følte man, som L. Schrøders Svigersøn og Efterfølger Jacob Appel tit talte om, »Grænsens Sang«. I Skibelund Krat lige ved var en Mødeplads, som fik en lignende Betydning som Skamlingsbanken ude mod Øst. Hvordan man her tænkte paa Sønderjylland, kan ses af Hansen-Jacobsens Monument, hvor »Modersmaalet« foran sig har Lembcke, der jo havde skildret hende som en ædel Kongebrud, og A. D. Jørgensen.

Et Bindeled mellem Nord og Syd var Vestjyden *Morten Eskesen* (1826—1913), som utrættelig vandrede fra Hjem til Hjem og sang Kæmpeviser, Folkesange — han satte selv Melodi til nogle af Karsten Thomsens Salmer. Ved Rødding Højskole er der rejst et Mindesmærke over den mærkelige langskæggede Sagamand; her findes det Vers, hans Ven Bjørnstjerne Bjørnson skrev:

Hvor Danmarks Jord blev revet over,
Saa Hjerterødderne hang ved,
Did Morten Eskesen sig vover
Med trofast Trøst fra Sted til Sted.
Han vil med sine tusind Fjed
Sy sammen, hvad de søndersled.

EMNEREGISTER

(De efter Sidetallene angivne Henvisninger refererer til Kortet S. 56—57.)

- Aabenraa 78, 98, 160. B 4.
 Adel, Den nordslaviske 64.
 Adelsborge, middelalderlige 64, 102.
 Ahlefeldt 65, 93, 114.
 Ahlmann, Nic. 77, 134.
 Aller 90, 91. A 4.
 Als 4, 7, 55, 108, 114, 163.
 Andersen, Nicolai 162.
 Andersen, Stilling 77.
 Appel, Cornelius 176.
 Arnkilsøre 117. C 5.
 Augustenborg 85, 106, 115. C 5.
 Aviser, de danske 153.
 Avnbjerg 10. C 5.
 Bakkeoer 14.
 Ballum 91, 92, 102. B 2.
 Barsmark 68. B 4.
 Barstenen 5, 6. C 5.
 Barvid Syssel 108.
 Bedsted 170, 171. B 3.
 Bevtoft 52, 90, 122. B 3.
 Birkelev 59. B 2.
 Bissen, H. V. 167.
 Bjergeskov Bakker 10, 89. C 4.
 Bjolderup 64, 93. C 4.
 Blaakrog 162. C 4.
 Blans 162. C 5.
 Blommeskobbel 50. C 6.
 Boisen, F. E. 122, 158.
 Bommerlund 84, 111.
 Bondegaarde 67.
 Bov 108, 111, 118, 169. C 4.
 Bovlund 13, 176. B 3.
 Brandrup 113. B 3.
 Brede 14, 140. B 2.
 Broager 10, 92, 93, 102, 123, 140, 163.
 C. 5.
 Bronzealderen 52.
 Brorson, Broder 170.
 Brorson, Hans Adolf 170.
 Brorson, Nicolai 170.
 Bro Vold 63, 64. C 5.
 Brundlund 104. B 4.
 Brodremenigheden 152.
 Brons 55, 102, 118. B 2.
 »Budstikke-Boisen« 122, 158.
 Bukshave 123. A 5.
 Bulhuse 67.
 Bundmoræner 7, 10.
 Burkal 87. C 3.
 Boffelkobbel 117, 151. C 5.
 Christiansfeld 86, 152. A 4.
 Cyprina-Ler 16, 17.
 Dalby 86, 122. A 4.
 Danebod 148, 165. C 6.
 »Dannevirke« 133.
 Dover 4. A 3.
 Draved Skov 24, 45. B 3.
 Dybbøl 6, 10, 15, 116, 117, 123, 163. C 5.
 Dynt 10, 12. C 5.
 Dyrrelivet 31.
 Dysser 49, 50, 51, 52.
 Eckersberg, C. W. 162.
 Eem-Aflejringer 17.
 Efterskoler 148.
 Eggekistefund 53.
 Egen 108, 124, 164. C 5.
 Egernsund 11, 80. C 5.
 Ejsbøl 65. A 4.
 Ellum Syssel 108.
 Emmerlev 15, 16, 55, 93. C 2.
 Emmerske 171. C 2.
 Enkeltgrave 51.
 Enklaver, De kongerigske 109.
 Ensted 10, 89. C 4.
 Eskesen, Morten 177.
 Ewald, Enevold 170.
 Ewald, Johannes 170.
 Faarmandshøj 14, 53. A 2.
 Fadderskaber 149, 150.
 Fangere 48.
 Felsted 123. C 4.
 »Firkanten« (»Den truede F.«) 127, 144
 Fischer, Fr. 119.
 Fjølstrup 68, 92, 123. A 4.
 »Flensborg Avis« 131, 133, 168.
 Flensborg Fjord 11.
 Flydejord 15.
 Foldingbro 4, 13, 55. A 3.
 Folkeafstemningerne (1920) 143.
 Folkeskole, den danske 147.
 Forballum 175. B 2.
 Foreningen af 5. Okt. 138.
 Forsamlingshuse 138, 149.
 Fovrup 48. B 4.
 Frimenighedskirker 176.
 Froslev 17, 24, 30, 169. C 4.
 Fugle 31—47.
 Fynshav 165. C 6.
 Gallehus 62. C 2.
 Gammelgaard 66. C 6.
 Gammelgab 12. C 5.
 Gassehøje 14, 15, 53. B 2.
 Gesten 15, 20, 21, 23, 62.
 Gelsaa-Sletten 14. B 4.
 Genforeningen 145.
 Genner 10, 12. B 4.
 Gestrup Lund 24. B 3.
 Gletscherporte 13.
 Glimmerler 3, 4.
 Glimmersand 4.
 Graasten 86, 106, 115, 117, 144, 165.
 C 5.
 Gram 3, 13, 66, 102, 104, 114. A 3.
 Gramaa-Sletten 14. A 3.
 Gravkister 51, 52.
 Grænsforeningen 149.
 Gubi, Henriette 177.

- Guderup 108. C 5.
 Guldhornene 61, 62.
 Haderslev 82, 96, 144, 154. A 4.
 Haderslevhus 154.
 Hagenbjerg 58, 174. B 5.
 Hanebjerg 53. B 4.
 Hansborg 82, 106.
 Hansen, Jørgen 109, 164.
 Hansen, Martin N. 164.
 Hanssen, H. P. 134, 136, 139, 140, 141.
 Hanved 169
 Hauch 22.
 Havet, Kampen mod 74.
 Havnebygger 55.
 Hedesletter 12, 13.
 »Hejmdal« 134, 161.
 Hellevad 13. B 3.
 Hellig Sten 58. B 5.
 Helvedgaard 66. C 6.
 Herregaarde 102, 144.
 Hjartbro 14. B 3.
 Hjemmetyskere 128, 147.
 Hjørpsted 14, 55. B 2.
 Hjortspring 59. B 5.
 Holbøl 10, 102. C 4.
 Hoptrup 12, 123, 148, 158. B 4.
 Hostrup 13, 92. C 4.
 Hovslund 10, 13, 53, 111. B 4.
 Hvidding 101. A 2.
 Hygum 90, 91, 156. A 3.
 Hærvejen 111, 113.
 Høgsbro 66. A 2.
 Højer 85, 87, 101, 144. C 2.
 Højrup 13. B 3.
 Højskoler 148, 175, 176.
 Høruphav 117. C 6.
 Iller 11, 12, 80. C 5.
 Immervad 111, 113. B 4.
 Interglaciële Aflejringer 6, 15.
 Istidens Aflejringer 4.
 Jels 13, 54, 140. A 3.
 Jernalderen 58.
 Jessen, Jens 131, 133, 136, 168.
 Johannsen, Gustav 133, 135, 137.
 Jordkampen 138, 149.
 Junggreen, I. P. 135, 137, 161.
 Jættestuer 49, 50, 51, 52.
 Jørgensen, A. D. 117, 139, 165, 166, 177.
 Kaftan, Theodor 174.
 Kajnæs (Kegnæs) 66, 86, 117. C 5.
 Kalkmalerier 101.
 Karstensen, Kristen 163.
 Katedralskolen, Haderslev 157.
 Kidskelund 4, 10. C 4.
 Kirker 86, 148, 152-153.
 Klintinghoved 4. C 6.
 Klipleve 10, 12, 13, 50, 93. C 4.
 Klitter 17, 21, 25.
 Kniplingskunsten 73.
 Knivsbjerg 15, 149. B 4.
 Knudsen, Thomas 156.
 Koch, P. Chr. 119.
 Koge 76.
 Kold, Kristen 175.
 Kollund 16. C 4.
 Kongeaa 14, 108. A 3.
 »Krabbesten« 4.
 Krebsklo 29.
 Kreditanstalt, Vogelgesangs 149.
 Kreditforening, Nordslesvigsk 139.
 Kridttidens Aflejringer 4.
 Krusaa 12, 13, 167. C 4.
 Krüger, Hans 77, 122, 134.
 Kværs 10. C 4.
 Kæmpehøje 51, 52.
 v. Köller 131.
 Ladegaard 58. B 4.
 Landeværnet 139, 149.
 Landsbyer 62.
 Landsbyfællesskabet 69.
 Landskabsformer 5-18.
 Langdysser 49.
 Langhøje 53.
 Lassen, Hans 77.
 Lauesen, Marcus 161.
 Lembcke, Edvard 158.
 Lerskov Plantage 12. B 4.
 Limbek 65, 114.
 Lorenzen, Nis 119.
 Lorenzen, Peter Hiort 120, 157.
 Lovrup Krat 24. B 2.
 Løgum 92, 93. B 3.
 Løgumkloster 85, 106, 125, 171. B 3.
 Løjt 52, 77, 93, 101, 102, 129. B 4.
 Løjtland 7, 161. B 4.
 Løsemaj 4. B 5.
 Marsken 17, 21, 27, 74.
 Martensen, H. L. 166.
 Mejlbj 77. A 3.
 Mjolden 170. B 2.
 »Modersmaalet« 133.
 Moltrup 123. A 4.
 Moræneler 4 f.
 Mosvig 10. A 5.
 Myrpoeld 51, 52. B 4.
 Møgeltønder 14, 111. C 2.
 Møgeltønderhus 102, 114.
 Mølleaadalen 13. B 4.
 Mølmark 12. C 5.
 Nissen, Hans 120.
 Nissen, N. C. 119.
 Nordborg 4, 52, 85, 114, 148, 174. B 5.
 Notmark 93, 111. C 6.
 Nustrup 14, 52, 93. A 3.
 Nybo 94. B 2.
 Nybøl 11, 116. C 5.
 Nydam 60, 61. C 5.
 Nørre Løgum 92. B 3.
 Nørre Tyrstrup Herred 108.
 Oksenvad 89, 90. A 4.
 Oksevejen 53, 84, 113.
 Oldtid, Nordslesvigs 48.
 Ollemersdigtet 61. C 4.
 »Optanter« 126.

- Over Jerstal 13, 14. B 4.
 Padborg 12, 13, 111. C 4.
 Planteverden 19.
 Pontoppidan, Erik 174.
 Pothøj 10, 53. B 4.
 Prah, Hans 174.
 Raade 67. B 5.
 Randmoræner 7, 10, 11, 13.
 Randrup 170, 171. B 2.
 Rangtang 14. A 3.
 Ravsted 121, 125. B 3.
 Reimers 135, 137.
 Rendbjerg 11, 81. C 5.
 Rens 148. C 3.
 »Rentegaarde« 132.
 Rinkenæs 118, 167. C 4.
 Rise 10, 93, 111, 112, 113. B 4.
 Roager 87, 92. A 2.
 Runddysser 49.
 Rundhøje 53.
 Rurup 113. B 3.
 Rødding 121, 127, 148, 156, 175. A 3.
 Rødekro 10, 12, 13. B 4.
 Rønshoved 148, 167. C 4.
 »Samlere« 48.
 Sandbjerg 29, 66, 115. C 5.
 Schack, Hans (Feltherre) 102, 114.
 Schack, Hans (Greve) 174.
 Schack, O. D. 140, 142.
 Schackenberg 102, 114, 140, 174, 175.
 C 2.
 Schrader, I. H. 171.
 Schrøder, Ludvig 176.
 Skaalsten 58.
 Skamlingsbanke 10, 11, 15, 120.
 Skau, Laurids 77, 120, 174.
 Skau, Peter 123, 174.
 Skelle Kobbelskov 22. C 5.
 Skodborg 90, 91, 108, 113. A 3.
 Skoleforeningen 138, 149.
 Skrave 138, 156, 176. A 3.
 Skrydstrup 54. B 4.
 Skærbæk 4, 14, 53, 176. B 2.
 Skærrev 51. B 4.
 Slipso 12, 13. B 4.
 Slotskapper 107.
 Slotte 104, 114.
 Smeltevandsaflejninger 5 f.
 Smol 10, 63. C 5.
 Sommersted 86, 111. A 4.
 Sottrup 93. C 5.
 Spandet 4, 24, 92. A 2.
 Sprogforeningen 137, 149, 161.
 Stagehøj 10. C 4.
 Starup 87, 88. B 4.
 »Stenkisten« ved Klipleve 50. C 4.
 Stensbjerg 10. B 4.
 Stensbæk Plantage 17. A 3.
 Stensigmosse Klint 16. C 5.
 Stenskov Bjerg 14. B 3.
 Sture 66.
 Svedjebrug 49.
 Sveistrup, Hans 176.
 Søderup 114. B 4.
 Søgaard 10, 65, 89, 114. B 4.
 Sønderborg 80, 99, 106, 114, 116.
 Sønder Hostrup 10. C 3.
 Sønder Stenderup 12. A 5.
 Taps 90, 91. A 4.
 Tamdruphøj 53. A 5.
 Teglværksler 5, 11.
 Tertiærtidens Aflejringer 3, 4.
 Thomisson, Hans 156.
 Thomsen, Karsten 169.
 Tiedje, Johannes 160.
 Tinglev 13. C 4.
 Toftlund 14, 90. B 3.
 Tonnesen, Hans 159, 176.
 Tovskov 65. A 4.
 Trojborg 104, 109, 114. B 2.
 »Tundra«vegetation 17, 19.
 »Tungebækken« 10, 13.
 »Tunneldale« 12.
 Tyrstrup 67, 86, 90, 91. A 4.
 Tønder 81, 100, 170, 171. C 2.
 Tønderhus 106.
 Tønderkniplinger 73.
 Tørnng 13, 65, 104. A 4.
 Tørsbøl 10. C 4.
 Tørvemoser 17-19.
 Ubjærg 118, 147. C 2.
 Uge 55, 112. C 4.
 Uldal 59. B 3.
 Ulkebøl 22, 93, 101, 116, 117. C 5.
 Ullerup 117, 123, 162. C 5.
 Urne 64.
 Urnehoved 109, 114. C 4.
 Vadehav 18, 25, 27.
 Valgene 134.
 Vamdrup 12. A 4.
 Varmetid 20.
 Varnæs 72, 87, 162. B 4.
 »Varv« 12.
 Vaupel 22.
 Vedbøl 13. B 4.
 Vedsted 10, 50, 52, 53, 140. B 4.
 Vejrbæk 112. C 4.
 Vejstrup 86. A 4.
 Vemmingbund 10. C 5.
 »Verrer« 76.
 Vidaa 14. C 2.
 Vilstrup 122. B 4.
 Visby 67, 86, 109. B 2.
 Vognshøj 14, 15, 53. B 3.
 Vojens 10, 12, 13. B 4.
 Voldsteder 63.
 Vælgerforeningen 137, 142.
 »Værfter« 75.
 Ødis 86. A 4.
 Øsby 53, 160. A 5.
 Øster Højt 92, 170. C 3.
 Øster Logum 52, 111, 112, 113. B
 Østermølle 13. B 4.
 Østlandet 7, 21.

MIN HJEMSTAVN

I. Bornholm.

II. Midsjælland.

III. København.

IV. N.Ø.-Sjælland.

V. N.V.-Sjælland.

VI. Sydsjælland og Møn.

VII. Lolland-Falster.

VIII. N.V.-Fyn.

IX. S.Ø.-Fyn.

X. Nordslesvig.

XI. S.Ø.-Jylland.

XII. Aarhusegnen.

XIII. Randers-Djursland.

XIV. Salling-Himmerland.

XV. Vestjylland.

XVI. N. f. Limfjorden.

XVII. Færøerne